

N. 657. A. 10

VERHANDELINGEN

UITGEGEVEN DOOR HET

Z E E U W S C H

GENOOTSCHAP

DER

W E T E N S C H A P P E N

T E

V L I S S I N G E N .

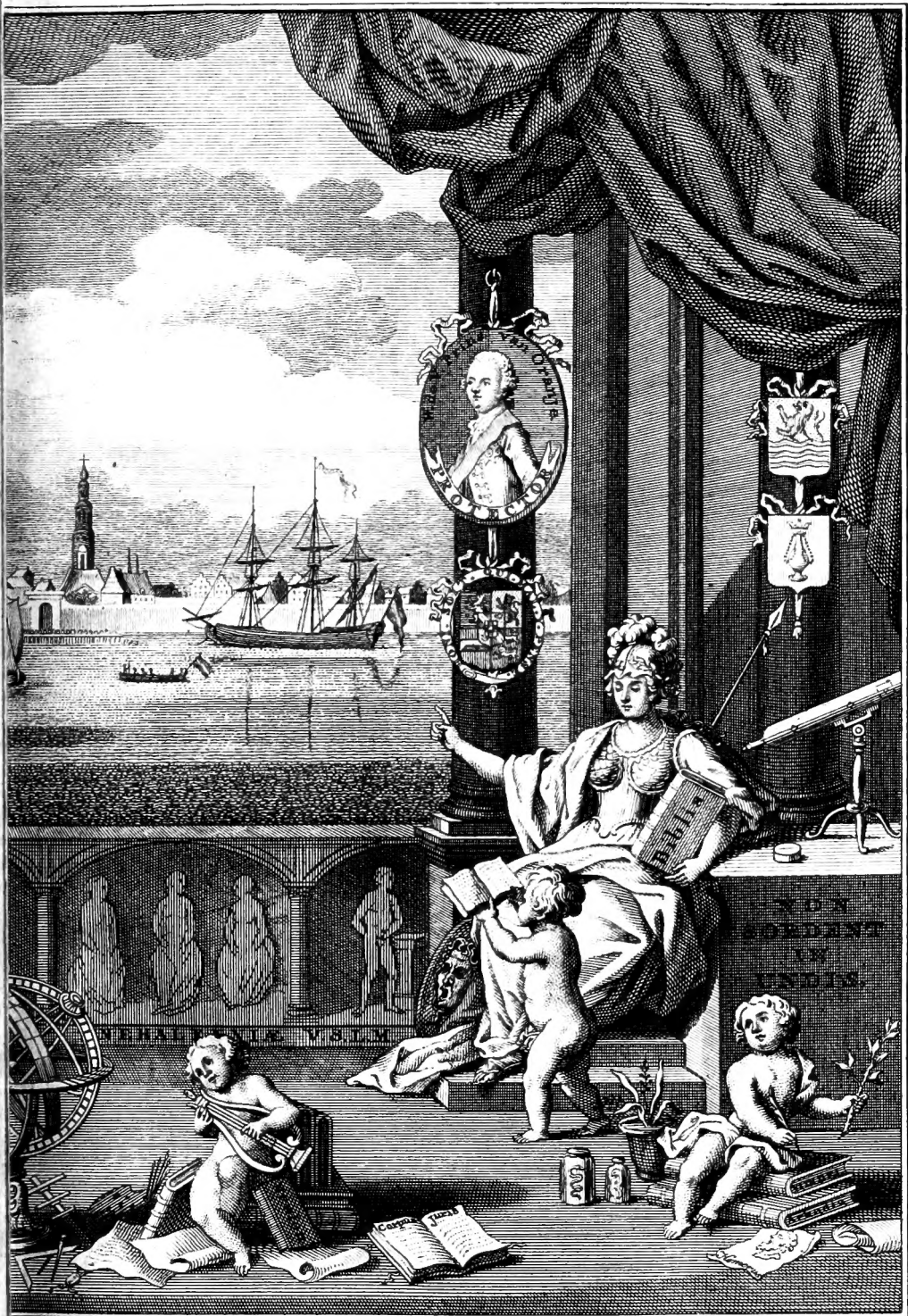
UITLEGGING

DER

TITELPLAAT.

DE WYSHEID, fier gezeten op haar Throon,
Befchouwt men in MINERVE'S *Wapenrusting*;
Doch, warsch van fabeldicht en valsche Goon,
Schept ze in GODS BOEK haar grootste zielsverlusting.
Twee Zuilen, die 't gewelfel van haar Kerk
Aan d'eenen kant bouwkunstig onderschraagen,
Vertoonen 't ZEEUWSCH en VLISSINGS wapenmerk,
En WILLEMS *beeld*, wien 't werk wordt opgedragen,
Doorluchtig *Hoofd* van onze *Maatschappy*,
Die, schoon noch in heur zwakke en *kindse* jaaren,
Hem d'Eerfeling heur's arbeids, vlug en bly,
Voor de oogen brengt, met lust om voort te vaaren.
De *Tafel* met den *Voorgrond*, ryk bedekt
Met *Tekenschetts* van *Kunst* en *Wetenschappen*,
En 't *Vergezicht*, dat ginder d'aandacht wekt
Ter zyde van Gordyn en tempeltrappen,
Getuigen, dat de weetzucht, vlyt en lust,
Door de Eer gespoord, aan Zeelands verfte paalen
In onze *Vest* noch niet zyn uitgebluscht:
Men tracht door *nut* 'er mede een' *Prys* te haalen.
Handhaving van den *Godsdienst* en het *Recht*,
Geneesheulp, tot steun van 't menschlyk leven,
't *Natuurboek*, door Gods hand ons voorgelegd,
't *Natuurboek*, door zyne Almacht zelf beschreven,
De *Meekunst*, in haar takken ruim verspreid,
De *Schilderkunst*, zoo fix in kleur en trekken,
De *Paikmuzyk*, die harten opwaarts leidt,
Haar *Zuster*, die de dofheid zelf kan wekken,
't Vermogen om door 't helder *Spiegelglas*
Het *Starrenbeir* aan 't menschlyk oog te klemmen,
Of door behulp van *Graadboog* en *Kompas*,
Op verren tocht een dolle zee te temmen;
Historiekunst, die 't oude in 't nieuw herschept,
Die *mint* en *steen* van vroeger eeuw doet tuigen,
Die honing zelfs uit bittren alzem lept,
En uit vergift weet artzeny te zuigen,
En wat zich meer liet schetzen op de *print*,
Zyn beeldspraak van het doel, waar heen wy trachten.
Is 't werk gering? wie deugd en wysheid mint,
Heeft eindelyk op zyn' arbeid vrucht te wachten.
Dus huwt m'in 't ryk van onzen Waterleeuw
De *Scheepvaardy* met de oefening der verstanden.
Der braaven gunst zal by den noesten Zeeuw
Den yvergloed noch sterker doen ontbranden.

J. J. BRAHE.

C. Morentuyzen inv.

P. Gillissen excud.

A. Valk Jacobox. joups.

VERHANDELINGEN

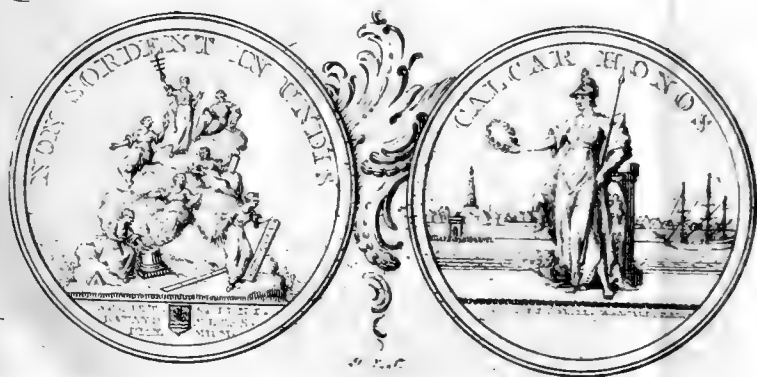
UITGEGEVEN DOOR HET

ZEEUWSCH GENOOTSCHAP

DER
WETENSCHAPPEN

TE
VLISSINGEN.

TIENDE DEEL.

TE MIDDELBURG,
BY PIETER GILLISSEN,

Drukker van het Zeeuwsch Genootschap
der Wetenschappen, MDCCLXXXIV.

*Het Genootschap erkent geene exem-
plaaren voor echt, dan die door eenen
der Secretarissen eigenhandig ondertee-
kend zyn.*

J. J. Water.

HISTORIE

VAN HET

ZEEUWSCH GENOOTSCHAP

DER WETENSCHAPPEN

TE

VLISSINGEN.

 Het voornaamste, dat wy thans aan 't algemeen, by de uitgave van dit Deel der Verhandelingen, te berichten hebben, betreft, *vooreerst*, de veranderingen, onder de Directeuren en Leden van het Genootschap, sedert den vierentwintigsten van herfstmaand des jaars MDCCLXXII, voorgevallen; *ten anderen*, de algemeene

X. DEEL.   * 3   mee.

meene Vergaderinge, in 't voorle-
den jaar gehouden; *ten derden*,
de geschenken van verschillenden
aart, aan 't Genootschap goedgun-
stiglyk gedaan; *wyders*, eenige by-
zonderheden, waar van men het
algemeen niet onkundig laten wil;
en *eindelyk*, den inhoud van dit
tiende Deel.

De dood beroofde deze Maat-
schappye van eenige Directeuren
en Leden, die haar, of tot sieraad,
of tot nut, of tot beide, verstrekt-
ten, en wier verlies, naar mate
van hunne verdiensten, billyk be-
treurd wordt.

De overledene *Directeuren* zyn
de Heeren: MAARTEN HARINGMAN,
Schout by Nacht by het Ed. Mog.
Collegie ter Admiraliteit in Zee-
land, en Equipagiemeester binnen
deze Stad; GEORGE FREDRIK *Baron*
THOE SCHWARTZENBERG en HOHEN-
LANSBERG, Grietman over Menal-
du-

dumadeel, Gecommitteerde Staat ten Landdage, Gedeputeerde Staat in het Mindergetal, Gewoon Gedeputeerde ter Vergaderinge van H. H. Mog., Curator van Frieslands Hoogeschool, en Meesterknaap van 't Friesche Jachtgerichte, een Man, niet minder edel door zyne voortreffelyke hoedanigheden, dan door afkomst en geboorte; en Mr. JACOB CORNELIS MATTHEUS RADERMACHER, Raad Ordinair van Nederlands Indiën, aan wien de Wetenschappen in het Oosten ongemeen veel verschuldigd zyn, en die, ware Hy niet, op zyne reize naar 't Vaderland, jammerlyk uit dit leven weggerukt, der Geleerdheid ook hier tot luister zou verstrekt hebben.

Uit het getal zyner *Leden* verloor het Genootschap de Heeren: JEAN MAZEL, Predikant by de Waalsche Gemeente binnen deze Stad;

Stad; JUSTUS TJEENK, Predikant der Engelsche Gemeente alhier, en eersten Secretaris van dit Genootschap; Mr. JOHAN GULIELMUS SCHORER, Gecommitteerden Raad en Raad ter Admiraliteit van Zeeland; ADRIAAN VAN GHERT, 's Lands Medicinae Doctor der Baronye van Breda; GUALTHERUS VAN DOEVEREN, Hoogleeraar in de Geneeskunde te Leiden, en Lyf-Arts van den Heere Prinse Erf-Stadhouder; LEONARD EULER, Hoogleeraar in de Wiskunde te Petersburg; DAVID DE GORTER, Oud-Hoogleeraar in de Geneeskunde te Harderwyk, Lyf-Arts van Haare Rus-Keizerlyke Majesteit G. G.; en Mr. ABRAHAM PERRENOT, Raad en Rekenmeester der Domeinen van Nederlands Erf-Stadhouder, in 's Gravenhage.

Daarentegen zyn tot *Directeuren* van dit Genootschap aangesteld de Heeren:

Mr.

- Mr. N. C. LAMBRECHTSEN, Raad en Pensionaris dezer Stad, die, reeds sedert het jaar 1776, Lid van dit Genootschap was;
- Mr. J. C. VAN HOORN, Heer van Burgh, Burgemeester en Raad dezer Stad, Bewindhebber der O. I. C. ter Kamer Zeeland;
- P. J. CLYVER, Burgemeester en Raad dezer Stad;
- Mr. A. E. VAN DISHOEK, Heer van Domburg, Schepen en Raad dezer Stad;
- Mr. J. VAN DISHOEK, Schepen en Raad dezer Stad;
- J. W. BOUWENS, Raad dezer Stad;
- Mr. A. VAN DOORN, Raad en Adjunct Pensionaris dezer Stad;
- Mr. W. VAN ROSENTHAL, Schepen dezer Stad, Rentmeester der Domeinen van den Heere Prinsse Erf-Stadhouder;
- J. DE FREMERY, Predikant der Nederduit- sche Hervormde Gemeente te Middelburg;
- Mr. A. SANDRA, Schepen en Raad dezer Stad,

En tot *Leden* zyn, in de algemeene Vergaderinge des jaars MDCCLXXXIII, verkoren de Heeren:

Mr. F. R. DE BERG, *Ecuyer*, Amman der Stad Brusfel.

Mr. C. G. HULTMAN, Griffier van 't Provinciale Hof van Gelderland te Arnhem;

G. BONNET, Hoogleeraar in de H. Godgeleerdheid te Utrecht;

P. LUCHTMANS, Hoogleeraar in de Geneeskunde te Utrecht;

A. MURRAY, Hoogleeraar in de Geneeskunde te Upsal;

C. G. GRUNER, Hoogleeraar in de Geneeskunde te Jena;

J. VAN NUYS KLINKENBERG, A. L. M. Philos. Doct. Hoogleeraar in de H. Godgeleerdheid en Kerkelyke Geschiedenissen, Predikant der Nederduitfche Hervormde Gemeente te Amsterdam;

C. H. D. BALLOT, Predikant van de Nederduitfche Hervormde Gemeente te Middelburg;

H. ROYAARDS, Predikant der Nederduitsche
Hervormde Gemeente te Middelburg;

J. C. METZLAR, Predikant van de Nederduit-
sche Hervormde Gemeente en Secretaris
van 't Genootschap der Konsten en We-
tenschappen te Batavia; doch, sedert,
naar 't Vaderland te rug gekeerd;

Mr. R. FEITH, Advokaat te Zwolle; en

J. HARGER, Med. Doctor te Rotterdam.

Al wat in de algemeene Verga-
deringe, ten voorleden jaare ge-
houden, goedgevonden en beslo-
ten is, met betrekkinge op de on-
derscheiden vraagen, die of beant-
woord en bekroond, of onbeant-
woord gebleven, en by herhalin-
ge voorgesteld zyn, of voor de
eerste maal opgegeven, blykt uit
het *Programma*, toen vastgesteld,
en van dezen inhoud:

In de jaarlyksche Algemeene Vergaderinge van
HET ZEEUWSCHE GENOOTSCHAP DER WETEN-
SCHAPPEN TE VLISSINGEN, gehouden den zeven-
den van wynmaand des jaars MDCCLXXXIII, is
be-

besloten, met betrekkinge tot de vraagen: *Hoe groot moet de Cirkelboog zyn van het voorschip, of de zoogenaamde Boeg; indien dezelve zal geschikt zyn, om het water zacht te klieven, tot bevorderinge van eenen vaardigen voortgang, en teffens bestand te wezen, om het te diep inzinken der zwaarte van Schip en lading, door de drukkende kracht der bystaande zeilen, voortekomen? En, Hoe groot moet de boog van het geheele Scheeps-lichaam zyn, op de Lyn van het neêrgeladen Schip, ter bevorderinge van het spuedig wenden, zoo wel voor den wind, als door den wind?* den beloofden gouden eerpenning toetewyzen, aan den Schryver van het antwoord, voorzien met deze zinspreuke: *On a dit, toutes les sciences se tiennent par la main; et j'ose ajouter, la Navigation et l'Architecture navale se la donnent immédiatement;* en die by het openen van 't verzegelde billet gebleken is te zyn de Heer GARNIER DE ST. JULIEN, *Capitaine en premier au Corps Royal du Génie de France, en résidence à Bayonne;* aan wien die eerprys, voor rekeninge van het Bataviafche Genootfchap, zal toegezonden worden.

Gaarne hadt het Genootfchap zich in ftaat gefteld gezien, om gelyken prys te kunnen toewyzen aan eene uitgewerkte en voldoende verhandeling, behelzende een *Tydrekenkundig en naauwkeurig bericht van alle inlandsche en uitheemsche Schryveren en Schriften; die ter ophelderinge der Nederlandfche Gefchiedenissen en Oudheden strekken, sedert het begin der Graaflyke Regeringe tot op dezen tyd;* doch zoodanige
voor

voor den eersten van louwmaand dezes jaars niet ingekomen zynde, verklaart het Genootschap zich genegen, om de uitgeloofde goudde Medaille nog te willen geven, aan den genen, die zulk een tydrekenkundig bericht zal toegezonden hebben voor den eersten van louwmaand 's jaars MDCCLXXXV, doch onder voorwaarde, dat men zich houde aan de nadere bepalingen, in 't voorgaande Programma opgegeven, en die van dezen inhoud zyn:

1. *Men bepale zich by de zeven Vereenigde Gewesten van Nederland, en de Landen daar onder behoorende.*
2. *Het tydrekenkundige moet betrekkelyk gemaakt worden, niet alleen tot den leeftyd der Schryveren, maar ook tot het tydvak, welks gebeurtenissen zy behandelen.*
3. *Men make ook, zoo veel mogelyk is, meldinge van de Handschriften en onuitgegevene stukken, die onder de Liefhebbers der Nederlandsche Historien bewaard worden; — van de byzondere beschryvingen der Steden en Dorpen; — en van de schriften der genen, die, met verzwyinge van hunne naamen, 's Lands Historien en Staatsbestier eenig licht bygezet hebben.*
4. *Nog vordert men eene aanwyzinge, waar men nader bericht, betreffende de opgegeven Schryvers, kan vinden.*

Wyders ziet het Genootschap met verlangen te gemoete voldoende antwoorden, op de drie voorstellen, die voor den eersten van louwmaand des

des jaars MDCCCLXXXIV moeten ingeleverd zyn, om met de toegezegde gouden eerpenningen bekroond te kunnen worden, de twee eerfte voor rekening van dit, en het derde op kosten van het Bataviafche Genootfchap. Die drie voorftellen luiden dus:

A. Het Genootfchap in aanmerkinge nemende, dat, hoewel het Staats-Recht van dit Gemeenebest [*Ius Publicum Belgicum*] door veele voornaame Mannen behandeld, en in sommige ftukken naauwkeuriglyk verklaard is, men echter tot dezen tyd toe gebrek hebbe aan eene volledige en welgefchikte handleidinge tot recht verftand van die voortreffelyke en zoo nuttige Wetenfchap in 't gemeen, en waar door de Nederlandfche jeugd tot een geregeld en onderscheiden denkbeeld van 't zelve zou kunnen opgeleid worden; noodigt de geletterden uit tot het fchryven van *een volledig en beknopt famenftel van het Staats-Recht der zeven Vereenigde Nederlanden, met aanwyzinge der bronnen, waar uit men nadere en uitvoeriger kundigheden belangende de byzondere punten van dit Recht halen kan.*

De fchryvers moeten zich, in hun opftel, niet alleenlyk bepalen by het Staats-Recht, 't gene de zeven Vereenigde Gewesten onderling gemeen hebben, en uit de mededeeling van sommige rechten der Opperheerschappye voortvloeit; doch men vordert ook van hun eene beknopte en naauwkeurige befchryvinge van het Staats-Recht van iedere Nederlandfche Provincie afzonderlyk, als mede, dat zy, zoo veel

mogelyk, by elk artikel de voornaamste fchryvers aanwyzyn, die hetzelfde met opzet behandeld en opgehelderd hebben.

B. "Wat is 'er tot nog toe in de Nederland-
 „ fche taal, over de *Febres Catarrhales*, wel-
 „ ke federt eenige jaaren zich meer dan voor-
 „ heen in deze Landen vertoond hebben, ge-
 „ fchreven, en wat ontbreekt 'er aan? Welke
 „ zyn haare gewoone kenteekens, loop, fym-
 „ ptomata en complicatien? Zyn 'er eenige re-
 „ denen te ontdekken, waar uit blyken kan,
 „ waarom deze ziekte meer dan voorheen plaats
 „ heeft? Welke is haare veilige en zekere ge-
 „ nezing in alle haare onderscheidene foorten”?

C. De ondervinding leert, dat luiden, die als matroozen ter Zee varen, 't zy op de Oosten West-Indiën, of in den dienst van andere Maatschappyn, als mede ten Oorlog, niet alleen in den ftryd, maar ook door verfcheiden ongelukken, als mede door ziekten en zwakheden, vooral door den ouderdom, buiten ftaat geraken, hunnen dienst te kunnen vervullen, en dus voor zich zelve het noodige onderhoud te verzorgen, waar door zy openliggen voor diepe armoede en gebrek, en om zelfs tot den bedelzak te vervallen.

Derhalven zoude het voor braave Zeelieden tot eene zonderlinge vertroostinge, en voor allen, die tot den Zeedienst in de Provincie van Zeeland genegenheid hadden, tot eene gepaste aanmoediging konnen ftrekken, indien 'er eenig middel was, om zoodanige onvermogene of bejaarde Zeelieden een beltiendig en welgeregeld

onderhoud en verzorginge te kunnen verschaffen, in eenig gesticht binnen deze Provincie.

Ter bereikinge van dat oogwit, wordt gevraagd het best geschikt en minst kostbaare ontwerp, tot het stichten van een bekwaam gebouw, onder den naam van HOSPITAAL OF MANHUIS VOOR ONVERMOGENDE EN OUDE ZEELIEDEN.

Hier toe diende men in de Antwoorden optegeven eene *beschryving* en *teekening* van zulk een gebouw, voorzien van de noodige zaalen en vertrekken, voor zieken, en voor reeds gezonden, met aanwyzinge van de *plaats*, waar hetzelfde best kon gesticht worden; als mede eene bepaaing van Opzienderen en Bestuurderen, zoo wel als van noodige Bedienden; insgelyks de toerusting van 't vereischte huisraad, kleding en beddegoed, bovendien 't Levens onderhoud, benevens de verzorging van Geneesen Heel-middelen; als ook het geven van Godsdienstig onderwijs en stichting.

Inzonderheid diende men bedacht te zyn, op de noodige onkosten ter begrooringe van de sommen, welke zouden vereischt worden, zoo ter eerste oprichtinge van zulk een gesticht, als ter gaandehouinge van deze instellinge in 't vervolg van tyd, ten aanzien der onderhoudinge van 't Gebouw, Loonen en Bedienden, en verzorginge der Zeelieden in alle hunne behoeften.

Tot eene Proeve kon men 't plan vormen voor een getal van honderd menschen.

Doch men diende ook onder 't oog te houden, welke evenredigheit 'er zoude plaats hebben in de vermeerdering van Gebouw en onderhoud in alles, indien 't getal tot twee, drie,

drie, vier of meer honderd menschen mogte opklimmen.

Daar by zoude men moeten denken, op de bekwaame Fondsen, tot de oprichting en het onderhoud. En men konde overleggen:

Of daar toe een zekere toeleg uit de hand- of maand-gelden en winsten der Zeelieden zoude kunnen worden ingehouden, door de Boekhouders der Reeders, of de Betaalers in de andere Departementen?

Dan of daar toe alleenlyk, of benevens het voorige, de milddaadige Menschlievendheid van Vaderlandsche Harten zoude moeten worden uitgenoodigd?

Of welke andere betere middelen men konde opgeven, ter bereikinge van deze Heilzaame bedoeling?

Verder heeft het Genootschap goedgevonden, heden, voor de eerste maal, drie vraagstukken optegeven, met belofte van den gewoonen gouden eerpenning, op den stempel van dit Genootschap geslagen, aan hun, die, voor den eersten van louwmaand des jaars MDCCLXXXV, de beste en meest voldoende antwoorden op elk derzelve ingeleverd zullen hebben:

A. Voor rekeninge dezer Maatschappye:
*Zyn 'er geene algemeene en byzondere gebreken in de inrichtinge en leerwyze onzer Vaderlandsche Hooge Schoolen? welke zyn de voornaamste? en wat kan tot verbeteringe daar van in 't werk gesteld worden, tot spoedigere voortzettin-
 ge van allerlei Wetenschappen, en ter meerde-
 re beschavinge onzer Natie?*

Door *algemeene* gebreken verstaat men zulke, die betrekkelyk zyn op de Akademische leerwyze, voor zoo ver zy het gantsche lichaam der studeerenden betreft; en door *byzondere*, zulke, die opzicht hebben op de byzondere takken van studie.

B. Voor rekeninge van het Bataviafche Genootfchap: *Dewyl de fchadelykheid der begraveniffen binnen de Steden en Kerken ten vollen bewezen en vry algemeen erkend is; welke zyn de verfchillende redenen, dat die nadeelige gewoonte in deze Republyk blyft ftaande grypen, en welke zyn de beste middelen, om dezelve te doen ophouden?*

C. Eindelyk wordt elk, onder de gemelde toezegginge van den gouden eerprys, uitgenoodigd, op het edelmoedige verzoek en ten kosten van Zyne Excellentie, den Hoogedelen Welgeboren Heere w. c. h. Baron van LYNDEN tot Blitterswyk, Repraefenterende den Heere Prinfe Erf-Stadhouder als Eerften Edele van Zeeland, enz. enz., om Optegeven het different der fchadelyke *Wiffelcours*, welke in ieder der zes Vereenigde Provinciën met relatie tot de Provincie van Holland in ordinaire tyden gemeenlyk plaats heeft; voorts aantewyzen de fundamenteele oorzaaken, door welke deze *Wiffel-fchade* in de Provincie van Zeeland grooter zou zyn, dan in de vyf andere Provinciën, gefield zynde, dat de zilveren Dukaat in Zeeland tot geen hooger en prys gangbaar ware, dan in de overige Provinciën; verders te betoogen, of en wel-

welke redenen de Provincie van Zeeland heeft, om bedugt te zyn, dat aldaar eerder en meerder gebrek aan standpenningen en andere gangbaare specien zoude exsteeren, dan in de vyf andere Provinciën, en hoe zulk defect best zou kunnen voorgekomen worden.

De antwoorden op alle de gemelde Vraagen en Voorstellen moeten, leesbaar geschreven, — in de Nederduitsche, Latynsche, of Fransche taal opgesteld, — met een dubbel, of afschrift, voorzien, — voor den bepaalden tyd, en vrachtvry, — toegezonden worden aan den Heere J. W. TE WATER, Historieschryver van Zeeland, Hoogleeraar in de Wysbegeerte en Vaderlandsche Historie te Middeburg, *Secretaris van het Zeeuwsche Genootschap der Wetenschappen te Vlissingen.*

De Schryvers moeten hunne naamen niet by de Verhandelingen voegen; doch dezelve met eene zinspreuke voorzien, en laten verzeld gaan met een verzegeld briefje, dezelfde zinspreuke tot opschrift hebbende, en waar in de naam en woonplaats der Schryveren gemeld staan.

Het zal aan ieder, zonder eenige uitzonderinge, vrystaan, om naar den prys op alle de voorgestelde vraagen te dingen. ook aan de Directeuren en Leden van dit Genootschap; doch, ten aanzien der beide laatstgemelden, onder deze voorwaarden: *dat* zy niets op hunne verhandelingen en billetten zullen plaatsen, waar uit blyken kan, dat zy, in de eene of andere

betrekkinge, tot dit Genootschap behooren; en *dat* zy, om des te onbekender te kunnen blyven, hunne verhandelingen door eene andere hand moeten laten afichryven.

Niemand, wiens Verhandeling bekroond wordt, zal vryheid hebben, om dezelve, 't zy geheel, 't zy ten deele, in het Nederduitsch, afzonderlyk te doen drukken, of in eenig ander werk uitgegeven, zonder voorafgaande kennisfe en medebewilliging dezer Maatschappye.

Het Genootschap behoudt aan zich het recht, om, naar goedvinden, tot nut van het Algemeen, gebruik van alle de toegezondene antwoorden te maken, en dezelve, schoon 'er de prys niet aan toegewezen wordt, geheel of ten deele onder zyne Verhandelingen te doen drukken, 't zy met byvoeginge der zinspreuken, door de schryvers gebruikt, 't zy met uitdrukkinge van hunne naamen, indien zy, daar toe verzocht wordende, dezelve gelieven te openbaren.

Met genoegen en dankerkentnisse, ontving 't Genootschap de boekgeschenken der Heeren *Bloch, Kluit, Martinet, de Berg, Vosmaer, Petersen Michell, du Pui, Hofstede, Kuipers, Beattie, N. G. Oosterdyk, J. G. Busch, van Damme,*
Ghes-

Ghesquiere, van Alphen, E. Sandifort, Bonn, van Solingen, van der Marck, Engelberts, Hannes en Fokker. Niet minder aangenaam waren de geschenken, ter vermeerderinge der verzameling van verschillende zeldzaamheden aangeboden. Van dezen aart was een fraaije steenen beker met zyn deksel, voor meer dan vyftig of zestig jaaren uit Oostindiën herwaards gebracht, en waar aan men, aldaar, de kracht pleegt toeteschryven, om, wanneer men het water of den wyn, die zekeren tyd daar in te trekken gestaan hebben, eenige herhaalde reizen opdrinkt, de koorts te kunnen verdryven: welk geschenk het Genootschap verschuldigd is aan de vriendlykheid van den Heere Mr. *J. W. van Rosevelt*, Gecommitteerden Raad en Raad ter Admiraliteit van Zeeland. De Heer *Moens* stelde het

Genootschap in 't bezit van eene Egyptische Mumie, die de aandacht van veelen naar zich getrokken heeft, en waar van, vermoedelyk, in 't vervolg een nader bericht zal gegeven worden. Hier by voegde, noch onlangs, de Heer *Metzlar* eenige natuurlyke zeldzaamheden, door Hem zelven van Batavia herwaards medegebragt. De verzameling van Romeinsche en andere Penningen werdt vermeerderd door de milddadigheid der Heeren *Winckelman*, van *Damme*, *Schorer* en de *Fremery*. De twee laatstgemelde Heeren, bezitters geworden zynde van een groot aantal Romeinsche Penningen, weleer toebehoord hebbende aan den Heere *J. Willemssen*, Hoogleeraar en Predikant te Middelburg, besloten, die geheele verzameling, op de verplichtendste wyze, aan dit Genootschap weg-

te.

teschenken. Door alle deze en andere blyken van edelmoedigheid, ziet de Maatschappy haaren voorraad, met blydschap, van tyd tot tyd, aangroeien; en door het vermelden daar van, beoogt zy voornaamlyk, haare gevoelens van erkentnisse te openbaren.

Na 't overlyden van den Heere *J. Tjeenk*, werdt, in deszelfs plaats, tot Eersten Secretaris van dit Genootschap aangesteld *J. W. Te Water*, Historieschryver van Zeeland en Hoogleeraar in de Wysgeerte en Vaderlandsche Geschiedenissen te Middelburg; vervolgens tot Tweeden Secretaris de Heer *G. Kuipers*, Predikant der Nederduitsche Hervormde Gemeente in deze Stad; en tot Thesaurier van 't Genootschap, in plaats van den Heere *D. H. Gallandat*, de Heer *Mr. F. A. van Rosewelt Cateau*, Schepen en Raad dezer

Stad: die deze onderscheiden pos-
ten, waar toe zy den achtëntwin-
tigsten van sprokkelmaand des jaars
MDCCLXXXIII aangesteld zyn, gaar-
ne aangenomen hebben.

De meeste Heeren Directeuren
en Leden van dit Genootschap, te
Middelburg woonachtig, zich ge-
negen getoond hebbende, om,
binnen die Stad, eene maandelyk-
sche byeenkomste te houden, ten
einde het heilzaam oogmerk de-
zer Maatschappye en de volyveri-
ge pogingen van haare instellers
en begunstigers te beter te kunnen
helpen bevorderen; is, in eene
Vergaderinge der Heeren Direc-
teuren, den zeventienden van len-
temaand dezes jaars gehouden,
goedgevonden en besloten, het
houden van zoodanige maandelyk-
sche vergaderinge aan dezelve
toetestaan, onder den naam van
het Middelburgsch Departement van

't Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Vlissingen, en onder alle zulke nadere bepalingen, als tot genoegen van die Heeren en ten meesten nutte van 't Genootschap zullen kunnen strekken.

Wat eindelyk den inhoud van dit tiende Deel betreft: behalven de bekroonde antwoorden op de vraagen, voor 't jaar MDCCLXXXI opgegeven, worden daar in gevonden de Geneeskundige Verhandelingen der Heeren *de Wind*, *Voltelen* en *van Solingen*; de aanmerkingen van den Heere *Houttuyn* over het onderscheid van zwarte en witte peper, nevens eene afbeelding van 't gewas der staartpeper; en de beschouwingen over Izaäk op Moria, door den Heere *Kuipers*. Omtrent dit alles moeten wy, hier, noch alleenlyk berichten, dat de Antwoorden der Heeren *Callenfels* en *Harger*, over

de waare oorzaaken, kenteekenen, behoed- en geneesmiddelen, van de najaars-koortfen in de Garnizoenplaatsen van Staats-Vlaanderen, door 't Genootfchap ook afzonderlyk uitgegeven zyn, om dezelve te algemeener en verkrygelyker voor elk, die 'er belang by heeft, te maken; en dat de gelegenheid tot het opgeven van die vraage, en dus ook tot het fchryven en bekroonen dezer antwoorden, geboren zy uit de edelmoe- digheid van den Heere *W. Baron van Dopff*, Generaal Major ten dienfte dezer Landen, en Commandeur der Stad Hulst en onderhoorige Forten; wiens menschlievende denkwyze, hier in ten klaarften betoond, by het Genootfchap in een dankbaar geheugen blyven, en door elk' weldenkenden menfchenvriend zal geëerbiedigd worden.

Mogen de Verhandelingen, in dit Deel begrepen, ook eenigzins medewerken tot eer van den GOD der Wetenschappen, ten nutte der Burgerlyke Maatschappye in en buiten ons Vaderland, en ter verbreidinge van nuttige kundigheden; dan zal 't Genootschap zich verheugen, en zyne aanhoudende pogingen rykelyk beloond rekenen.

*Vlissingen, den 27
van hoogimaand des jaars*

MDCCLXXXIV.

JONA WILLEM TE WATER.
Secretaris.

NAAM:

LYST DER VERHANDELINGEN

VAN HET TIENDE DEEL.

- A**ntwoord over der Najaars-Koortfen in de Garnizoenplaatfen van Staats-Vlaanderen; door G. W. CALLENFELS, *Med. Doct.*, Schepen der Stad *Sluis in Vlaanderen*. - - - - - Bl. 1.
- Antwoord over 't zelfde onderwerp; door J. HARGER, *Med. Doct.* te Rotterdam. 131.
- Antwoord over de bouwinge der Schepen, met betrekking tot de gezondheid en 't goed der zeevarenden; door J. HARGER, *Med. Doct.* te Rotterdam. - - - 313.
- Verhandeling over den polypus of slymprop, en fungus of uitwas, benevens een berigt en afbeelding van een zeer nuttig werktuig, ter afbinding dienende; door S. DE WIND, *Med. Doct.*, 's Lands en Stads Operateur en Steensnyder, enz., te *Middelburg*. - - - 497.
- Aanmerkingen over eene bedekte ontsteeking en verzwearing in den onderbuik, verzeld van een ischuria, eerst na den dood kennelyk; door F. J. VOLTELEN, *Med. Doct.*, Hoogleeraar in de Geneeskunde te *Leiden*. - - - 549.
- Vroedkundige waarneeming; door A. VAN SOLINGEN, *A. L. M. Med. et Philos. Doct.* te *Middelburg*. - - - 575.

- Het onderscheid der zwarte en witte peper,
 en afbeelding van 't gewas der staartpe-
 per, door M. HOUTTUYN, *Med. Doct.*
 te *Amsterdam.* - - - 604.
- Over Izaäk op Moria; door G. KUIPERS, Pre-
 dikant en Tweeden Secretaris van 't Ge-
 nootschap te *Vlissingen.* - - - 614.

ANTWOORDEN

OP DE

V R A A G E;

VOOR HET JAAR

M D C C L X X X I I

OPGEGEVEN:

Welke zyn de waare oorzaaken en kenteekenen van de Najaars-koortfen in de Garnizoen-plaatsen van Staats-Vlaanderen; en welke zyn de beste behoed- en geneesmiddelen, die daar tegen, vooral by de Militairen, kunnen aangewend worden?

Aan welken de gouden en zilveren eerprijzen; door het Zeeuwsche Genootschap der Wetenschappen, den zevenëntwintigsten van dogstmaand 's jaars 1782, toegewezen zyn.

THE HISTORY OF THE

REIGN OF

CHARLES THE FIRST

IN THE

Year of our Lord 1625. The first year of the reign of Charles the First. In which year the Parliament was first called, and the King's Majesty was crowned at Westminster. In this year also the King's Majesty was married to Henrietta Maria, daughter of France, and the Parliament was dissolved. In this year also the King's Majesty was crowned at Westminster, and the Parliament was dissolved.

In the year 1625, the first year of the reign of Charles the First, the King's Majesty was crowned at Westminster, and the Parliament was dissolved. In this year also the King's Majesty was married to Henrietta Maria, daughter of France, and the Parliament was dissolved.

A N T W O O R D

O P D E

V R A A G E:

Welke zyn de waare oorzaaken en kenteekenen van de Najaars-koortfen in de Garnizoen-plaatsen van Staats-Vlaanderen; en welke zyn de beste behoed- en geneesmiddelen, die daar tegen, vooral by de Militairen, kunnen aangewend worden?

D O O R

G. W. CALLENFELS.

„ **D**e ondervindinge heeft duidelyk
„ geleerd de schadelyke gevolgen van
„ de Najaars-koortfen, welke, vooral
„ na heete en drooge zomers, in de
„ Garnizoenplaatsen van Staats-Vlaan-
„ deren, allermeeft onder de Militai-
„ ren, heerschen, en niet zelden een
„ aanmerkelyk getal derzelven ten
„ grave fleepen”; wordt te regt in het
„ *Programma* gesteld.

X. DEEL.

A 2

De

De jongst verloopene Jaaren van 1779, 1780 en 1781, hebben daar van in Staats-Vlaanderen treurige voorbeelden opgeleverd: allermeeft te *Sluys in Vlaanderen*, als in het welke het Regiment van *Acronius* (nu *Nostitz*), met het tweede Battaillon van het Regiment van den *Erfprins van Orange en Nassau*, het eerste en tweede Battaillon van de Wallons van *Grenier*, en het Regiment Switsers van *Sturler*, zeer veel geleden hebben, en eene groote menigte dooden hebben gehad: over het eerstgenoemde jaar kan men dit leezen in een *kort Bericht* van den Heer *G. W. Callenfels* M. D., te vinden in de *Verhandelingen van de Natuur en Geneeskundige Correspondentie in de Vereenigde Nederlanden opgericht in s'Hage* 1 D. 1 Stuk. Het is dan wel zeker, dat s'jaarlyks zeer veele Manschappen de droevige slagtoffers worden van de Najaars-koortfen, als uit eenen tien jaarigen lyst van 1770 tot 1780 aldaar blykt.

Het Zeeuwfche Genootfchap der Geleerden heeft daarom, op verzoek en ten koste van zekeren menschlievend en edelmoedigen Heer, deeze

Vraa-

Vraage, aan het hoofd gemeld, voorgesteld.

Ik zal beproeven, of ik iets ter beantwoordinge van dezelve kan mededeelen: ten dien einde

- I. *Zal ik eerst onderzoeken, welke de waare oorzaaken zyn van de Najaars-koortfen in de Garnizoenplaatsen van Staats-Vlaanderen.*
- II. *Ten tweeden: welke de kenteekenen van de Koortfen zyn.*
- III. *Daarna: welke de beste behoedmiddelen daar tegen zyn.*
- IV. *En eindelyk: welke de beste geneesmiddelen zyn, die kunnen aangewend worden.*

Ik zal in 't overweegen van deeze vier zaaken meest de *Militairen* in het oog houden, volgens den inhoud van de Vraage; want deeze zyn het, die daar gewoonelyk het meeste van lyden, en door de dood worden weggevoerd: en men zal veel, ja zeer veel gevorderd zyn, als men dezelve hier in van goeden raad en hulpe kan bedienen. Myn oogmerk is dit stuk eenvoudig te behandelen; vooral met de bevindinge te raade te gaan; en zeldzaam schry-

vers aan te haalen, (als welke by des kundigen bekend zyn, en by min kundigen doorgaans worden overgeflagen, en het leezen lastig maaken) dan alleenlyk, als ik iets uit hun zal uitschryven. Voornamentlyk zal ik my ophouden met de *oorzaaken* van, en *behoedmiddelen* tegen de Koortfen voor de Militairen in Staats-Vlaanderen, om dat dezelve minder voorkoomen, als wel de *kenteekenen* en *geneesmiddelen* van die Koortfen, als die te vinden zyn overal in de geneeskundige boeken in onderscheidene taalen.

Wy gaan dan eerst onderzoek doen op de waare oorzaaken van de Najaarskoortfen in de Garnizoenplaatsen van Staats-Vlaanderen vooral by de Militairen.

EERSTE AFDEELINGE.

Van de waare oorzaaken van de Najaarskoortfen in de Garnizoenplaatsen van Staats-Vlaanderen.

De Vraage gaat eerst over de waare oorzaaken van de Najaarskoortfen in de Garnizoenplaatsen van Staats-Vlaanderen.

Wy

Wy moeten hier vooraf een woord spreken van de *Najaars-koortfen*, van *Staats-Vlaanderen*, en deszelfs *Garnizoenplaatsen*; eer wy overgaan tot het onderzoek van derzelve *oorzaaken*.

De Najaars-koortfen zyn zelden, al-
lerminst na heete en drooge zomers,
afgaande en anderendaagsche Gal-
koortfen, maar meestendeel (by de
Militairen vooral) Galkoortfen of hee-
te Koortfen, die kort na de afneminge,
zich geduurig met vernieuwde en ver-
meerderde kragten verheffen, en voor
deeze in de genezinge, voor geene in
de dood eindigen. Doch is het, dat
zy, die daar meede worstelen, noch
sterven, noch geneezen worden, (het zy
dat de Hemel hun niet gunstig is, het
zy door onkundige en verkeerde be-
handelingen en geneesmiddelen, het
zy door eigen verzuim) dan neemen
dezelve eenen ongelukkigen keer; en
men ziet de Lyders kwynen of aan
derdendaagsche, of uitteerende Koort-
fen, of aan Water, en Geelzugt, zom-
tyds ook aan Rotkoortfen. Hier uit
kan men opmaaken, welke de gewoo-
ne Koortfen en Ziekten zyn van den
nazomer en herfst onder de Militairen

in Staats-Vlaanderen, waar by men wel in acht moet neemen, dat die Na-jaars-koortfen aldaar de Lyders in 't gemeen fterker en hardnekkiger aantasten, dan wel in andere gewesten van ons Vaderland: en dat vooral in 't byzonder de aanvallen en verfchynfelen derzelve by de Militairen, en andere Vreemdelingen, meerder en heviger zyn, dan by de Burgers en Inwoonders, die dezelve op lange na zo veel, en zwaar, en langduurig niet hebben.

Staats-Vlaanderen, van 't welke wy fpreeken, en het geen tot de Genera-
liteit behoort, legt op 51 graaden, 24 en volgende minuten breedte, en op 21 graaden, 20 en volgende minuten lengte, de Meridiaan door *Ferro*, één der Canarifche eilanden getrokken zynde, tusfchen de Noordzee en de Schelde. Men rekt de grootfte lengte van het Oosten naar het Westen op elf uren gaans: de grootfte breedte van het Noorden naar het Zuiden wordt op twee of drie uren begroot. Het zelve legt derhalven meer zuidelyk en warmer, als de andere Landen van Neêrland, waar door het
komt,

komt, dat de boomen hier eerder groen staan, en de moeskruiden, op het open land, hier eerder uitspruiten, als in andere plaatsen van het Vaderland. Staats-Vlaanderen dan eene smalle streek lands-zynde, ten noorden van de Provincie van Oostenryks-Vlaanderen, heeft in zig niet veele aanmerkelyke plaatsen.

De plaatsen, alwaar Militaire bezettingen leggen, genoemd *Garnizoenplaatsen*, zyn *Sluys*, *Tzendyke*, *Philippine*, *Sas van Gend*, *Axel*, *Hulst*, *Liefkenshoek* en *Lillo*, met de onderhoorige Forten, zynde de laatste, te weeten, *Lillo* eigentlyk Staats-Brabant. Van deeze worden *Sluys*, *Philippine* en *Sas van Gend*, voor de ongezonderste gehouden, maar wel inzonderheid de eerste plaats: daar en tegen wordt *Hulst* voor de gezondste gehouden. De voornaamste steeden, daar de meeste bezettingen leggen, zyn *Sluys*, *Sas van Gend* en *Hulst*.

In Vreedestyd heeft men gewoone-lyk in Staats-Vlaanderen drie Regimenten of iets meer, welke aldus worden verdeeld, in *Sluys* één Regiment of drie Battaillons, in *Sas van Gend* één

Battaillon, insgelyks in *Hulst* één Battaillon, en voorts één Battaillon verspreid in de overige plaatsen.

Terwyl ik over de *oorzaaken* der Ziekten in de opgetelde Garnizoenplaatsen in 't gemeen zal spreken, zal ik nogtans *Stuys* allerbyzonderst onder myn aandagt houden en bedoelen, om dat dezelve de Hoofdstad van Staats-Vlaanderen is, alwaar de meeste Militairen leggen in bezettinge, en om dat die plaats voor de nadeeligste wordt gehouden, dewyl 'er de meeste ziek worden en sterven!

Welke mogen toch de *waare oorzaaken* zyn van die *Najaars-koorisen* in die *Garnizoenplaatsen*, die zo schrikkelyk zyn in derzelve aanvallen, en dodelyk in derzelve gevolgen? is het geen wy nu gaan onderzoeken.

De *waare oorzaaken*, dunkt my, zyn te zoeken en te vinden

- A. *Eerst*: in de *lucht- en landsgesteldheid van Staats-Vlaanderen*.
- B. *Ten tweeden*: in de *Garnizoenplaatsen*.
- C. *Ten derden*: en vooral *by de Militairen zelve*.

Alle

Alle Ziekten, die aan byzondere landen en plaatfen eigen zyn, moeten haar grond hebben in de luchtgesteldheid, in het land, en in de levenswyze der inwoonderen: men vindt in deeze een kennelyk onderscheid in de provintien van het zelfde land, ja in onderscheidene plaatfen van dezelfde provintie.

A. *De lucht en landsgesteldheid van Staats-Vlaanderen* kooft dan *eerst* voor, als de waare oorzaak van de Koortfen. Men ziet immers, dat alle vreemdelingen, hoe gezond en opletend ook, vroeger of laater met die *Vlaamsche koortfen* worden aangetast en zeer fukkelen; in zoo verre, dat niemand, als die eenmaal tol betaald heeft, en aan die lucht en dat land gewoon is, daar van bevryd blyft. Wat reeden kan men daar van anders, als de kwaade gesteldheid van de *Lucht* en het *Land* geeven? De *Lucht* zeeker is in Staats-Vlaanderen, als gelegen tusfchen de Noordzee en de Schelde, van eenen zouten en vogtigen inhoud en nadeeligen aart, door de oneindige dampen van de byleggende zee en stroomen, welke hier veel *Bitumen* in
zig

zig bevatten, welkers bitterheid en scherphheid men kan zien uit de bruine en zwartagtige bladeren der boomen, en onuitwisbaare vlekken op de glazen, die tegen het noorden staan. Hier by koomen groote schorren, en uitgebreide zoute zeeflikken, die dagelyks uitdampen: dan nog millioenen visjes, die by den vloed verre worden opgedreeven, en by de ebbe blyven zitten en hangen in de schorren en sliken; en daar sterven: of die door de vissers, om dat zy te klein zyn of hun niet dienen, by menigte op dezelve worden nedergeworpen: als meede een talloos getal van rottende insecten, die in het *krabbe kwaad*, waar meede die sliken begroeid zyn, worden verwerd en vastgehouden; alle welke by elken dag, byzonder in den zomer, oneindige stinkende uitwaasfemingen opgeven, en de lucht infecteeren.

Men heeft ook door Staats-Vlaanderen hier en daar kreeken, plasfen, en wateren verspreid, die des zomers worden gebruikt om het vlas te *rotten* of *rotten*, het welk zulk eenen stank verwekt, dat de vis 'er van sterft, en men het in eenen verren afstand kan ont-

ontwaar worden, en van naby niet kan verdragen; welk rot vlas daar na op het land wordt uitgespreid om te droogen; al het welke medewerkt om de lucht te bederven. Voorder wordt 'er, gelyk overal te lande, zo ook hier, in den heeten zomer een gantsch aantal van slooten, gragten, dulven en grip-pen, uitgedolven en gediëpt, waar uit zeer veel modder en derry koomt, welke op het land en de wegen wordt geworpen, en al meede niet weinig tot het bederf toebrengt.

Mogelyk mag hier by wel in aanmerkinge koomen, dat de landen in Staats-Vlaanderen rondom de Garni-zoenplaatfen, namentlyk *Sluys*, *Philippine*, *Sas van Gend*, *Hulst* en *Liefkenshoek*, in den laatsten geallieerden oorlog meest met zout zeewater zyn geïnundeerd geweest, van den nazomer 1745, als de oogst op het veld stond, niet alleen tot den jaare 1747, als de Franschen het land innamen; maar nog jaaren daar aan was het land rondom de genoemde plaatfen als een moeras: want schoon het water wel ten jaare 1749 by de evacuatie der Franschen wierd afgetapt, bleef het land lan-

langen tyd moerasig leggen; 't welk zedert de lucht aldaar noch meer heeft bedorven, en waar van sommige landen als noch gevoel hebben.

De Heer *B. Hunnius* verhaalt in zyne *Zeeuwfche Buize* p. 36, dat gelykfoortige inundatie ten jaare 1604, „ *Graaf Lodewyk Gunther van Nassau* „ het leven koste, by gelegenheid, „ dat hy een ftank had gevat op een „ zeeker moeras, door het welk hy „ hem van Aardenburg na het Leger „ voeren liet, daar door, dat de Ma- „ troofen elke reise grond slaande, „ ter oorzaake van de ondiepte, die „ beroerde, het welk dan geen ander „ zal geweest zyn als de *Krabbeschans* „ by *Sluys in Vlaanderen*”.

Allermeest benadeelen de gemelde dampen en uitwaasfemingen in heete en drooge zomers, dewyl in koele en natte zomers, dezelve door den wind en regen verminderd, gezuiverd en uitgedreeven worden. Men moet ook niet vergeeten de geduurige veranderingen van hitte en koude, welke men in *Staats-Vlaanderen* heeft, zo dat de eene dag in dezelfde maand magtig van den anderen verschilt; zo stond,

by

by voorbeeld, de Thermometer van *Fahrenheit* in dit Jaar den 2 *July* s'morgens om 8 uren buiten op 83 graaden, en den vierden dito op 65, den 13 *Augustus* op 75, en den 15 dito op 65, den 1 *September* op 74, en den 18 dito op 53 graaden; ja den 23 dito hagelde het nadenmiddag, maar vooral viel 'er den 25 dito zeer veel hagel des voormiddags en namiddags, en stond de Thermometer des namiddags om 4 uren buiten op 49 graaden: de Barometer stond op 28: 5 $\frac{1}{2}$, en de wind waaide met 12 ja 14 kragten volgens de Windmeter van den Heer *Bonguer* byna uit alle streeken. Welk een verschil, welke eene groote veranderinge! De veranderinge is ook aanmerkelijk in vier en twintig uren tuschen nacht en dag, dat beloopt zomtyds tot een verschil van 12 à 13 of meerder graden. Daar by voeg ik de gedurige ongestadigheid der winden zelfs op éénen dag, en de veele koude en norfche noorden of zeewinden, want al meest waait de wind in *Vlaanderen* uit het noorden of heeft ten minsten een streek van het noorden, en brengt de bovengemelde dampen na
de

de Steden en Forten over. Zo men nu onder zyn aandagt neemt s'menschen lichaam, en hoe ter gezondheid eene maatige, zuivere en bestendige lucht vereischt worde; zo volgt van zelfs, dat door het oogenblikkelyk inademen van zodaanig eene geïnfecteerde lucht, vervuld met zo veele vreemde en schadelijke deeltjes, van zo eene veranderlyke lucht en wind, s'menschen bloed en vogten moeten aangetast en bedorven worden. Dit wordt men vooral ontwaar in die Garnizoenplaatsen, die het laagste leggen, en meest aan de zee, sliken, en zeewinden zyn blootgesteld, als *Sluys*, *Philippine* en *Sas van Gend*, toonende de namen van de eerste en laatste plaats, dat zy *Sluizen*, *Sasfen* of *Uitwateringen* zyn, de eerste van het water, dat over *Brugge* komt, en de laatste van het geene over *Gend* vloeit: ook heeft men hier grooter val van water, dan elders.

Doch, als men zich voorstelt, dat ook veele andere plaatsen, hier en daar in ons Vaderland, buiten *Staats-Vlaanderen*, aan zee, sliken en wateren, leggen, en evenwel zo ongezonder
niet

niet zyn, immers in vergelykinge van *Staats-Vlaanderen*, by voorbeeld, veele plaatfen in *Zeeland*, in de *Overmeersche eilanden*, in *Friesland* en elders; zo word men genoodzaakt om te denken, dat 'er iets byzonders hier in de lucht moet zyn of omtrent dezelve moet plaats hebben, waar van men het *hoe* niet weet, en waar omtrent men met 'er tyd verscheidene proeven zoude kunnen doen met den *Luchtmeter*, en die vergelyken met andere aan zee en sliken liggende plaatfen:

„ Edoch 'er zullen nog eenige jaaren
 „ moeten verloopen, eer men zal
 „ kunnen bepaalen, in hoe verre de
 „ schadelyke hoedanigheden der lucht
 „ door het genoemde werktuig on-
 „ derkend zullen kunnen worden”,
 zegt de Heer *Ingen-housz M. D.* in zyne *Proeven op de Plantgewassen* enz. vertaald door den Heere *J. van Breda* p. 129. Ik kan niet nalaaten hier nog by te stellen, het geen zyn Ed. zegt p. 109 *et seqq.* „Het zoude misfchien
 „ zeer moeiljelyk zyn, eene genoeg-
 „ zaame reeden, van die veranderin-
 „ gen, inden graad van gezondheid der
 „ lucht, op een en dezelfde plaats, te

„ geeven: het komt my echter waar-
 „ fchynelyk voor, dat die onbesten-
 „ digheid voornamentlyk aan de by-
 „ zondere natuur der lucht toe te fchry-
 „ ven is; waar door deeze hoofdstof
 „ aan veranderingen onderhevig is,
 „ uit veelerlei oorzaaken; welke voor
 „ een groot gedeelte, misfchien te
 „ diep verborgen zyn, dan dat het
 „ menfchelyk vernuft, die ooit zoude
 „ kunnen ontdekken. In de daad; wan-
 „ neer wy overweegen, dat de lucht,
 „ welke de Plantgewassen in hebben,
 „ van den staat van gemeene lucht, in
 „ lucht, die den staat van gemeene
 „ lucht, na by komt, in gedephlogifti-
 „ ceerde lucht, of in lucht, die waar-
 „ lyk vergiftig is, veranderd word;
 „ door oorzaaken, welke in fchyn zo
 „ gering zyn, als by voorbeeld het
 „ licht en de fchaduw; indien wy, zeg
 „ ik overweegen; dat een weinig meer
 „ of minder licht zulke aanmerkelyke
 „ verschillen in die Hoofdstof kan te
 „ weeg brengen; hebben wy dan gee-
 „ ne reedenen om te gelooven, dat
 „ 'er in de natuur zeer veele oorzaa-
 „ ken bestaan, welke zelve aan geduu-
 „ rige veranderingen onderhevig, zo-
 „ „ da-

„ danige onbestendigheid in den staat
 „ der gezondheid van den Dampkring
 „ voortbrengen? Een weinig meer of
 „ minder warmte; Een weinig meer
 „ of minder helderheid van den dag,
 „ de droogte en vogtigheid, de ver-
 „ schillende rigtingen der winden,
 „ welke eene goede of flegte lucht uit
 „ afgelegene Landen aanvoeren, en
 „ veele andere oorzaken, welke ons
 „ geheel en al onbekend zyn, of op
 „ welke men tot hier toe geenen ge-
 „ noegzaamen aandagt gevestigd heeft,
 „ kunnen medewerken, om den staat
 „ des Dampkrings te veranderen”. Men
 kan inmiddels, al het geene betrek-
 kinge heeft op de lucht, vinden in de
 Prysverhandelingen van de Heeren *J.*
R. Deiman en *A. Paats van Troostwyk*,
 en van den Heere *B. Tiboel* in het 5de
 deel van het *Bataafs Genootschap te*
Rotterdam.

De schadelyke invloed en werkinge
 van *Vlaanderens* lucht- en landsgestel
 openbaart zich gewoonelyk half *July*,
 word voortgezet in *Augustus*, en be-
 koomt zyn hoogte in *September* en
October, na welken tyd het wederom
 begint af te neemen. Tusschen deeze

vier maanden reket men dan den *Ziekentyd*.

De Militairen lyden hier het meeste van, want zy zyn 'er het minste aan gewoon, koomen doorgaans uit een veel beeter en gantsch tegenstrydig luchtsgestel; ja uit hoogere landen, van andere talen en volken, als de *Switzers* en *Duitschers*, *Walen* en *Schotten*; en leggen slegts in *Vlaanderen* maar één Jaar in Garnizoen.

De Inwoonders, het is waar, worden door die kwaade lucht ook wel aangedaan; edoch daar meer aange- woon en tegen gehard, of gelyk men zegt, de *Landziekte* gehad en doorge- staan hebbende, weeten daar op lange na zo veel niet van als de Militairen: trouwens, de bevindinge leert, en veele proeven bevestigen het, hoe men aan de slegste lucht kan gewoon worden, en hoe de gewoonte zodanig eene tweede natuur is, dat zelfs gezond- der lucht moeijelyk en onverdragelyk valt, aan die gewoon zyn aan eene on- gezonde lucht.

B. De tweede oorzaak der Koortfen zal in de *Garnizoenplaatsen* te zoeken zyn.

Men

Men heeft toch in dezelve geene genoegzaame inrigtingen en voorzorgen voor de gezondheid, maar in tegendeel veele dingen, die medewerken tot de ziekten, evenwel in de eene plaats meer als in de andere.

Dit bedoel ik: de grachten, slooten, sluizen, waterleidingen en rioolen, worden niet na behooren overal schoon gehouden, maar zyn vervuld met modder en slyk. Daar leit doorgaans te veel vuilte, ruigte en groenten, by hoopen op de straten en wegen te rotten en te stinken, zelfs somtyds doode hoenderen, honden en katten, of ander gedierte. Het bloed en de afval van slachters en visverkopers, of van de inwoonders die vis hebben schoongemaakt, vermeerdert het bederf en de besmettinge der lucht. Men heeft veele rottende mistputten, asch- en vuilnis-bakken, of hoopen, hier en daar in de plaatsen verspreid: de straten worden niet genoeg gewied, maar het gras en onkruid, van allerlei aart en soort groeit tot eene byzondere hoogte, immers in de agter-wegen en straten, daar de meeste Militairen wonen, en staat te verderven, rotten en

stinken; de goede beveelen der Magistraten worden niet genoeg hier tegen genoomen, of met kragt uitgevoerd. Ik zal om het nadeel en bederf hier van te doen beseffen, een en andere proeve van den Heere *Barneveld* bybrengen, zyn Ed. schryft in de *Verhandelingen van het Utrechtsche Genootschap der Wetenschappen* 1 D. p. 428 sqq.

„ Een vierde pond vleesch is in staat,
 „ om van tyd tot tyd, tagtig pinten
 „ gemeene lucht tot een aanmerkely-
 „ ke hooge trap te bederven, twaalf
 „ loot salade bederven de maat van
 „ vier en veertig pinten lucht, twaalf
 „ loot schillen van tuinboonen beder-
 „ ven honderd twee en vyftig pinten
 „ lucht, twaalf loot koolbladen beder-
 „ ven honderd en vier pinten lucht,
 „ en twaalf loot salie bederven hon-
 „ dert twee en zeventig pinten lucht”.—

Hoe veel ponden van koolbladen, boombladen, peeploof, erweten en boonedoppen, en andere groenten, liggen benevens de modder, mist, bloed, en afval van dieren en vissen, op de straaten, vuilnishooopen en mistputten te broeijen, rotten en stinken. Dit veroorzaakt een bederf in de lucht, dat

dat het geloof te boven gaat, en is dubbel nadeelig in eene lucht, die reeds in zich zelve bedorven is. Nog breng ik hier toe, het mesten van varkens in verscheidene burger huizen binnen de Garnizoenplaatsen, en in of by kwartieren, daar soldaaten leggen. De stank en vuiligheid van die onreine dieren is zo sterk, dat binnen korten tyd de muuren daar door verrotten, tegens welke de varkenskootten staan. Welk een verderf moet zulks dan niet in de lucht veroorzaaken, te meer als die kootten zyn in huizen, daar men weinig plaats of erve heeft, en elk weet, hoe ondragelyk derzelve lucht is.

Ik heb opgemerkt, dat in diergelyke huizen, de Koortlen kwaadaartiger waaren, zo dat men wel eens genoodzaakt wierd, den Magistraat te verzoeken, om de varkenskootten en vuiligheid te doen weeren, uit de huizen, daar zieke Militairen lagen. Ook heeft men in gebruik, om de secreeten, veel des zomers te laten legen door de Vlamingen, die zeer op die mist voor hunne zandige landen gesteld zyn, doch het geene eener lelyken reuk ver-

spreid. Dan nog moeten de stads grachten s'jaarlyks worden schoongemaakt door de aannemers; dit geschiedt in het heetste van den zomer: het water word dan afgetapt, en al het ruigte, de groenten en waterplanten, benevens de insecten, daar in bevat, die uit het water worden opgehaald, liggen aan den oever der grachten opgehoopt te rotten en stinken, op eene onaangename wyze, en de modder van het water kooft door al het baggeren en wroeten boven; daar door veel vis omkooft, en de vesten eenen verdervelyken lucht opgeeven. Het verdient ook onzen aandagt; dat s'jaarlyks het gras van de wallen en buitenwerken in de Garnizoenplaatsen in de maand van *July* word afgemaaid, en in hoopen gesteld, om uit te waasfemen en te droogen, ten einde het te veranderen in bekwaam hooy: dit word nog eens rondom de wallen in opzigte van het nagras herhaald, op het laatste van de maand *September*. In hoe verre zo eene menigte uitwaasfemende grashoopen, van binnen en van buiten rondom de plaats, de lucht bena-deelen, zou ik niet durven bepaalen,

Bo:

Boven al is, zo ergens, altoos hier, zeer nadeelig en besmettelyk, het begraaven der lyken binnen de steeden in de kerken en op de kerkhoven, als welke een ondragelyke lucht verwekken. Wie begrypt niet, wat invloed dit moet hebben op de gemeene lucht, en hoe de bedervinge in eenen hoogen graad moet ryzen, als in het heetste der dagen, in *July*, *Augustus* en *September*, dag aan dag veele lyken, van aan de koortsen gestorvene Militairen in ligte opgeslagene doodkisten, in losse aarde zeer veelen by een worden gezet. Om hier van een voorbeeld voor alle te stellen, en die besmettinge te doen opmerken, dient het volgende: In het begin van *Augustus*, de 4de van die maand dezes jaars 1781, rukte, te *Sluys* in *Vlaanderen* het Regiment Switsers van *Sturler*, in, toen bestaande uit duizend en veertig manschappen, dezelve wierden wel ras zo overvallen door de Najaarskoortsen, dat derzelve getal den 4 *September* al tot negen honderd was geklommen; zo dat toen van zulk een geheel Regiment maar twaalf of dertien man, zonder trom op de parade

kwamen, en één man de hoofdwagt hieldt; wordende door de andere, geholpen van de Constapels, de poorten, en hier en daar eenen enkelden noodigen post bezet: 't geen duurde tot den 16 *October* daar aan volgende, wanneer eerst weer de trom wierd geroord, en één Officier met 3 Sergeanten en 29 Manschappen optrok: ook had in dien tyd de Burger-trom op verzoek van de Militairen stil gestaan.

Dagelyks stierven 'er, en wierden ten grave gebragt drie en vier, zomtyds tot acht ja tien op eenen dag, — beklagelyk schouwspel! Onder anderen wierd den 28 *Augustus* het lyk van eenen Hopman der Switsers met statie in de kerk gebragt, dat zo ontzettend stonk, dat niet alleen de baaf- en slippedragers het naauwlyks konden harden, en hunne neuzen met hunne neusdoeken onder het gaan toestopten, maar ook dat het ondragelyk was voor alle die geene die 'er agter gingen, ja voor alle de aanschouwers; en dat de kerk hoe ruim en lugtig anderzints, met die besmettende stank zo vervuld wierd, dat dezelve, dagen agter den anderen moest gelucht worden, met

deu.

deuren en vensters open te zetten. Hier uit kan men oordeelen over het geheel. Men kan over dit schadelyke en nadeelige van in de steeden en kerken te begraven nazien, de *Verhandeling van Prof. J. W. te Water in het 4de Deel van het Zeeuwsche Genootschap p. 629 et seqq.*, en de *Inaugur. oratie van Prof Kluit* over dit stuk te *Middelburg in Zeeland* gedaan, om geene andere te noemen; wyl beide Verhandelingen, alles wat die zaak betreft, in zig bevatten en voldingen. Nooit zal men het leeven en de gezondheid der menschen meer verlengen en voordeel aanbrengeu, als wanneer men die bygelovige en schadelyke gewoonte éénmaal met wortel en tak uitroeit.

Het is wel waar, ik bekenne het, dat de hier opgetelde en meerdere zaaken ook plaats hebben in veele ja de meeste steeden van het Vaderland, dan dit neemt de schadelykheid niet weg, en vooral vermeederen deeze het bederf van eene reeds kwaade en bedorvene lucht.

C. By deeze eerste en tweede oorzaken koomen nog onder anderen, die hier in medewerken en huisvesten;
by

by de *Militairen* zelve. Deeze verdienen niet minder onzen aandacht, en hier omtrent zal ik my moeten langer bezig houden, als met de andere. —

Deeze, die op de *Militairen* zelve betrekkinge hebben, en in hunnen eigenen schoot als berusten, zyn veele en verscheidene: Ik zal die brengen tot het volgende *tiental*.

.. *Eerst*: de gewoonelyke *marsch*, die de troepen s'jaarlyks naar de *Garnizoenplaatsen* in *Staats-Vlaanderen* genoodzaakt zyn te water of te land, of op beide manieren af te leggen. Deze geschiedt nimmer zonder groot ongemak en veele afmattingen, waar door het volk by hunnen aankomst te eerder vatbaar is voor de hier in zwang gaande Koortfen, en minder bestand is voor derzelve aanvallen, ja welke vermoeijinge op zich zelve genoegzaam is om Koortfen voort te brengen. Men zal hier best een denkbeeld van maaken, als men hun *marsch* eens in oogenschyn neemt, en ziet, als zulks te land geschiedt, hoe zy met stof en zweet als overdekt zyn; hoe bezwaarlyk het marscheeren valt met zo eene menigte menschen by één, die behal-

ven

ven hun geweer, dat met 'er tyd zwaar genoeg valt, nog beladen zyn met hunne rantzels, en zo al doorgaans zeven of meer uuren daags moeten in beweginge zyn: en hoe zy met hunne vermoeide leden, in hunne kleedren des nachts op wat stroo in boereschuuren, ofte elders moeten nederliggen. Of geschiedt de *marsch* te water met scheepen, men zal 'er het best van oordeelen, als men aanschouwt, welk eene menigte in de schepen by één gestoeid zyn, doorgaans eene geheele Compagnie, immers van de Nationaale, met hun geweer en wapenen, met hunne rantzels in één schip, daar zommige vrouwen en kinderen ook al onderloopen; en als men opmerkt, hoe zy daar in, rein en onrein, zieken en gezonden, goeden en kwaaden, ouden en jongen, door één, op stroo in een eng ruim liggen, daar de luiken onder het vaaren van worden toegedaan, zo dat de lucht 'er zeer benaauwd en bedorven is, en een aanschouwer die agterdocht heeft op zyne gezondheid; het 'er niet lang zoude kunnen uithouden; ik laat staan daar nacht en dag in doorbrengen, onder alle

le

le die ademen, dampkringen en uitwaasfemingen, van allerlei foort, reuk en ftank. Steekt de wind wat op, gaat het 'er wat hol door, het volk moet onder beffooten blyven, en veele raaken aan het walgen en braaken, andere aan het afgaan, ik behoeve niet te zeggen, welken eenen lucht dit binnen deks voortbrengt, en hoe de lichamen daar door tot Koortfen worden voorbereid en gefchikt. Deeze opgenoemde ongemakken worden grootelyks vermeerderd, als de *marsch* in de heete dagen van de zomer te water of land gefchied. Dit laafte was het ongeluk van het Regiment Switfers van *Sturler*, van 't welke wy boven fpraken. Deeze marscheerden op het einde van *July* van het afgelopen jaar 1781, in eene brandende hitte, uit *Breda*, be-laaden als na gewoonte met hunne wapens, bagagie en leeftogt, naar *Bergen op den Zoom*; aldaar gekoomen moesten zy eenige dagen wagten na de fchepen, en waren flegt ingekwartierd. Voorts moesten zy de *marsch* te water in fchepen doen, ingerigt als reeds gezegd is, tot *Sluys* in *Vlaanderen*, ten tyde als de hitte zeer fterk en benauwen-

wende was, zo dat men niet als om zeven of agt uren s'avonds eenige koelte in de lucht vond, blykende uit den stand van den Thermometer op dien tyd. Het volk hadt nauwlyks voeten aan wal, of moest terstond in alle spoed hunne schepen helpen ontladen, en zich afwerken met laden en losen, dragen en torschen, om dat de Wallons van *Grenier*, die lange na hunne komst hadden gereikhalst, met die zelfde schepen s'anderendaags moesten vertrekken. Men zag toen veele Soldaaten, in die hitte onder dien arbeid zo doorzweet, dat hunne kielen door het zweet zo nat waaren, of zy in het water gelegen hadden: Anderen van hun moesten terstond de Wallons aflossen en hunne wagten en posten bezetten, zonder de minste uitrustinge van hunne geledene vermoeijinge. Het gevolg was ook, dat al schieklyk honderden ziek vielen, en eene menigte stierven, gelyk te vooren is gezegd.

Ten tweeden: de *Exercitien*, *Wagten* en *Posten*, welke zy hebben waar te neemen, wel noodzakelyk verknogt aan hunne bedieninge, maar niet te

min

min hen blootstellende voor verhittingen en verkouwingen, voor gistingen en bederf van het bloed en de vogten. — De *Exercitien* duuren eenige uren agter een, en houden hen zo sterk in beweginge, dat zy in water en zweet zyn: dan gaan zy half naakt in den avond zich verluchten, of hun geweer schoonmaken.

De *Parade* is dagelyks volgens gewoonte om elf uren, dus moeten zy al een uur te vooren in beweginge zyn, om Compagnies gewyze te vergaderen, gevisiteerd te worden, en op te marcheeren na de Paradeplaats, alwaar zy om half elf uren moeten te zaamen koomen. De *Paradeplaats* is doorgaans een markt of groot plein, welke vlak staat voor de zon, ook voor de regen en wind: hier lyden zy het meest in het heetste van den zomer door het branden van de zon, dat wel eens zo ver ging, dat ik 'er in de maanden van *July* of *Augustus* heb zien aamegtig en flauw worden.

Voorts moeten zy niet minder als twee uren lang op hunne *posten* staan en *schildwagt* houden, daar het ook gantsch niet lekker is: want zy staan dan

dan bloot voor de hitte des daags en koude des nachts, zynde 'er een verschil van twaalf, dertien en fomtyds van twintig graden, tusfchen dag en nacht, verder moeten zy daar ondergaan alle de injurien van wind en weer, van regen, hagel, sneeuw, mist, donder en blixem; moeten twee uren lang opfnuiven, alle de dampen en uitwaasfemingen van zee en gragten, van slikken en rottende vuilnis, en zich overgeeven aan al het bederf en de besmetting van eene geïnfecteerde lucht. Zyn nu alle luchten in alle plaatsfen, één uur voor en één uur na des zons op- en ondergang het ongezondst, om dat de dampen, door de koude verzaard en verdikt, dan meest beneden blyven hangen, (op dat ik de woorden gebruike van den Heere *Martinet in zynen Catechismus der Natuur* 1 D. p. 78) hoe verderffelyk moet dan niet, in dat tydftip, een kwaade lucht zyn, voor de twee uren lang op fchildwagt ftaande Soldaaten, die in hunne fchilderhuisjes geene andere fchuiling vinden, als tegen den regen. Ook is door den Heer *Ingen-houze* met proeven getoond, welke nadeeli-

ge uitvloeifels, de boomen en plantgewasfen in de fchaduwe en des nachts uitleveren; de wallen nu zyn bezet met plantgewasfen van allerlei foort; ook zyn 'er veele boomen op en naby dezelve. Dit onheil word grooter, als zy of door onkunde of verkeerde moed en ftoudheid, of dat nog erger is door aandrang en voorftuwing van anderen, met de ziekte of koorts onder de leeden, exerceeren, optrekken en hunne posten en wagten doen, zonder het op te geeven voor zy neervallen, gelyk ik dikwils heb gezien, maar ook waargenomen, dat de zulke, die zo doende het wel het langfte fcheenen uit te houden, en als over de ziekte te braveeren, het hevigst wierden aangetast, en derzelve doodelyke flachtoffers zyn geworden.

Ten derden: bunne levenswyze. Men is doorgaans gewoon by den Soldaat een zeer flegt diët te houden, men flaat alles binnen, zonder maat, zonder vreeze, zonder agterdogt. De *Genever*, in Staats-Vlaanderen goedkoop zynde, (want voor vyf ftuivers heeft men een pint vol) word by veelen jammerlyk misbruikt, en de hitte,
daar

daar door veroorzaakt, op zyn heurt dan wederom met te veel koud water te drinken en onvoorzigtige ontblooting geblust. Zo zit men by elkander, zo zit men dagelyks buiten en binnen de steeden, in kroegen en herbergen zich te vermaaken, met dat geliefkoosd, maar schadelyk vogt. Ik heb 'er gezien, die met elkander een emmer *Genever* haalden, en met bierglaazen leegden. Zo dol en onmatig gaat men ook te werk met het onryp of schadelyk fruit; onrype afgevalle- ne appelen en peeren, zuure onrype druiven, en zeer veele okkernooten slaat men naar binnen, en het ongezond en schadelyk soort van die kleine geele en blaauwe pruimtjes, hier als ter geef zynde, word met manden vol gekocht, en zonder agterdogt onmatig opgesnoept, zo dat daar omtrent somtyds van Magistraats wegen een verbod moet gepubliceerd worden, waar by verbooden word, dat ongezond soort van pruimtjes binnen de stad te brengen, of op de markt of aan de huizen te verkoopen, op eene daar toe gestelde boete; een verbod, dat al sedert de voorgaande Eeuw

meer dan eens geschied is, en in het afgelopen jaar, als die pruimtjes zo overvloedig waaren, dat men honderd en meer voor één duit of oortje verkocht, waar door zeer veelen 'er zich aan zouden hebben te buiten gegaan, wederom, immers te *Sluys* in *Vlaanderen*, is vernieuwd geworden: Maar ook dit heilzaam gebod wierd by veelen overtreden, en men snoepte maar al te gulzig van dat schadelyk goed. Zo doen veelen, weken agter een, dag aan dag, niet anders, van 'smorgens vroeg, 'savonds en 'snachts, als te huis en op de wagten en op de posten, te snoepen en snaijen. Men meent zelfs (zo ver gaat de onkunde en het vooroordeel, of de verkleefdheid aan zynen snoeplust) dat zulks gezond is: en de Soldaat kent geen maat, noch paal, noch onderscheid tusfchen ryp en onryp, goed en kwaad fruit, en daar in houdt men zelfs aan, schoon men aanvankelyk ziek is. Het is een oud *Vaderlands* spreekwoord, het *Fruitmannetje zal om zyn geld koomen*. Waar mede van ouds wierd te kennen gegeven, dat zulke, die zo maar alle fruiten onderreen geduurig snoepten, dit ge-

gewis met ziekte zouden moeten be-
 taalen. De maag word daar door met
 koude en slym bezet, de eerste wegen
 vervuild, de vogten bedorven, en
 zulke snoepers gaan zelden vry van
 Galkoortsen. Hier mede bedoel ik
 geensints, gelyk van zelfs spreekt, het
 gebruik van rype en gezonde fruiten,
 op zyn tyd en maate, als welke in te-
 gendeel zeer voordeelig en heilzaam
 zyn, gelyk ik op zyn plaats zal zeggen.
 Wyl echter de mensch zelden de maat
 weet te houden, heb ik al doorgaans
 ondervonden, dat die geene, die in
 het geheel geene of weinige fruiten ge-
 bruikten, de gezondste bleeven.

Voorts is het eeten van *versche witte
 kool*, welkers nadeeligen en ongezon-
 den aart men genoeg kan opmaken uit
 het stinkend water, dat 'er van word
 afgekookt, het eeten van *meelspyzen*,
 van *spek*, hoe garstig ook, van *vet*,
 van *gedroogde vis*, van *gerookten haring*
 of *bokking*, van *garnaalen* en *raauwe
 mosfelen*, veeler delicatesse, die niets
 anders kunnen veroorzaaken als eene
 bedorve stof, in de eerste wegen:
 Men ziet zelden Soldaaten, die niet
 tuschen den gewoonen tyd van eeten,

liefhebbers zyn om hun maag met fruit, garnaalen, drooge vis of raauwe mosfelen, na de tyd medebrenge, te overlaaden. Is 'er eens versche zeevis, het zy platen, schollen, schelvis, rogge, schardyn, of wat het zyn mag, te bekoomen, schoon eenigen tyd afgestorven, en dus beginnende te rotten, waar door men dan die, voor een prysje kan bekoomen, dit is voor veele een lekker beetje. Op dit alles, drinkt en zwelgt men onmatig in, warme thee of coffywater, of anders koude karnemelk. Zelfs daar zy ziek zyn, onthouden zy zich niet van die schadelijke spyzen en dranken, en verkiezen die, voor en boven de medicynen en goed vœdse: ja laten zich, schoon 'er verbod tegen is, dezelve door hunne cameraden steelswyze toedienen, zo dat meenig een zich dood eet en drinkt. Daar ik van hunne levenswyze spreek, valt tevens myne gedachten op die Pruisische manier van korte en van vooren weggesnedene rokjes te dragen, zeer verschildende van de oude Vaderlandsche dragt: Want zy hebben niet anders, als een vestje of camizool zonder mouwen, over hunne

hem;

hemden, zo dat het voorlyf, de borst en buik, weinig gedekt is, en staan zo bloot voor de lucht, zonder te kunnen die korte overrokken toeknoopen, of daar mede het lyf dekken, gelyk met die oude kleding konde geschieden: Daar mede dan koomende uit hunne warme en benaauwde barakken, chambrées of wagthuizen, en fomtyds des nachts in de opene lucht; is die verandering zeer gevoelig en nadeelig. Ten laasten mag ik niet voorby laten gaan, het oog te vestigen op hunne kaggels in hunne wagthuizen, barakken en chambrées, die zy gebruiken om zich te verwarmen of hunne spys op te kooken, waar toe zy zich bedienen van vette Zunderlandsche koolen. Deeze kaggels zyn doorgaans gehuurd, oud en slegt, en worden niet na behooren gezuiverd en schoongemaakt, en zyn zo ingerigt, dat als men in die vertrekken komt, men haast bevindt, dat de lucht bedorven, benaauwende, ja fomtyds verstikkende is.

Ten vierden: hunne inwooning. Veel en ongeloofelyk veelen, woonen tot vinding van de menage in één barak-

ke, of wel in één huis, kamer of chambre. Te *Tfendyke*, *Philippine*, *Sas van Gend*, *Axel*, *Hulst*, *Lillo* en *Liefkensboek*, huisvesten alle de Militairen, zo wel ongetrouwde als getrouwde, gewoonelyk in de barakken, waar van men aldaar een genoegzaam aantal heeft; dan 'er vernachten of te veel by één in dezelve, of immers houden daar hun tafel, en sommige barakken staan te laag, zyn te veel bedompt, beschaduwd en vogtig; het geen de gezondheid zeer schadelyk en nadeelig is: het zelve moet men ook zeggen van alle nieuwe en pas gebouwde barakken, of van zulke, die lang geflooten en onbewoond zyn geweest. — Maar te *Sluys* in *Vlaanderen*, alwaar het grootste Garnizoen is, wonen alleen de getrouwde in barakken, en de ongetrouwde, die verre de meeste zyn, worden by de Burgers ingekwartierd, en door dezelve onder anderen gelegd in byzondere huizen, van de zulken, die zich daar op stileeren en mede geneeren. Zo heeft men dan aldaar verscheidene huizen, die geheel met Militairen bezet zyn, daar 'er tot 60 en 70 ja 80, als het Garnizoen sterk

is,

is, zich in bevinden, die in 4 of 5 kamers verdeeld zyn, en daar in chambres houden: of zy worden besteld by geringe Burgers, en moeten zich in kleine vertrekken, met hun veelen behelpen. Want welgestelde Burgers, gelyk men denken kan, zyn 'er niet op gesteld om hunne *Billetters* zelve in te neemen, en plaats en dus dezelve op bovengemelde wyze, daarvoor eenig geld uitkeerende. De Soldaaten leggen dan met meenigte in barakken, of zulke huizen en kamers twee aan twee in ééne kribbe. Somsyds ontbreekt het hun nog aan de noodige fournitures en liggingen: een kwaade inbreuk, voortspuitende uit de winzugt van veelen, die eigenaars van die huizen zyn, en zich toeleggen om Soldaaten te inkwartieren. Deeze neemen dan de *Billetters* (zo men die noemt) van hunne medeburgers voor zeker geld over, zonder in acht te neemen, of zy die behoorlyk plaats en kunnen of niet: en stommelen dan zeer veelen by één, meer als één vertrek of kamer bevatten kan. Ik zwyge van de slegte kunstjes van sommigen, die meer volk aanneemen, als zy kribben hebben,

beh, en leggen kunnen, en zich daar omtrent met de onderofficiers of het volk verstaan; juist in die berekening, dat 'er altyd op de wagt moeten trekken, die dan niet te huis zyn of ligging noodig hebben, waar door de verlegenheid groot word, en de ligging ontbreekt, als 'er veelen ja de meesten ziek worden. En dit was in het afgelopen jaar het geval met het Regiment Switsers van *Sturler*. — Wyl nu elk mensch zynen byzonderen dampkring heeft, moet noodzakelyk de lucht, door zo veelen in één huis en één vertrek bedorven worden, en wel tot eenen hoogen graad, wanneer sommigen, wanneer de meesten daar onder ziek zyn. — Waar by nog koomen de schadelyke uitwaasfemingen van hunne kaggels, van de spyzen en dranken, die zy daar kookten, en van het licht dat zy branden. Laat iemand, hoe gezond ook, dagelyks moeten zyn in zo een vertrek, vervuld met zo een bedorve en verrotte lucht, hoe is het mogelyk, dat het lighaam en de vogten, daar door niet zouden worden aangetast? De Heer *Barneveld* berekent, "dat éene smeerkaars van
 „ twaalf

„ twaalf in één pond in negen uren
 „ tyds, dat de kaars brand, omtrent
 „ zes en een half oxhoofd lucht be-
 „ derft. En een kool vuur van eenen
 „ middelmatigen turf geglommen, zon-
 „ der de minste vlam, bederft in één
 „ uur ruim 16½ anker lucht, wanneer
 „ nog geen derde deel van de kool
 „ verteerd is. Hoe veel heeft de turf
 „ wel niet gephlogisticeerd voor dat de-
 „ zelve tot een kool geglommen was,
 „ wat denkbeeld moeten wy ons vor-
 „ men van zo veel turf, smeekoolen
 „ en hout, l. c. p. 426 *et seqq.*” Dit
 neemt niet weg, dat het vuur onder
 een bekwaamen schoorsteen een mid-
 deloorzaak is van het herstel der lucht,
 gelyk zyn Ed. daar onder aantee-
 kent. En wat de dampkring en ademhalingen
 van zo veelen belangt. ”Ik haale,
 „ zegt zyn Ed. p. 425 *et seqq.* als ik in
 „ eene matige beweging ben, in drie
 „ minuten zestigmaal myn adem; ie-
 „ der ademhaling beslaat eene ruimte
 „ van vier en veertig oncen; aange-
 „ zien ’er nu drie en dertig mingelen
 „ gaan op een anker, bederf ik in drie
 „ minuten twee ankers lucht, dat is
 „ in negen minuten een oxhoofd; in
 „ één

„ één uur zes oxhoofden en vier an-
 „ kers, en dus bederf ik alleen, in
 „ vier en twintig uren, honderd agt
 „ en veertig oxhoofden. Hoe veel
 „ lucht bederft dan wel een ziek
 „ mensch in een Heete koorts of Rot-
 „ ziekte”.

Dit laatste nu is het geval te *Shys* in *Vlaanderen*, sedert aldaar het *Hospitaal* in den jaare 1779 is afgeschafft, liggen daar de zieken en stervende onder de gezonden by meenigte in de chambrées, maar dit is ook de reden, dat 'er sedert ongelyk meer zyn ziek geworden en gestorven als voorheen, als uit de doodlysten van 1779, 1780 en 1781, zou kunnen bewezen worden. In de andere Garnizoenplaatsen van Staats-Vlaanderen heeft dit nadeel van inwooning, van zieken en gezonden onder één, ook wel plaats, maar gemerkt zy daar in *barakken* liggen, is het niet in die menigte en graad als op de laatstgemelde plaats. Is één zieke, liggende in een Galkoorts, of Heete koorts, somtyds Rotkoorts, alleen in staat om de gezonden in het zelfde vertrek, en allerschielykst, die nevens hem op dezelfde kribbe ligt, te besmet-

smetten en aan te steeken, wat moet men denken als 'er zo veele zieken zyn in ééne kamer? Alle ziekten weet men, zyn meer of min aantrekkelyk, vooral ziekten van dat soort of inslag. Tegen dit kwaad is niet genoegzaam, noch toereikende, de vensters, raamen en deuren open te zetten, gelyk geschiedt: Want dit kan maar in warm weer geschieden, en niet in koude, windrige en natte dagen, en kan ook niet des nachts gedaan worden. Ook gebeurt het niet zelden, dat die remedie erger word, dan het kwaad zelve: dewyl zy die te bed en ziek liggen, in zweet en uitwaasfemingen, door koude worden aangetast, zo dat de zweetgaaten geslooten worden, en zy hand over hand verergeren. Welk een wonderlyk contrast levert ook op die vermenging onder één van zo veel volk, van zieken en gezonden; terwyl een gedeelte praaten, zingen, fluiten, speelen of vloeken, hoort men een ander gedeelte zugten, stenen en bidden. Wat hulpe en oppassing, welken bystand en vertroosting kunnen de elendige lyders hebben, hoe benaauwd moet het hun daar zyn, en nog

nog dikwerf moeten zy een graauw of snaauw hooren in plaats van een vertroostend woord. Deeze benaauwde inwooning, die bedorve lucht, dat liggen van zieken en gezonden onder één, brengt weder een nieuw kwaad aan: de gestorvene moeten dan, hoe eerder hoe liever, ook wel op den eigen dag begraven worden; en wie zal ons verzekeren, daar dit zo schieelyk toegaat, of in sommigen nog geen levensbeginfel was, of zy mogelyk niet zouden te regt gebragt zyn. Behoeve ik wel te zeggen, wat 'er door des kundigen al geschreeven en aangemerkt is, over dat haastig begraaven der dooden, en wel op den eigen dag van hun overlyden? Dan zo spruit doorgaans het eene onheil uit het andere. Hier by moeten wy den aandacht ook vestigen op de *matrasfen*, *bedden* en *dekens*, waar op de Militairen slaapen. Het zyn doorgaans oude en lang gebruikte, en waar op meenig een ziek gelegen heeft en gestorven is, dus doortrokken met het snot, speeksel, zweet en uitwaasfelingen, der zodanigen, ja derzelve bloed, urine en mist, want sommige matrasfen en dekens, dragen daar

van

van geene onduistere teekenen. Zulke bedden, matrassen en dekens, alleen, zyn genoeg om een nieuw Garnizoen, dat intrekt en dezelve beslaapt, aan te steeken, en te besmetten. Het is toch een stuk van aanbelang hier op te letten, want op veele matrassen en onder derzelve dekens, hebben zulke gelegen en zyn gestorven, die Gal-koortsen, Heete koortsen of Kwaade loopen, Uitteeringen, ook wel Rot-koortsen hadden; dus zyn die Matrassen en dekens besmet, en zetten de besmettingen en zaaden der ziekten over aan allen, die 'er vervolgens op slaapen, en dit is wel een voornaame oorzaak van de Koortsen en Slachtingen onder de Militairen. Waar toe ook vervolgens behoort het lywaat en de kleederen der afgestorvenen, die men door anderen vooral Recruten zonder argwaan laat aantrekken, zonder te bedenken, hoe zy menigmaal kunnen besmet zyn, en de ziekte overzetten.

Ten vyfden: Veeler *haveloosheid* en *morfigheid* zo in de barakken als chambrées, van getrouwde en ongetrouwde, onder de Militairen. Groot, ja
zeer

zeer groot, is de achteloosheid van veelen, op hunne lighaamen, kleeding, huizen en meubelen. Men havent en wascht zich niet genoeg, men verschoont zich niet naar behooren, maar loopt daar tyden heen zonder zich te kuisfen en havenen, in vuile, doorzweette en bemorste hemden en bovenkleedingen. Men laat de huizen en meubelen vervuilen: men ziet hier in, een in 't oog loopend onderscheid tusfchen de zinnelykheid der Burgers, en morsfigheid van veele Militairen. Ik zeg veelen, en kan zeggen de meesten, dan zondere ik daar mede uit eenige weinigen, die zich hier in distingueeren. Waar ziet men by hen, die zo noodige en geduurige reiniging en zuivering van den vloer, de wanden, de schoorsteen, de zoldering, de glaazen, stoepen en rioolen, hunner wooningen; en van hun huisraad, hun bedden, dekfels en kleederen, hun potten, pannen en ketels, door schuuren, wasfchen, vegen, stoffen, boenen en luchten. Het is eene door de bevinding beweezene waarheid, dat daar zulks word nage-laaten of achteloos behandeld, alles word bezet, bedekt en begroeid, met
stof,

stof, rook, damp, schimmel en ongedierten, dat de woning zo wel als inwooners met schurft worden aangestast, en de lucht van trap tot trap wordt bedorven en besmet: ook begroeijen zulke huizen met *champignons*, en deeze waasfemen ten allen tyde een doodelyke lucht uit, en verspreiden altyd een vergif rondom zich, zie *Ingenhousz* l. c. in de *Voorreden van den Vertaler* pag. 31. Want offchoon het wel waar is, dat te veel spoelen, plasfen en watergieten, de lucht te vochtig maakt, en met te veel uitwaasfemingen vervult, en derhalven als een ander uitterste moet worden vermyd, en den zindelyken moet worden voorgehouden; zo neemt dit niet weg, de noodzaaklykheid van eene noodige zuivering, en vooral het stoffen, vee-gen, boenen en wasfchen, dat niet te veel kan geschieden, en den nalatigen niet genoeg kan worden aanbevolen. Doe hier by de onreinigheid van veelen in het leggen van hunne excrementen, by en aan hunne chambrées en barakken, die dus daar mede als gegarneerd zyn. De opene secreeten, daar rein en onrein, gezonden en zieken opgaan,

en welker aanzien walging verwekt; en de gemeene aschbakken overdekt met allerlei vuiligheden, die beide tot noodige eindens by de barakken staan, wil ik ook niet overflaan, als welke men van verre ruiken kan.

De morsfigheid en vuiligheid alleen, is oorzaak van zo veele Ziekten, by geringe personen: men zal hier in een groot en merkelyk onderscheid vinden, tusfchen zulke personen en huisgezinnen, die net en zindelyk zyn op alles, te weeten, op hunne huizen, lighaamen, kleedingen, bedden en huisraad; en zulke die op alles haveloos en morsfig zyn; de eerste zullen langer gezond blyven, minder ziek worden en eerder herstellen, daar de laatste meer worden aangetast, zwaarder worden neergeveld en moeilijker herstellen. De morsfigheid toch bederft de lucht in de wooningen en neemt de smet van buiten ligter aan, dan daar de zindelykheid de overhand heeft en heerscht. Veele Gemeene luiden en Militairen hebben ook de kwaade gewoonte, om hunnen voorraad van appelen, peeren, aardappelen, kool of wat het mag zyn, te leggen

gen onder hunne bedsteeden, welke zy beslaapen; meest al in kassen en spinnden van het vertrek, daar zy dag en nacht in woonen, daar het nogtans zeker is, dat de uitwaasfemingen van opgemelde dingen allerschadelykst zyn, en voor de gezondheid zeer nadeelig.

Ten zesden: De al te sterke *lighaams oeffeningen* van sommigen, door te zwaar te werken om iets te verdienen, het zy aan dyken of 'slands werken, of in het hooy, vooral in den oogst by de boeren, op het veld in de brandende hitte; of door te veel wagten te doen, om de zogenaamde loonwagten te verdienen, zo dat zy steeds open af trekken, en geen behoorlyke rust of tusfchenpoozingen hebben: Van anderen, door te gaan loopen en visfen, en dat wel in wateren, daar het vlas in te rooten legt, en dat hun natuurlyker wyze moet aandoen: Van een derde soort, door te driftig speelen en stoeijen, alles tot afmatting toe, zonder zich eenigzints in acht te nemen, en paal of maat te kennen, even of zy van yzer en staal waren.

Te zwaare arbeid en te sterke lighaams-oeffeningen doen onmatig

zweeten, te veel drank gebruiken, en brengen het bloed en de vogten in te snellen loop en beweging, en steeken de gal aan. Waar by dan gewoonlyk komt, dat men de hitte en vermoeijingen door te veel ontblootingen zoekt te matigen, en zich dus door het een en ander te eerder de Koorts op den hals haalt. My heugt, dat 'er zyn geweest, die inde hitte des oogts zich hebben overwerkt, en schielyk zyn gestorven: ja zelfs ken ik 'er zulken, die zich hebben overgaan, of door het driftig speelen zich te kort hebben gedaan: in zo verre, dat men in waarheid kan zeggen, de een werkt zich dood, een ander loopt zich dood, een derde speelt zich dood. Anderen daar en tegen zyn lui en vadzig, en doen niets als zitten en liggen, slapen en rusten, tabak rooken en eeten, en bederven zich door niets te doen, door te groote rust, en raaken in eene zelfsverveeling, een treurig geval! terwijl het doorgaat, dat te veel rust zo wel als te veel lichaams-oeffeningen Koortsen veroorzaakt.

Ten zevenden: Moet ik ook in aanmerking brengen de *Gemoedsbewegingen,*

gen, die by sommige Militairen plaats hebben. In 't gemeen leert de ervarenheid, dat de een zich in eenen dronken luim liet aanneemen, een ander door losheid en verleiding, een derde om het opzicht van zyne ouders, voogden of meesters, te ontloopen, een vierde om dat hy zyne middelen verkwist heeft, een vyfde uit armoede en gebrek; een zesde om dat hy zich met een vrouwsperfoon verloopen heeft; en wat dies meer is. Dus is hier geen overleg, geen vanzelsheid, geen gewilligheid, geen recht oogmerk om te dienen, maar onbezonnenheid, losheid of dwang. Deeze dan zo ras zy onder den stok en strenge discipline zyn, zo ongewoon voor hun, kunnen niet anders als in eene mymerende en droefgeestige gesteldheid zich bevinden, en zulke vooral, die uit hun welvaart, eer en bevordering geloopt zyn, en door knaging en naberouw worden afgemat, en tegen eenenzesjaargen dienst, als tegen zes eeuwen zugten en opzien. En heeft dit al geen plaats, andere worden met eene *Nostalgia* of *Heimwee*, dat is een pynelyke zugt,

naar hun geboorteland geplaagd, byzonder de *Duitschers* en *Switsers*: de zugt immers na het Vaderland is elk eigen, is natuurlyk, en derhalven, verre af te zyn, gescheiden te zyn van zyne maagen en vrienden, zonder hoop; of men die wel ooit weer zal zien, verwekt hartknagende smert en kwyning. In het byzonder, koomen alle Militairen naar *Staats Vlaanderen*, en vooral naar *Shuys*, met een sterk vooroordeel en weerzin, met vrees en schrik voor de Landziekte; zy gaan 'er naar toe als naar hun kerkhof: hier van is het, dat veelen deserteeren uit geen andere oorzaak, als uit vrees voor de lucht, en dat zy hier sterven zouden, dan meest, als veelen van hunne kameraden ziek worden en sterven: zulks heeft men waargenoomen deeze drie jaaren, die afgeloopen zyn, waarin door den gevreesden en daarna gereezen Oorlog van den *Staat* met *Engeland*, geen verlof werd gegeven.

Behoeve ik voor een oplettenden wel te bewyzen, dat de aandoeningen van droefheid, moedeloosheid, naberoow, vrees, schrik en diergelyke, alleen in staat zyn om den mensch ziek

te maaken, of zyne ziekte te verergeren, tot een gevaarlyken en doodelyken trap. Van ouds is dit al opgemerkt, de wyze Koning *Salomo* zegt, *Spreuk. 15: 13. Een vrolyk herte zal het aangezigt blyde maken; maar door de smerte des herten word de geest verslagen: en Cap. 17: 22. Een blyd herte zal een medicyne goet maaken: maar een verslagen geest zal het gebeente verdroogen: en Cap. 18: 14. De geest eens mans zal zyne krankheid ondersteunen, maar een verslagene geest, wie zal die opheffen?* Deeze Goddelyke getuigenissen, gegrond op de geduurige bevinding, voldingen dit stuk volkoomen.

Ten achtsten: Moeten wy voor een oorzaak opgeeven, de groote behoefte en krytende armoede van getrouwde Militairen, die met kinderen belast zyn, en niets te verdienen hebben: en die het doorgaans aan kleeding en dekfel, aan spys en drank, aan vuur en licht, aan noodige verschooning, en in één woord aan alles voor zich en de hunnen ontbreekt, en gevolgelyk in de Koortfen aan hulp en geneesmiddelen. Die het zo lang uithouden, tot zy het moeten opgeeven, en 'er by

neervallen: Hoe dikmaal was ik getuige, en zag met een weenend oog en bewogen hart, hoe man, vrouw en kinders, allen ziek lagen, hulploos, berooid, armoedig, en daarin verlaaten. Akelig schouwspel! De ondervinding heeft my ten vollen overreed, dat veelen ziek worden en sterven door armoede, die anders nog leeven zouden: ik spreek na den mensch. Hoe geern ik mynen raad en hulp zulken elendigen wilde toedienen, hoe geern ik zulken door my zelven, en op myne aanrading door anderen, het een en ander liet toereiken; bevond ik al dikmaals tot myn hartzeer, dat het of te laat, of op verre na niet toereikend was, om al het gebrek te vervullen.

Dit artikel is toepaslyk op onze Nationaale Régimenten, of die op eenen Nationaalen voet staan, terwyl dit tot anderen, by voorbeeld de *Swissers*, niet behoort, want deeze hebben zeer weinig getrouwd, hebben meer tractement, en in derzelver behoefte word beeter voorzien.

Ten negenden: Mag ik ook niet voorbygaan de *eige kwade gesteldheid van veelen*, die voor en in den dienst zich
aan

aan dronkenschap, overdaad, wellust en vuile vermaakten hebben overgegeven, en wier lighaamen daar door verzwakt, en hun bloed en vogten, door het gebruik van de mercuriaale middelen, verdund en bedorven zyn. Geen wonder dat zulken hier door de Koortfen worden aangevallen, en dezelve ter naauwer nood ontworstelen. Want het is toch overbekend, altoos wat onze natie aangaat, dat men doorgaans de Militie verkiest, om vryer en losbandiger te leeven, en dat veelen van onze Landskinderen, reeds voor hun dienstneemen Lichtmisen waren; en in den dienst meenen geregtigd te zyn, om daarin te meer aan te houden. Bekend is de naam van *Haagsche* en *Utrechtsche Lichtmisen*, hoedanig men veelen heeft, onder de Regimenten: en de Officieren en Onderofficieren wecten, hoe veel zy met zulke gasten te stellen hebben, altoos ik hoorde 'er braave Officieren wel eens over klagen. Zulke *Venus-* en *Bacchus-kinderen*, waar onder 'er zyn, die zich beroemen, dat zy een en andermaal de kuur hebben doorgestaan, zyn onbestand voor de minste kwaade lucht en

ziekte; of zy worden deerlyk geveld, en laten het 'er voorzitten. Tot dit artikel moet ik ook brengen, zo veelen die te jong van jaaren en nog maar kinderen zyn van 14 of 16 jaaren; of die te zwak en ziekelyk zyn, als zy aan den dienst koomen, en dus noch gehard voor de ongemakken van den dienst, noch geschikt voor dit luchts-gestel, en die op het minste stootje neerstorten en het opgeeven.

Ten tienden en eindelyk: Voeg ik hier by de eigendunklyke of van onkundigen opgegevene *behoed- en geneesmiddelen*, die sommigen gebruiken op raad en aanzetting van ouders, vrienden, kameraden, kwakzalvers of landlopers, en waar door zy te eerder de ziekte op den hals haalen, of dezelve onge- neeslyker maaken. Deeze zyn zo ver- scheiden als de perfoonen onderschei- den zyn, te weeten de ontydige, on- noodige of gevaarlyke aderlatingen, sterke en verhittende dranken, purga- tien, braakmiddelen, zweet en slaap- middelen, of het gebruik van de *Kina*, of van den Haarlemschen olie en andere huismiddelen: terwyl anderen eenige kruiden in het wilde opzoeken, en op

goed

goed geloofgebruiken: sommigen zelve hebben *arcana*, *panacea* en *averruncula*, en wat meer het bedrog en bygeloof heeft voortgebracht. Ik heb van die ontydige of nadeelige middelen wel eens schrikkelyke gevolgen gezien, en ben my bewust dat sommigen door zich te willen behoeden, of zelfs helpen, zyn omgekoomen.

Zie daar een *Tiental van oorzaken* der Koortfen onder de Militairen, waar van eenige meer, andere min gewigtig zyn, waar van sommige ook de Officieren raaken; andere alleen het gemeen, welk onderscheid zich voor eenen opmerkzaamen van zelfs opdoet, waarom ik het niet noodig achte deeze byzonder te noemen. Een aantal oorzaken, waar van sommige wel op *Staats-Vlaanderen* alleen toepasselyk zyn, maar ook andere de Militairen in alle plaatsfen, waar zy zyn, volgen, dan die nochtans in een ongezond land en lucht te saamen medewerken ter veroorzaaking van de Koortfen meer dan op andere gezondere Garnizoenplaatfen. Neem dit alles te saamen, en maak het besluit op over het geheel. Een lucht zodanig

nig van zelfs geïnfecteerd word ingeademd, door zulken, die door alle de opgetelde redenen de lucht en zich zelven nog meer bederven, in Garnizoenplaatsen, die al mede het hunne tot dat bederf toebrengeu; hoe kan het anders zyn, of by meenigte moeten ziek worden en sterven, door de Najaars-koortsen? En hoe groot moet niet de ziekte en sterfte zyn in heete en drooge zomers, gelyk de drie afge-loopene jaaren zyn geweest? wanneer de *Thermometer* van *Fahrenheit* wel eens heeft gestaan, des namiddags tot 86 ja 88 graaden buiten, en binnen tot 75 en 76 graaden, in de maanden van *July* en *Augustus*, een hitte buiten grooter, dan tusfchen de keerkringen in de verzengde luchtstreek, als zynde tusfchen *heete lucht* en *bloedwarm*: en wanneer de *Barometer* doorgaans stond ver boven de 29 rhyul. duimen, tot 3, 4 en 5 lynen; zynde de kragt der wind uit het zuiden zuidwesten of noorden o of 1, met een heldere lucht. Zo dat men tyden agter een zulk eene droogte had, dat 'er immers nog in dit afloopend jaar, groot gebrek was aan het noodige regenwater, voor
 mensch

mensch en vee, en de Militairen zich van grondig en brak water bedienden. Deze hitte en droogte, waarin de lucht met een menigte Phlogistique deeltjes is opgevuld, heeft overal veel Ziekten veroorzaakt, vooral ook onder de Militairen. My wierd uit den *Haag* in dato den 6 *September* 1781 geschreeven, "dat het getal der Zieken, onder de Troepen van den Staat, op 8000 begroot wierd": en uit *Utrecht* in eenen brief van den 4 *October*, wierd my bericht, "er zyn zeer veele Zieken in verscheide plaatsen van ons Vaderland: in *Groningen* is in de voorleden week, het getal der gestorvenen tot in de 60 geweest, en reeds verscheidene weeken, zyn'er by of over de 50 ten grave gedragen, daar anders het middelbaar getal 18 is per week. Te *Amsterdam* is het getal weder, tot 300 per week aangegroeid. Te *Leiden* zyn voorleden week 50 menschen begraven, en daar onder 30 soldaaten. Te *Wageningen* heeft sedert half *Augustus* de roode loop geregeerd, en veelen zyn daar door weggesleept, maar ook veelen door Gods goedheid hersteld".

Is dan zulk eene aanhoudende hitte en droogte op zich zelve, alleen genoeg om de lighaamen te verdroogen, te ontsteeken, en galachtig te maken, wat moet het dan zyn, en 'er van worden, als 'er zo veele oorzaaken by koomen, als wy hebben voorgesteld? — Zal het nu wel noodig zyn meer te zeggen, om te doen zien, dat uit opgemelde, meer afgelegene oorzaaken ontstaan moeten, die naaste oorzaaken der gevreesde Najaars-koortsen? te weten, die schielyke en ongeregelde afscheiding der geesten, en omloop des bloeds, die brandende hitte, die ontsteeking en uitstorting der gal, dat bederf der vogten, die sleepende en doodelyke toevallen, na onderscheid der ziekte, en die geheele wanorder en verwoesting in de vogten en werktuigen van het lighaam. Uit het dusver beredeneerde blykt dan ook, waarom *Sluys* het ongezonderst is, nademaal al het gezegde in den volkoomensten zin aldaar plaats vindt, daar het zelve in de andere Garnizoenplaatsen van *Staats-Vlaanderen*, of maar ten deele of niet in dien trap gevonden word. Ook zal men hier uit in het by-

zonder kunnen afleiden, waar by het zy toegekoomen, dat 'er in het afge-loopen jaar van 1781, te *Sluys* zulk eene groote slachting is geweest, onder het Regiment *Switsers* van *Sturler*, het welk zo veel geruchts heeft gemaakt; en niet zonder reeden, want weinig tyds na hun aankomst, lag byna het gantsche Regiment zwaar ziek, zo wel Officieren als Gemeenen, en konde geen dienst doen: daar ging geen dag voorby, dat 'er niet stierven, gelyk wy boven hebben verhaald. Het volk, dat op straat kwam of liever kroop, zag 'er als schimmen uit, en het aantal der dooden klom zeer hoog. Men had het aldaar nimmer zo gezien. Dan wyl het getal der dooden buiten 'slands, tegen de waarheid is vergroot, zal ik hier het juiste getal opgeeven, het zelve bestond uit een getal van 104 *Militaire Manspersonen*, en met de *Militaire Vrouwen* en *Kinderen* daar onder gerekend, bedroeg het eene menigte van 149, te reekenen van den 4 *Augustus*, daage van hunne inrukking, tot den 12 *December*, tyde waar-in ik dit schreef, doch dit getal staat te vermeerderen door verscheiden, die

die nog kwynen aan de gevolgen der Najaars-koortfen, en het niet zullen te booven koomen.

Wat mag toch de reeden zyn van die flachting? vraagt men met recht. Alle andere oorzaaken, antwoord ik, met andere jaaren gelyk staande, was hier het groot vershil en de byzondere oorzaak, gelegen in hunnen afmatenden *Marsch*, te vooren beschreeven, dien zy op het laatst van *July* in de brandende hitte, eerst te land deeden, van *Breda* tot *Bergen op den Zoom*, alwaar zy, nog wel acht dagen, zich moesten op eene moeijelyke wyze liggen, en wagten na de schepen, en voorts te water naar *Sluys*: daar op het verhaastend ontladen van hunne scheepen in die hitte: vervolgens het bezetten der wagten en posten, in de hitte des daags en koude des nachts, met die vermoeide lighaamen, en met zweet doortrokken kleederen. Doe hier by, dat het *fruit* menigvuldig en overvloedig en dus te geef was, het geen zy ter verkoeling van de hitte, ryp en onryp, gezond en ongezond, gulzig binnen sloegen, met een menigte koud water of genever. Vooral

nog

nog moest zo een menigte volks, als men in lang niet gehadt had, zo goed men kon worden ingekwartierd, en wierden dan meerder in aantal, in hui-zen en kamers gelegd, als dezelve vat-ten konden, ja gelegd op die kribben en bedden, en onder die dekens, die nog als warm waren van de *Wallons*, die daar op hadden ziek gelegen of ge-storven waren. By gebrek van een Hospitaal, moesten de zieken en ge-zonden onder een liggen, zo dat ver-volgens de een den anderen aanstak en ziek maakte: en zo veel zieken en dooden, als dagelyks wierden in het midden van de stad begraaven, brag-ten niet weinig toe, om het bederf der lucht alom in top te doen klimmen. Veeler levenswys en gebruik van ver-keerde en nadeelige behoed- en ge-neesmiddelen, bragt hier in ook veel toe. En zo meen ik dit verschynfel verklaard, en tevens genoeg gezegd te hebben, van *de waare oorzaaken van de Najaars-koortsen in de Garnizoen-plaatsen van Staats-Vlaanderen, vooral by de Militairen*: dus gaan wy over om derzelver *Kenteekenen* te beschryven.

TWEEDE AFDEELING.

Van de Kenteekenen van de Najaarskoortfen, in de Garnizoenplaatsen van Staats-Vlaanderen.

Om aan het oogmerk van het tweede deel der Vraag best te voldoen, zal ik die Koortfen, welke in *Staats-Vlaanderen*, meest onder de Militairen, heerschen, vertoonen in derzelver veelvuldige en onderscheidene verschynselen, na derzelver onderscheiden aart, trap en maate, van het begin, zo ver mogelyk is, tot het einde toe.

De Koortfen beginnen en ontdekken zich met eene vermoeidheid en traagheid in de beweging der spieren en der geleden, zo dat men de Soldaaten ziet slepende gaan, na de parade of hunne posten: vraagt men hen, wat hun mankeert, zy antwoorden zulks niet te weten, dan alleenlyk, dat het hun zo in de armen en beenen zit. Men ziet hen, die daags te vooren nog vrolyk en wel waren, nu hunnen dienst met moeite verrigten, nu droefgeestig alleen zitten met de handen aan
het

het hoofd. Ter nauwer nood kunnen zy op schildwagt staan, het geweer moeten zy in hun schilderhuisje zetten, want het valt hun zo zwaar op de schouder, of het honderd pond woeg: willen zy hun tyd van twee uren op hun post nog uithouden, dan moeten zy zich of in hun wagthuisje of tegen de wallen plaatsen, in eene liggende gestalte, tot zy van hun post worden afgelost: Men ziet wel eens op de parade, dat de een en ander het moet opgeeven, of hy zou nedervallen, die dan sleepende na zyn kwartier gaat, of door een zyner kameraden derwaards geleid word. In zo een tyd gebeurt het wel, dat meer Soldaaten als noodig zyn naar de parade worden gestuurd, om des noods de plaats van de ziek wordende Soldaaten terstond te beslaan. De eetlust is nu geheel verlooren, zy verklaaren nergens zin, nergens trek toe te hebben. Zy voelen eenen bitteren smaak in den mond, dat wel zo ver gaat, dat eenigen klagen, als of zy gal in den mond hadden. De oogen staan flauw en gedrongen in het hoofd, en het wit derzelve, is van eene geelachtige ko-

leur. De tong is droog en beslagen, met eene witte, geelachtige of bruinachtige korst, en iets dikker dan in den staat der gezondheid. De adem geeft eenen onaangenaamen reuk van zich, jaftinkt wel eens zo, dat het, voor eenen byliggenden slaapkameraad, niet te verdraagen is. De pols is snel, zwak en klein, en word, na maate de Koorts doorkomt, sneller, grooter, sterker, voller en harder. De ademhaling word moeijelyk en schielyk. De lyder begint menigmaal te geeuwen, en zich uit te rekken; zyn nageelen worden blaauw, zyn handen en voeten koud, 'er gaat eene trilling en huivering over zyn geheel lighaam, en de koude is dan by den eenen meerder by den anderen minder. Zy worden somtyds zo koud, dat zy beeven en klappertanden, en zich niet stil kunnen houden, en niets hun warmte aanbrengt, schoon zy met eene menigte oude monteeringen, boven de gewoone overdekselen beladen worden. Na dat de koude wat geduurd heeft, beginnen de lyders te walgen, klagen over eenen band en benaauwdheid voor het hart, raaken aan het braaken,

en

en spuwen een menigte bedorven gal uit, van verschillende koleur: sommigen hebben looze braakingen, raaken niets kwyt, zyn daar door het benaauwdst, en doen hun lighaamen veel geweld aan. De dorst is ongemeen groot, en hoewel zy veel drinken, zo lescht dit hun dorst niet, maar schynen nog te meer te dorsten, en weeten denzelven niet te leschen. Na dat zy korter of langer, met meer of minder koude, geworsteld en gestreeden hebben, word die koude trapswyze in hitte veranderd, die zich verspreid over het geheele lighaam, en van eenen droogen aart is: deeze is zeer verveelend, zo dat zy die niet draagen kunnen, wel eens alles van hun lyf af smyten om zich te verkoelen, en men somtyds werk genoeg heeft, om hun te weerhouden, dat zy niet in de open lucht loopen, om zich te verlugten. Nu is ook de hoofdpyn hen kwellende, die wel eens tot eenen byzonderen trap klimt, en hun zeer sterk, langduurig en hardnekkig byblyft, weerstaande alle aangewende middelen. Het is wel eens, zeggen zy, of hun hoofd bersten zoude, hier van

ziet men hun dan veel bewonden, met hunne neusdoeken om het hoofd, klagende over hoofdsmerste. De slaape-loosheid en ongeduurigheid is ook die Koorts eigen, men zoekt te slaapen en men kan niet, en dit verveelt den armen soldaat zeer, dat hy ook daarin geen aflossing van smert kan vinden. De pis is doorgaans van een bruine of hoogroode koleur, en dikwyls troebel: ook wel eens zo brandig, dat de lyders van pyn klaagen in het water-maken. Dan na deeze tobbing en arbeid, word eindelyk de drooge hitte in eene vogtige veranderd, het zweet begint uit te breeken, en overal voor den dag te koomen, en de aanval van de Koorts neemt daar mede een einde.

Zyn die Koortsen van eenen zagten aart, dan zyn het tusfschenpoozende, die om den anderen dag weerkoomen, zo dat de lyders in die tusfschenpoozingen hunne kragten weer vergaderen. Zo dan de natuur zich zelve redt, vooral geholpen door een goeden levensregel, en gepaste geneesmiddelen, dan worden de aanvallen geduurig minder, op het laatst weinig, en blyven na veertien dagen of drie we-
ken

ken geduurd te hebben, geheel weg. Deeze goedaartige Koortfen hebben nogtans meer by de ingezetenen, dan de vreemden, gelyk de Militairen zyn, plaats. En gebeurd het, gelyk het gebeurd, dat de Militairen deeze hebben, en daar van in korten tyd herstellen, men ziet hun al veelsints door wederkoomende Koortfen bezogt, die hun wel eens tot in *January* of *February* koomen aantasten, en doorgaands veroorzaakt worden door hun wagt- en dienstdoen, en verkeerde levenswys.

Maar zo gunstig zyn de Koortfen gewoonelyk by de Militairen niet, zy zyn by hen den meesten tyd, van een verheffenden aart; de eene Koorts is niet afgelopen of de andere begint weer: ja wel eens zyn zy van eenen aanhoudenden en geduurigen aart: en deeze zyn het die veelen naar het graf sleepen. Niet zeldzaam vermengt zich met deeze Koortfen een Galloop, die eenige dagen aanhoudt, en somwylen zo sterk is, dat 'er de lyder het leeven mede zoude inschieten, als men dezelve in tyds niet tegenging. Ook is het niet vreemd, dat die Koortfen by eenigen beginnen, met een Boort, zo

dat de Soldaaten eenen overvloed van kwaade stoffen, van onder en van boven kwyt raaken, en hunne levenskracht daar door zo gefnuikt word, dat men hen door kracht van geneesmiddelen moet staande houden.

In die Koortfen, die van eene kwaadaartige natuur zyn, vermeerderen de toevallen en verschynfelen, by den aanval van de Koorts van dag tot dag, en worden veel zwaarer. De oogen beginnen hoe langer hoe meer traager, flauwer en gedrongener, in het hoofd te staan, en dikwyls te traanen. Het aangezicht word dagelijks bleeker en meer betrokken, en zet teekenen van een aannaderenden dood. De tong word bruiner en zwartagtig, ook wel eens ziet men dit aan de lippen en het verhemelte: ja de tong krygt tevens ook eene trillende beweging, zo dat de lyder de tong met moeite uitsteekt, en niet verder kan uitsteeken dan tot de tanden, en die uitgebragt hebbende vergeet weer in te haalen. De adem is heeter, en stinkt meer. De pols is zeer ingetrokken, slaat ras en klein; en de ademhaling word van tyd tot tyd moeilijker.

ker. De huid is zeer heet en droog; en geeft by de aanraaking een ongewoone steekende hitte van zich. De dorst is onverdragelyk, de hoofdpyn onlydelyk. Na dat deeze aanvallen eenigen tyd hebben geduurd, worden de lyders ylhoofdig, zonder eenige kennis van het gevaar, waarin zy zyn, of zonder eenige aandoening, van al het geen rondom hen gebeurd. Sommigen krygen ook sterke zenuwtrekkingen. Vervolgens liggen zy gewoonlyk op den rug, met opgetrokken knieën en open mond: het hoofd hangt door zwakheid aan eene zyde, en de oogen zyn of gesloten of half open, de tanden dikwyls sterk op een gesloten, zo dat men hun niets kan inkrygen. Zo liggen zy dan of mymerend of zeer stil, en als in een vasten slaap: maakt men hen in dien staat wakker, zy kunnen dan met de grootste moeite eenige, dikwyls onverstaanbare woorden uitbrengen, waar mede zy fomtyds hunnen nood te kennen geeven, anderen openen slegts iets hunne oogen, of zoeken iets met wyzen aan te duiden. Na twee, drie of vier dagen, in dit laatste gevaar verkeerd te

hebben, komt 'er een crisis, die zeer verschillend is. Eenigen ontworstelen het gevaar, en beginnen langzamerhand te herstellen, het zy dat de natuur zich zelve redt, of door wel toegediende hulpmiddelen: anderen bekoopen het met den dood; doch daar zyn 'er wier ziekte overgaat, of in derdendaagfche Koortfen, die wel eens lang en hardnekkig aanhouden, zo zy in 't volgende voorjaar niet herstellen: of in Teering, of in Geelzugt, dan allermeeft in Waterzugt. Somtyds ook koomen de verheffende Galkoortfen, van het ergfte foort, zeer naby aan de Rotkoortfen, ja veranderen en verwandelen wel eens in volkoomene Rotkoortfen. Men kent de teeringachtige en uitdroogende Koortfen, uit die geduurige Sluipkoortfen (vooral na den eeten) dat aanhoudend zweeten, die brandende hitte, die drooge kug, die ontlasting van veele zoete fluiemen in den morgenftond, en de vermagering van het lighaam. De Geelzugt laat zich terftond zien, door de geele koleur in het wit der oogen, welke zich vervolgens verspreidt over het geheele lighaam,

haam, ook uit het geel speeksel en donker geel water, en diergelyken. De Waterzugt bespeurd men uit de loomheid in alle de leden, en het zwellen van de beenen en buik, vooral tegen den avond, gaande gepaard met eenen droogen hoest, moeilijke ademhaling, somtyds schommeling van het water in den buik, grooten dorst, hardlyvigheid en geringe ontlasting, van water en zweet. Dan ik scheide hier van af, want over de kentekenen der Koortfen in 't gemeen, en van elk soort in het byzonder, is zo veel en zo overvloedig geschreeven in alle taalen, dat een iegelyk hier ligtlyk te regt kan raaken, en elk na zyn verkiezing, die aucteuren kan naflaan, welke hy voor de besten houdt, waarom ik 'er geen zal opgeeven, om dat ik verleegen zoude zyn, wien ik de voorkeur zoude moeten geeven. Alleenlyk, wat de Rotkoortfen belangt, verdienen, onder de jongste schriften daar van, ook geleezen te worden, *de Jaarboeken van January 1780*, en *de Gekroonde antwoorden van de Heeren J. Veirac en B. Hussem over de Rotkoortfen op de O. I. Scheepen*, geplaatst

plaatst in het zesde deel van het Zeeuwfche Genootfchap.

Dan, vooral, moet men de bevinding raadpleegen, wyl zo veele menfchen 'er zyn, zo veele verfchillende toevallen en verfchynfelen plaats hebben, die onmogelyk alle te befchryven zyn.

Doch het is niet genoeg de *oorzaaken* en *kenteekenen* van een kwaad te weten, ten zy men tevens zich bevytigitge, om onderzoek te doen op de beste *behoed-* en *geneesmiddelen*, daar tegen. Wy gaan dan daar toe over, om naar te fpeuren, welke de beste behoedmiddelen zyn.

DERDE AFDEELING.

Van de beste behoedmiddelen, welke tegen de Najaars-koortfen, vooral by de Militairen, kunnen aangewend worden.

Kan tegen zulk een Ziekte, welke de Militairen in *Staats-Vlaanderen*, 'sjaarlyks zo deerlyk teiftert, en veelen derzelve het leeven beneemt, niet genoeg voorzien en gewaakt worden; men moet dan nagaan, welke *de beste behoedmiddelen* daar tegen zyn.

My

My dunkt dat dezelve, tot twee foorten te brengen zyn.

- I. Het eerste foort der *behoedmiddelen* bestaat, *in het wegneemen of verminderen der opgetelde oorzaaken.*
- II. Het tweede: *in zich te bedienen van voorbehoedende Geneesmiddelen.*

I. *De oorzaaken*, die geweerd of verminderd moeten worden, hebben wy tot drie clasfen gebragt, welke orde wy dan ook hier volgen.

A. De eerste, zag op het *Vlaamsche lucht- en landsgestel*. Dit te veranderen, is eene volstrekte onmooglykheid. Het eigene, het karakterizeerende, dat 'er in die lucht is, zal 'er denkelyk wel altoos zyn en blyven, gelyk het zich toedraagt met alle landen en climaten. Daar het dan onmooglyk is, en buiten het bereik van 's menschen kragt, om de lucht aldaar een ander bestaan te geeven; moet al de toeleg zyn, voor zo ver het kan geschieden, om dezelve te verbeteren. Maar ook hier toe doen zich oneindige zwarigheden op, by voorbeeld: hoe zal men de zoute zeedampen, de stinkende

de slikken, de rottende visjes en insecten, en veele andere dingen weeren? Dit is de zwarigheid. Evenwel moet men doen, al wat men kan. Hoe meer slikken tot de schorren aanwaschen, en hoe meer bekwaame schorren, door indyking, tot landen gemaakt, en bebouwd worden, hoe meer de lucht daar door hersteld en verbeterd word: zo heeft men van de bedyking van de *Hoogeplaat* of *Hoofdplaat* in Staats-Vlaanderen, geschied ten jaare 1779, wat goeds te wagten, en het is te wenschen, dat men hier in op alle geschikte plaatsen mooge voortgaan.

Zeer noodig zyn ook, kragtige Ordonnantien te stellen of uit te voeren, waar by de Visfers verboden en belet worden, om hunne vis, die zy verwerpen, niet te smyten op hooge slikken en schorren, daar zy liggen te sterven en stinken, maar levendig in het zeewater zelve.

De Dyken en Landen met boomen te beplanten, zoude hier toe ook van goede uitwerking kunnen zyn, om dat die de lucht verbeteren, en de zeedampen kunnen afkeeren.

En

En wyl de Militairen, vooral die uit tegengestelde ja hooger en drooger landen koomen, hier van het meeste te lyden hebben, zo komt ons hier omtrent het beste voor: of dat de Regimenten, die byna in soortgelyk luchtgestel leggen, hier werden verplaatst, by voorbeeld van Zeeland in Staats-Vlaanderen, op dat de verandering zo trapswyze en langzaammerhand geschiede: of dat de Regimenten hier gelyk de Constapels, zes jaaren bleeven leggen, waar door zy, het eerste jaar hebbende doorgestaan, aan het inademen van deeze lucht zouden gewoon zyn, en minder te lyden zouden hebben: waar by dan nog komt, dat 'er veel jaaren zouden verloopen, eer het een Regiment te beurt viel, om hier wederom in te trekken, en dus dezelfde personen slegts maar eens, of op zyn best tweemaal in hun leeven, hier zouden koomen: of dat men, gelyk men eigene troepen heeft voor den Zeedienst, *Mariniers* genaamd, zo ook eigene troepen van Staats-Vlaanderen had, die daar bleeven, en van plaats tot plaats in Vlaanderen veranderden, waar toe in tyd van

van vrede, drie Regimenten genoeg zouden zyn. En dit laatste zou mooglyk het beste zyn, want zy zouden dan gelyk staan met de inwooners, en aan deeze zoute lucht zo wel als aan de zoete, eenmaal gewoon zynde, daar in gelukkig tieren, als blykt uit alle zulke Militairen, die, hun paspoort bekoomen hebbende, hier met 'er woon zich hebben neergezet, die zo gezond als elders zyn: en van zulken heeft men een aantal in Staats-Vlaanderen, die afkomstig zyn, zelf uit Switzerland, Duitschland, ja Schotland, en die van de lucht niets kwaads meer gevoelen. Derhalven zoude dit zyn, een van de gereedste en zekerste behoedmiddelen, welke ligtlyk was in gebruik te brengen; altoos wat aanbelangt een langduuriger verblyf der Regimenten in de Vlaamsche Garnizoenplaatsen, ten minsten het successive changeeren der Regimenten van plaatsen tot plaatsen, die niet ver van den anderen gelegen zyn, en dus elkander byna in luchtsgestel gelyk staan: want het changement der troepen, van het eene einde der Republiek naar eenen anderen oppositen oort, kan niet

an:

anders als de nadeeligste gevolgen hebben. — Wilde men hier in Vlaanderen, de naauwkeurige lysten der Militaire dooden, sedert deeze loopende Eeuw opmaaken, zou het evident blyken, dat de Regimenten vry minder dooden hadden, toen zy drie jaaren achter een hier lagen, (de jaaren door een gerekend) als sedert zy van jaar tot jaar veranderen van Garnizoen. — Zeeker de Militairen zouden daar tegen zyn, uit een vooroordeel tegen Staats-Vlaanderen, en een zugt, om hoe eer hoe liever te vertrekken; maar dit doet de zaak zelfs niet af, nog maakt eenigen inbreuk op myne bovengenoemde stelling. En zo lang men daar toe niet kwam, zoude ten minsten kunnen plaats grypen, eene trapswyze en succesive verandering, van gelykfoortige tot gelykfoortige plaatsfen. Dit stuk verdient zeker den aandagt, en is van oneindig meer nut en voordeel, voor de gezondheid en het leeven der Militairen, dan men in den eersten opslag wel denken zou. Ik heb hier voor my, niet alleen het gezach en getuigenis der grootste mannen, maar dat meer afdoet, een

gestaafde bevinding van alle tyden en eeuwen. — En al, die dit bedaard beziet, uit een staatkundig, wysgeerig, of geneeskundig oogpunt, zal het gereedelyk toestemmen.

B. Wat nu verder de *Garnizoen-plaatsen* aangaat. In dezelve behoorde men alle voorziening te doen, en alle behoedmiddelen zorgvuldig in acht te neemen, tot welzyn van het gemeen en de Militairen. De gragten, slootten, ofdulven, en alle waterleidingen, moeten wel zuiver en schoon gehouden worden, en des zomers zo wel als des winters, zo ver doenlyk is, met zoet loopend water voorzien worden. De mist en alle vuilnishoopen moesten uit de plaats en geweerd worden, en al was het des zomers, dagelyks naar buiten gevoerd worden. Men moest, gelyk op sommige plaats en geschied, zo overal, op boete belasten, dat ten minsten tweemaal in de week, alle de ingezetenen hunne stoepen, straten en riolen, wel zouden schoonmaaken en zuiver houden. 'Er moest een sterk verbod zyn, tegen het leggen van vuilte, van afval van vleesch en vis, en van doode krenge, of wat het zy,

op

op de straaten en wegen, en daarin moest geene oogluiking plaats hebben. Men vindt hier van eene pryswaardige *Publicatie*, van de *Regeering van Arnhem van den 20 October 1779*, in de *Jaarboeken van January 1780*, ten allen tyden der navolging zeer waardig. Het is te bewonderen, daar onze Nederlanders anders zo zindelyk zyn, in opzicht van hunne huizen, dat zy daar in boven andere Natiën, den roem wegdragen, dat 'er in gemeld opzicht niet meer gezorgd word, want zeker hierin waren veel verbeteringen noodig. De Magistraten moesten 'er, zo veel mooglyk is, in voorzien, dat geen vleesch of vis, dat besmet of verrot is, wierd verkogt: nog onrype en schadelyke fruiten wierden ter markt gebragt. De Varkens-kooten moesten in de steeden en forten, niet veroorloft worden, en bovenal niet toegelaaten by Burgers, die Soldaaten in kwartier hebben: ik zoude het zelfde zeggen, van het houden van *Konynen*, doch dat is zo gemeen niet. Goede orders zyn 'er ook noodzakelyk, op het ruimen der secreeten, en zulks behoorde niet in het heetste van den

zomer te geschieden, gelyk maar al te veel plaats heeft. Het moest niemand vrystaan, binnen zyne erve een eigen asch- en vuilnisput te hebben. En de Stadsdienaars, moesten op het een en ander, dagelyks goed toezicht houden. De Landsbaazen of Aanneemers, moesten verplicht zyn, om al die ruigte en vuilte, die zy by het schoonmaaken der stadsgragten 'er uit haalen, niet aan den oever te laten liggen stinken, maar dezelve naar elders te vervoeren.

„Of nu 't planten van boomen, binnen en rondom de steeden, voordeelig of nadeelig zy, voor de gezondheid der menschen: of de lucht door derzelve uitwaasfemingen, gezuiverd of besmet word: en welk soort van boomen, meest of minst voordeelig of nadeelig zyn”. — Zal men weeten, als die opgegevene Vraag door het *Utrechtsche Genootschap*, zal beantwoord zyn: zo is ook in opzigt van het planten der boomen, op de kanten der zaay- en weilanden, diergelyke Vraag voorgesteld, door het *Bataafsche Genootschap te Rotterdam*.
Maar hoe zal men het begraven der

der Lyken, binnen de steeden en forten doen ophouden, dit verouderd gebruik, is moeijelyk in onbruik te brengen. Dan het komt my voor, dat men in den ziekentyd, deezen weg moest inslaan, om de Lyken der Militairen, buiten de steeden en forten in de buiten werken te begraaven: zy zelve zouden 'er het meeste nut van hebben, en in deeze maar gemeen staan met aanzienelyke en weldenkende luiden, welke buiten de steeden hunne grafplaatsen verkiesen, en zulke zouden met weinig omslag te vinden zyn. Ook konde men zich van ongebluschte kalk bedienen, op dat de lyken te schielyker zouden verteeren, en minder de lucht besmetten, gelyk geschiedt in sommige steeden, daar velen in de kerk worden begraven.

C. Eindelyk zullen de *Militairen in zich zelve* moeten zoeken en vinden de verdere behoedmiddelen; hier in bestaande.

Voor eerst: dat zy niet marscheeren, dan in het *voorjaar*, gelyk dan ook altoos pleeg te geschieden; dan ten voorleeden jaare door den Oorlog met En-

geland zo niet konde plaats hebben. Als ik van het voorjaar spreek, moet ik doen opmerken, dat de Maanden *Maart* en *April* daar toe al dikmaals minst geschikt zyn, wyl de troupes op marsch somtyds te veel lyden door regen, hagel, sneeuw en koude des morgens en 'savonds enz. Zo dan zoude de maand *Mey* daar toe de uitneemendste zyn, en wel na de gedane Exercitien, als wanneer voorge- melde ongemakken minder, en die van de hinderende hitte nog niet aanwezig zyn: waar by nog dit voordeel komt, dat dan de Militairen niet terstond by hun aankomst in Vlaanderen door de Exercitien zouden worden afgemat. Voorts dat de marsch te lande, zo de nood geene verhaasting vordert, gedaan werde op de makkelykste wyze, zo dat zy niet te lang op éénen dag marscheeren, veele rustdagen en goede rustplaatsen en liggingen hebben, en 'er in voorzien worde, dat zy zich zelve niet verwaarloozen. En dat de marsch te water zo wierde ingericht, dat zy meer scheepen hadden, en dus minder volk in één schip, om te lugter en ruimer
te

te kunnen liggen, wyl zy anders al onderweg in een dispositie vallen om ziek te worden. Vervolgens moesten zy, met de scheepen aankoomende, niet te zeer verhaast worden, om hunne goederen te ontscheepen, of zulks liever, zo 'er gelegenheid toe is, door arbeiders en werkluiden laten doen, gemerkt veelen zich anders afwerken en ziek worden. Nog waar het goed, dat zy niet dien eigen dag en nacht van hunnen aankomst moesten de posten en wagten bezetten, maar dat zy eerst konden uitrusten van hunne geledene fatigues, en die posten nog bezet bleven, door het oude Garnizoen, dat zy koomen aflossen.

Ten tweeden: moesten de Exercitien geschieden, wanneer de dagen heet zyn, des morgens en 's avonds, en by winderig en nat weer worden uitgesteld. Zo moest ook de Parade in de heete zomermaanden liever voormiddags om acht of negen uren gesteld worden, als om elf uren, wanneer het te heet is. Des nachts behoorden de schildwagten van goede jasfen of overrokken voorzien te zyn, gelyk by sommige Regimenten die pryzely-

ke gewoonte is. Zeer nuttig en noodig zou het zyn, dat de schildwagten, gedurende de zomer-hitte, niet zo lang als gemeenlyk geschiedt, aan dezelfde blootgesteld wierden, of in de open lucht, of in een klein naauw schilderhuisje; en dat de statie-uuren, zo wel dan, als in vehemente koude wierden verkort. Men begrypt het doorgaans kwalyk, men vermindert den tyd van schilderen wel in groote vorst, maar niet in groote hitte, daar het laatste al zo schadelyk is, als het eerste, en dus elkander gelyk staat: ja ik zou liever zeggen ongelyk, want een vehemente hitte is nadeeliger, dan een vehemente koude, 'er zyn toch meer behoedmiddelen tegen de koude, dan tegen de hitte. Ook ware het beter dat de oude Vaderlandsche kleeding voor de Pruisfische weer in trein kwam ter bekwaamer dekking van het volk; ik spreek in eenen Geneeskundigen zin. Het is goed, dat zy, die in de open lucht staan in eene matige beweging zich houden door wandelen of door manoeuvres met het geweer te maaken. Dewyl de nachtkoude na eenen heeten dag het lighaam

fchie

fchielyk aandoet heeft men zich, zo veel mogelyk, 'er tegen te wapenen: en zich vooral te wagten voor de eerste koude in *September*, en de laatste in *Mey*, als welke veel inbreuk doet op de gezondheid: hier van het oud vaderlandsch versje:

*Voor de eerste koude en leste,
Moet men zig myden als de peste.*

Allermeest moet men toezien, dat zulken, die reets de ziekte onder de leeden hebben, niet optrekken en Wagten doen, of schoon zy zich daar toe gewillig toonen; ook moet men niet te haastig zyn om de reconvalcenten daar toe te gebruiken, nadeemaal de eerste anders te harder ziek worden, en de laatste wederom instorten, en beider ziekte gevaarlyk word. Wel is waar, men zou kunnen tegenwerpen, dat zy in het veld zynde wel grooter ongemakken te verduuren hebben, en dat een krygsman daar van niet moet weten. Doch men moet daar uit geen besluit trekken tot hunnen stand buiten het veld, in het eerste geval kan het niet anders zyn, maar in het tweede is het onnoodig, en doet

men wyfelyk met zyn volk te spaaren, ook weet elk hoe veele ziekten in de legers te velde door geledene ongemakken zich opdoen, en hoe veelen'er fterven.

Dan nog moet men altoos bedenken, dat een foldaat een mensch is van gelyke aandoeningen en beweging als alle anderen, die in tyd van nood zyn leven en gezondheid wel niet moet ontzien, maar buiten nood zorgvuldig moet bewaard worden ten dienste van het Vaderland. Het is dan maar eene noodelooze verkwisting buiten het veld, den oorlog en nood, dezelve niet te ontzien en even eens bloot te ftellen aan alle ongemakken, die men vermyden kan: ik fpreek als een Geneeskundige, ik fpreek van Staats-Vlaanderen, om ze daar te behoeden tegen de koortfen.

Tenderden: moest 'er opzicht gehouden worden op hunne levenswyze, op dat zy geene overdaad doen in fterke dranken, ook niet te veel koud water, koude karnemelk, of te veel heete thee en koffy water inzwelgen. Daar in alles de maat goed is, is hier in vooral de overmaat fchadelyk. Het
ee-

eeten van onryp, van ongezond, en van te veel fruit moest hun volstrekt worden verboden, ook van alle na-deelige spyzen als spek, gedroogde vis, raauwe mosfelen, vet vleesch, bedorvene vis, te grooten overvloed van garnaalen en diergelyken. Daar en tegen moesten zy, 't geen in de Cham-breen makkelyk kan geschieden; voorzien worden van versche en gezonde groenten, moeskruiden en vrugten, die in Staats-Vlaanderen nog al voor eenen matigen prys te bekomen zyn, geele wortelen of peen, cichoryen of bittere peen, roode en andere koolen, endivie, raapen of knollen, aardappelen, falade, pastenakels, ook radys, rammelassen, appelen, vooral zuure, gekookt en gebraden, en andere moeskruiden en vrugten te lang en veel om hier op te tellen. Van platte of roomfche boonen, snyboonen, en zuikerboonen kunnen zy zich ook bedienen, doch met mate, want die zyn zo gezond niet; voorts moest hunne spyze zyn soupe, gort, gierst, ryst, karnemelks-pap. By dit alles kunnen zy gebruiken met zout gesprengd rund vleesch, zoute vis, goede versche vis,
en

en pekelharing, of wat de tyd oplevert. En boven al moesten zy veel zeekoraal of krabbekwaad, molfla, scorfoneelen en waterkers eeten, dat zy zelve overal om niet trekken, of voor weinig geld bekoomen kunnen, uitgenomen de scorfoneelen.

Gelyk men in openbaare gestichten en zaamenwoonngen van menschen, als Weeshuizen, Gasthuizen, en andere, regulativen heeft, wat op elken dag der week moet worden opgedischt, zo kan men in navolging van dien in de Chambreen een lyst of regulative geeven van de beste, gezondste, en min kostbaare spyzen, na de onderscheidene saisoenen des jaars, om by iederen dag der week op te dischen, en zo zou men voorkomen een willekeurige en veelsints nadeelige verkiezing van ongezone spyzen.

Ten vierden: Komt vooral in aanmerking de verbetering der inwooninge. De Capiteins behoorden te zorgen, dat 'er niet te veel saamen in ééne barak, huis of kamer waren. Vier in ééne barak is al genoeg, en het moet al eene goede ruime en luchtige kamer of chambree in een burgerhuis

huis zyn, daar twaalf nacht en dag lo-geeren. Daar moet zeer op gelet worden om te vooren gezegde redenen. En kon men het eenmaal daar toe brengen, dat ieder een bed en kribbe voor zich alleen hadde, het was des te gezonder.

Booven al moest by het inkoomen van een nieuw Garnizoen goede inspectie worde genomen op de kribben, bedden, dekens en matrasfen, of die zuiver, schoon en onbesmet zyn, en niet zulke, op welke nog even te vooren, die van het uittrekkend Garnizoen hebben uitgeziekt of gestorven waren: zodanige moesten afgekeurd en andere in plaats bezorgd worden. Het is waar dit heeft kosten en moeite in, maar men kan voor de gezondheid en behoudenis van het volk niets te veel, niet genoeg doen: men kon op middelen bedagt zyn om die meerdere kosten te vinden, het zy dat daar voor iets meer van de Militairen betaald wierd; het zy dat die kribben, bedden, dekens en matrasfen, uit de Lands Magazynen mogten gehaald worden. Die zlek vallen moesten van de gezonde worden afgezonderd, en
in

in een ander bed en ander vertrek worden gelegd. En de raamen en vensters moesten ter bekwamer tyd en stond worden geopend en geslooten ter bekooming van versche en goede lucht. De ondervinding heeft geleerd, dat toen de soldaaten zo niet by een lagen en chambreen hielden, maar hier en daar by kleine partyen verspreid by de Burgers inwoonden, en dus hier één, gints twee, elders drie, vier, ten hoogste zes lagen, zy vry gezonder waren en bleeven, waar van de reeden boven is opgegeeven. Het zoude eene uitneemende zaak en voor de gezondheid zeer voordelig zyn, zo wanneer 'er voor de ongetrouwde op 's Lands kosten in de Garnizoenplaatzen, byzonder in Sluys, vaste huizen waren, met goede ruime kamers, en voorzien van het noodige huisraad, te weten, bedden, tafels, ketels, potten, en alle gerieflykheden, en als dezelve stonden onder een geduurig nauwkeurig opzicht van daar toe gelasten.

Ook zyn Hospitalen ten uitersten noodig voor de zieken. 'Er is een te *Sas van Gend* in het begin deezer eeuw
in

in de succesie oorlog gebouwd, dat zeer goed en ruim is, doch dat niet gebruikt word. Het zogenaamde Hospitaal te *Shuys* is nog tot het jaar 1779 gebruikt geworden, dan gemerkt het eigenlyk tot geen Hospitaal was aangelegd: maar bestond in zoldervertrekken boven het Gasthuys, sedert den jaare 1740 daar toe ingeruimd, welke vry te benauwd waren, en waar in men op zyn best, maar honderd of honderd vyftig zieken goed schiks konde leggen (schoon men het voor meer had berekend); de fondsen tot deszelfs onderhoud niet toereikende waren, en de befoldinge voor Doctor en Apotheker te gering, zo is het zelve na menigvuldig herhaalde klagten, in boven gemeld jaar door den Raad van Staaten afgeschafft en vernietigd.

Dan sedert dien tyd hebben de Regimenten van *Acronius*, den *Ersprins*, Wallons van *Grenier*, en de Switsers van *Sturler*, dat gemis ondervonden, en het is duidelyk gebleken, dat nog beeter is een slegt Hospitaal als geen, nademaal door een Hospitaal de zieken van de gezonden worden afgescheiden, onder een geduurig opzicht staan,
en

en van goed voedsel en medicynen voorzien worden. Reeden waarom dan ook in dit afgelopen jaar, die van *Sturler* by den Raad van Staaten en Magistraat van Sluys verzochten en verkreegen om die oude vertrekken van het Hospitaal boven het Gasthuys wederom te mogen gebruiken voor hunne ergste zieken: edoch terwyl het ontbrak aan de vereischte fournitures (zynde de oude op hooge order verkogt) en aan de noodige bedienden, had ook zulks het gehoopte einde niet. Het ware dus te wenschen, dat in de drie voornaamste steeden van Staats-Vlaanderen goede Hospitaalen wierden aangelegd, voorzien van al het noodige. Te *Sluys*, daar het meeste volk legt, en de meeste zieken zyn, is 'er vooral een noodig. Het Hospitaal van *Sas van Gend* is ruim en bekwaam genoeg, en alleen maar in trein en gebruik te brengen. Te *Hulst* zoude ook zulk een gebouw zeer dienstig zyn. En dan konden de zieken van de naast gelegene kleinere Garnizoenplaatsen na één der Hospitaalen in die drie steeden vervoerd worden. Men weet hoe wel ingerigt en van welk

een

een nut de Franfche Hospitaalen zyn, men kon hun dit afzien en nadoen. Daar door zoude men veel volks behouden, en dus den lande eenen wezenlyken dienst doen, te meer daar het volk zo fchaars en moeijelyk te bekoomen is. Derhalven kan op het aanleggen van goede Hospitaalen niet te veel aangedrongen worden, zo in Staats-Vlaanderen als elders. Men behoeft maar te bezien die landen, daar goede Hospitaalen zyn, en derzelve voordeelen, en die te vergelyken met onze landen, en de droevige toedragt der Militaire zieken buiten de Hospitaalen in de chambrées. — Wat opas, wat hulpe, wat stilte kunnen daar de zieken hebben? immers geene of zeer weinige. Welke gezonde spys en drank kunnen hun daar worden toegediend? en hoe zyn de Chirurgyns der Regimenten of Compagnien in staat om alle de zieken na behooren te vifiteeren? hoe ellendig zyn niet daar en boven de vertrekken en legerfteden der Militairen ingericht? en wat lyden niet de gezonde door de zieken, wat worden ze aangestooken, besmet, en storten in dezelfde ziekte? Het wa-

re te wenschen, dat mannen van aanzien en geleerdheid hier in eens te zamen werkten, om zulke hoognoodige gestichten aan te raaden, en in te voeren. — De zaak roept zo luyd, dat ik 'er niets meer byvoege.

Ten vyfden: Is het ook een zaak zeer noodig en nuttig voor de bewaaring der gezondheid, en voorkooming der ziekten, dat de barakken en chambreen van tyd tot tyd worden geveegd, gestoft en geschuurd: als mede dat de bedden, matrassen en dekens worden gelucht, zuiver en schoon gehouden, en men op zyn tyd schoone lakens heeft. Alle vaten, ketels, potten en pannen, waar in men kookt en braad, of waar uit men eet en drinkt moeten wel worden gereinigd; wyl die anders aanlaaden en begroeijen, en het koper met vergiftigd spaans groen uitlaat, waar van men wel eens schrikkelyke uitwerkselen heeft gezien, dan andere nadeelige uitwerkselen blyven onbekend, onzichtbaar en verborgen. Men kan in dit alles niet te rein zyn, men moet daar op naauwkeurig letten, en dat wel des te meer, om dat veelen tot hun groot nadeel hier in zeer achteloos zyn

zyn. Vooral moet men niet vergeeten op zyn tyd zich zelve te verschoonen, want in bezweete vuile hemden, of in onreine natte bemorschte kleederen geduurig te blyven, benadeelt grootelyks. Geen asch nog vuiligheid, vry minder excrementen moeten lang in de wooningen blyven liggen: of geen excrementen aan en tegen dezelfde wooningen worden uitgeworpen. Geen schadelyke dingen moest men branden, geen turfmul of rookende brakke turf aan den haard laten smeulen, of doove koolen te glommen leggen, gelyk maar al te veel geschiedt. Alle ongedierten op het ligchaam, in huys en meubilen met de schurftheid moeten sterk worden te keer gegaan. Ook moest het den Militairen, immers den Gemeenen, of hunner vrouwen en kinders, niet geoorlofd zyn honden te houden: men moest hun ook gewennen om hunnen voorraad van fruit en groenten altoos te plaatsen buiten de vertrekken, die door hen worden bewoond.

Zeer groot onderscheid vernam ik menigmaal tusfchen die geenen, welken zindelyk en rein waren, en tusfchen

zulken, die morsig waren, en bevond niet zelden: dat de eerste van de koortsen meer bevryd bleeven of eerder herstelden, terwyl de laatste met de koortsen meest wierden aangetast, en moeilijker genazen. Hoe meer men zorgt voor de reinheid, hoe meer men het bederf der lucht, die men inademt, voorkomt; dus behoeft dit geen verder bewys. — Het is niet genoeg, dat een soldaat zuiver en rein is op zyn uniform en geweer, en wanneer hy op de parade verschynt; neen, zyne inwooning, ligging, inboel, hoe gering ook, alles moet net en schoon zyn; en juist word dit minst by hen gevonden.

Tenzesden: De onderofficieren moesten goede acht geeven, dat de soldaaten zich zelve niet benadeelden door vadzigheid en luye ledigheid aan de eene zyde: noch aan de andere zyde door te veel en vermoeyend werken, of te dikmaal optrekken, of al te driftig speelen, maar dat het een en ander in zekeren maat geschiede, evenreedig aan hunne krachten en gezondheid. Soldaaten moeten als kinders behandeld worden, zal men hen be-

wa:

waren; daar moet een vaderlyk opzicht over zyn.

Ten zevenden: Niet minder moet 'er gelet worden op hunne gemoedsaandoeningen, dat die effenbaar en genoeglyk zyn. Best ware het zulken op te zoeken en aan te neemen, die zonder dwang of onbezomenheid of moedeloosheid dienst naamen, maar uit eige verkiezing, vrye wil en ambitie: van deezen zal men het beste gediend worden, en zy zullen meest gezond en sterker zyn, daar anderen kwynen, ziek worden of wegloopen, zo ras zy de kans veilig zien. Men moet ook alles in het werk stellen om den dienst makelyk en aangenaam te maaken, vooral aan zulken, die men bemerkt, dat met weerzin en kwelling dienen, en niet dulden, dat het volk veel geklopt en geflagen word, zomtyds zo niet onschuldig, wel eens om een kleinigheid. Den weg van overreding moet men verkiezen boven dien van slagen, zo lang mooglyk is, en daar mede zal men het meest vorderen. Bevindt men dat 'er zyn, die kwellend en mymerende blyven dienen, zy zullen gewis eens ontvallen; het is dan best zich

van zulken te ondoen. Heeft men 'er die met het zogenaamde *Heim wee* worden overvallen; men moet nooit denken, dat men dit door kyven en vloeken, vry minder door slagen, zal ontleeren, men zal het kwaad, zo doende, maar verergeren, en hun een wisse ziekte en dood berokkenen. Daarom moet men de zodanigen terstond met verlof voor eenigen tyd naar hun vaderland en vrienden laten gaan, wanneer zy daar door het best herstellen, en gezond weerkeeren, en blymoedig dienen: ik heb 'er gezien, die ziek lagen, maar als zy groot verlof of hun paspoort zouden krygen, als verlevendigd wierden, en uit hunne ziekbedden opreezen, en al hunne krachten verzamelden, om de reize naar hun vaderland te doen.

Betrekkelijk verder den angstenvrees die de Militairen doorgaans bezielt, tegen de Garnizoenplaatsen en lucht van Staats-Vlaanderen, weet ik geene middelen, dan die ik in het begin van deeze afdeeling heb aan de hand gegeven: en zo lang het blyft in dien staat, als het tegenwoordig is; te weten, dat de Garnizoenen aldaar van

jaar

jaar tot jaar veranderen, en men nieuwe en andere Regimenten krygt, zal men zich moeten met geduld wapenen, in zyn post en roeping stil zyn, en het der Voorzienigheid aanbetrouwen, terwyl men, zo de nood het niet anders vordert, zo veelen met groot verlot kan doen vertrekken, als eenigzints mooglyk is. In eens, hoe meer het volk vry en bly, welgemoed en te vrede, word gehouden, hoe beeter het tegen de koortsen is gewapend: daar toe kan ook helpen, wanneer in een tyd, als 'er veelen sterven, zulks voor de anderen, die krank leggen, word verzwegen, en de dooden met eenen stillen trom begraven worden, gelyk dit afgelopen jaar te *Sluys* is geschied.

Die onder de Soldaaten waare christenen zyn (dat wel eens, hoewel zeldzaam gebeurt) die zullen alle gronden van vertroosting en opbeuring in den Godsdienst vinden, en dus best te vrede, en der Goddelyke Voorzienigheid met vertrouwen onderworpen zyn.

Ten agtsten: Moet tegen de armoede, behoefte, en veelvuldig gebrek

der getrouwden voorzien worden. De bezoldingen zyn geregeld in tyden, als alles beeter koop was, en zyn nu op lange na niet toereikende voor de soldaaten in 't gemeen, en de getrouwde in 't byzonder, ook valt 'er in Staats-Vlaanderen niet veel te verdienen. De laatsten altoos moesten na gelang van hun gezin meerder byleg en ondersteuning hebben, en in tyden van ziekte, als zy niets kunnen verdienen, moesten zy voorál verzorgd worden. Geeft men de soldaaten verlof om te trouwen, (want zonder dat kan het niet geschieden) dan moest men ook hunne vrouwen en kinderen zich aantrekken en gadeslaan. Wat moed en couragie, meent gy, kan een soldaat hebben, die zyn vrouw en kinderen in de grootste armoede, zo wel als zichzelve ziet gedompeld, en menigmaal noch te eeten, noch te dekken, noch te warmen heeft? - Een Capitein moet over zyn soldaaten zyn als een vader over zyne kinderen, en meer uit liefde als uit slaafsche vrees gehoorzaamd worden. Hy moet toonen, dat hy zich de belangens van zyn volk aantrekt, en hunne lasten en lyden zoekt

te verligten, daar ik dit zag gebeuren, zag ik ook de gewenschte gevolgen. Word een armoedig en ziek huisgezin van een soldaat aan zyn lot overgegeven, het einde is eene gewisse ondergang. Het kan niet tot zegen en eer zyn van een Capitein, als een verlaten huisgezin tegen hem tot God roept. De zegen daar en tegen van God en menschen, agtervolgt zulke officieren, die de hunnen uit al hun vermogen en zelfs uit hun eigen beurs ondersteunen, gelyk 'er zodanige edelmoedigen zyn. De armbezorgers en weldadige luiden in de Garnizoenplaatsen weten best, wat armoede 'er gesmoord word, en wat zy aan veele huysgezinnen gedaan hebben, doch zy zyn onmagtig om al het gebrek te vervullen; want het getal der ledemaaten in de grootste Garnizoenplaatsen van Staats-Vlaanderen, kan op zyn best maar vyf honderd uitmaaken, en men heeft 'er niet veel gegoede luiden: daar en boven hebben zy nog genoeg te stellen met de weduwen en weezen der soldaaten, die 's jaarlyks tot hunne lasten koomen: te *Sluys*, daar gemeenlyk een Regiment legt, werd in den

jaare 1777 by zekere gelegenheid be-
 rekend, dat de Diaconie aldaar in tien
 verloopene jaaren omtrent agt duizend
 guldens hadde te koste gelegd aan
 Militaire armen, weduwen en weezen.
 De Heer *J. P. Suszmitch* schryft, in
 zyne *Goddelyke orde I. D. 1 Stuk, p. 130*,
 aldus „ wie doet de behoeftigen, wan-
 „ neer de ziekten de overhand nee-
 „ men, nevens en boven de Genees-
 „ middelen, van kragtige soupe en
 „ goed voedsel, van hout om zich te
 „ verwarmen, van bedden en dekens
 „ voorzien? de Geneesheer kan zulks
 „ niet doen en de Staat doet het ook
 „ niet, ten minsten niet tot een ge-
 „ noegzaamen graad. De armkassen zyn
 „ op verre na niet toereikende. De
 „ Regenten, of die welke in derzel-
 „ ver plaats gesteld zyn, gevoelen dit
 „ niet. De nood der ellenden word
 „ door hen niet ondervonden: men
 „ verbergtze voor hen eerder, dan dat
 „ mende ellende den weg tot den thron
 „ en tot het herte van medelydende
 „ Vorsten zou baanen: daar door
 „ verliest de Staat menschen, die door
 „ hunne waarde van belang voor den-
 „ zelve zyn, en wier behoudenis de
 „ aan-

„ aangewende onkosten honderdvou-
 „ dig zoude vergoeden.

Mogten dan zoo veelen in den lande, die in rykdom, weelde en wellust zich baaden, meer ooggetuigen zyn van de ellenden, die gesmoord worden in zo veele bedroefde huisgezinnen, en zy daar door bewogen worden, om hunne behoefte natuurgenoeten by te springen, en zulken, die hun leven voor hun in de hand draagen, het leven en de gezondheid, zo veel in hun is, zoeken te verlengen. Wierden de Armbezorgers, of andere liefdadige perfoonen, van noodige penningen voorzien, geern zouden zy zich verledigen, om zulke noodlydende van het noodige te verzorgen. Of anderzints kan men een byzondere beurse of armkist in de Regimenten houden, om daar uit het gebrek der getrouwdn, en hunne zieken te hulpe te koomen.

Ten negenden: Behoorde men geene Soldaaten aan te neemen, die kennelyk in dronkenschap en ontucht zich voorheen verloopn hebben, en daar door in den grond bedorven zyn; want deeze, behalven dat zy zelve niet lang bestand blyven, bederven en verleiden
 de

de anderen. Ook moest ten strengsten worden tegengegaan en gestraft alle overdaad, wellust, en vuile vermaaken; wyl derzelve gezellinnen zyn besmetting, ziekte en de dood. Dienstig daar toe is het, dat men de Soldaaten, van welke gezindheid zy ook zyn, verplicht om hunnen Godsdienst waar te neemen, om dat zy daar in tegen alle opgemelde ondeugden gewaarschouwd, en tot deugd, matigheid, en onthouding ten sterksten aangemaand worden, daar anders een ongodsdienstig leeven hun nog meer een meer voedsel tot dit kwaad verschaft. Ook moest men geene aanneemen, die te jong, te zwak, of ziekelyk zyn. — Een Capitein, die op het een en ander hier gezegd, opletend is, en geen geld ontziet, om braave Soldaaten te werven, heeft doorgaands een Compagnie van de schoonste en sterkste manschappen.

Ten laaisten: Moest 'er wel ernstig in voorzien worden, dat niemand der Militairen op eigener gezag buiten opzigt van een bekwaam Doctor of Chirurgyn, eenige geneesmiddelen ter voorkoming van de ziekte, of stuiting van

van dezelve in de beginselen ge-
 bruikte. — De *Hr. Wraxel* meldt, in
 zyne reize naar het Noorden p. 160, van
Petersburg het volgend merkwaardige:
 „ sommige wetten, de stads regee-
 „ ring raakende, zyn my zonderling
 „ voorgekomen, hoewel ik moet be-
 „ kennen, dat zy van heilzaame uit-
 „ werking zyn. Kort na myn aan-
 „ komst my onpasclyk bevindende,
 „ zond ik myn knecht, om wat *Magne-*
 „ *sie* te koopē. Hy kwam my hood-
 „ schappen, dat geen Apotheker 'er
 „ hem van had willen geeven; en dat
 „ drie of vier van hun hem hadden ver-
 „ zekerd, dat zy daar van geen vieren-
 „ deel loots zouden durven verkoo-
 „ pen, schoon men hun honderd du-
 „ caaten gaf, buiten een voorschrift
 „ door een Geneesheer ondertekend.
 „ *Æsculapius* kan geen voordeeliger
 „ wet voor de faculteit gemaakt heb-
 „ ben, doch zy belet de opgeworpen
 „ Artsen een aantal van menschen na
 „ de andere weereld te zenden, ge-
 „ lyk zy by ons straffeloos doen”. Zo
 verre *Wraxel*, ik behoefte daar geen
 woord by te doen, dan alleen, dat
 men

men

men in ons land op dit stuk wel wat oplettender mogt zyn.

II. Wat nu verder aangaat de *voorbeboedende Geneesmiddelen*. Men moet hier in voorzichtig zyn, men moet hier in niet te veel voorschryven. Het is zeer dienstig, dat men een openlyf houdt, en, als men zich geconstipeerd vinde, dat men zich tydig bedient van laxeerende spyzen en dranken; als by voorbeeld, gierst, of geele grutten met pruimen, appelmoes, karnemelkspap en gelykfoortige; en zich van vleesch en harde spyzen onthoude, en voor zyn drank alleen wat theewater gebruike. Helpt dit niet, is men hardlyvig, men moet zich van Rhabarber, of een trekfel van fenebladeren, doch daar men de steeltjes naauwkeurig uitgedaan heeft, om dat die krimpelingen verwekken, of wel van eenige purgeerzouten bedienen. 'Er zyn 'er, die met vrucht de Rhabarber by zich draagen, en nu en dan 'er iets van eeten. Doch van sterke en het lighaam beroerende purgatiën, als *jalappe*, *aloe* enz., moet men zich wagten, om dat men daar door wel eens te eerder de koorts zich zoude op het lyf jaagen.

Voelt

Voelt men de beginselen van de gal, de *acida* en *acescentia* als citroenen, zuuring, azyn, zuure appelen, karnemelk, wat *cremor tartari* kan die breeken en voorkoomen: ook is gerstewater met wat citroen, en rhymschen wyn, of wat gelei van aalbesen eene heilzaame drank. En waarom zou men de Militairen ook niet kunnen gewennen aan het drinken van water met wyn-azyn gemengd, die gewoone drank der Romeinsche Soldaaten, by hun *Posca* genoemd? De Soldaaten moesten ook des morgens, zo dra zy opstaan, den mond met wat water en azyn spoelen, en daar van een teug drinken, en voorts dagelyks het aangezicht, handen, en voeten wel schoon waschen: eene dagelyksche beweging, en aangenaame wandeling moet daar by plaats hebben. Zyn zy walgachtig, zyn zy genegen tot braaken, dan is de braakwortel, *radix Ipecacuanha*, van veel dienst, en zy moeten daar by veel laauw water drinken. 'Er zyn 'er die ter voorbehoeding tegen de koorts eenige voorschriften van geneesmiddelen hebben, die op wyn of genever zetten, en daar twee of drie-

maal

maal daags een romertje van gebruiken; of die de *cortex peruvianus* geduurig kaauwen, of dezelve op wyn getrokken drinken; dit is zomwylen wel eens van effect.

Dan het plaatfen van welriekende bloemen en plantgewassen in de kamers, om eenen aangenaamen reuk te hebben, als daar zyn Meyen, Lelien, Roozen en anderen, dient meer tot verderf van de lucht; gelyk door den Heere *Ingenhouz* is getoond l. c. p. 176. en in de *Voorrede van den Vertaler*, die 'er gedugte ongevallen van heeft aangeteekend, dus moet men zich daar voor wagten.

Ik zal niets meer zeggen van *voorbehoedende* geneesmiddelen, dan alleen dit, dat te groote en angstvallige voorzorg, en te veel medicamenten ter voorbehoeding te gebruiken, erger is dan het kwaad zelve, en van nadelige gevolgen: eene goede leefregel in acht te neemen is het voornaamste.

En zo hebben wy de behoedmiddelen, zo in het weeren der oorzaaken van de koortfen, als in de geneeskundige middelen bestaande voorgehouden, en hebben ons met het eerste het
langst

langst opgehouden. Ik beken, dat 'er in opzicht van deeze eenige zyn, die aan veele zwarigheeden, moeite en kosten zyn onderworpen: dan veele en verscheidene zyn makkelyk naar te koomen: en wat de andere aangaat, wat is 'er, dat geen zwaarigheid ontmoet, of dat zonder kosten en moeite kan gedaan worden, althans in zaken van gewigt, en wat is 'er gewigtiger, dan de gezondheid en het leven van zo veele menschen? — Zomen dan zich der moeite en kosten getroosten wil, zullen de meeste, zo niet alle opgenoemde behoedmiddelen, kunnen worden in het werk gesteld; en ik twyffel 'er geen oogenblik aan, of, als dat geschiedt, men zoude daar van de gewenschte en gelukkige gevolgen haast ontwaar worden, en zich verheugen ten nutte van het menschdom in 't gemeen, en de Militairen in 't byzonder, kragtig te hebben medegewerkt. En zo hier toe de Souverein, de Regeeringen der Garnizoenplaatsen, en de Heeren Officieren geliefden ieder in het zyne het noodige toe te brengen, en de handen in een te slaan, zoude men het bedoelde einde kunnen

bereiken. Maar nu moeten wy ten laaftten overgaan om te zien, hoe de zieken best worden geholpen en hersteld, en dus opgeeven, welke de beste *geneesmiddelen* zyn, die kunnen aangewend worden.

VIERDE AFDEELING.

Welke de beste geneesmiddelen zyn, die tegen de najaars-koortfen kunnen aangewend worden.

Alvoorens ik tot de Geneezing der koortfen zal overgaan, en daar van spreekken, moet ik voor af herinneren en aanmerken, het geen reeds te voren is te verftaan gegeven en uit het verhandelde vloeit, en van dien aart is, dat het niet genoeg gezegd, niet genoeg herhaald kan worden.

Voor eerst: Dat de zieken moeten van de gezonden afgezonderd, en alleen gelegd worden, in ruime zaalen of kamers, zo veel doenlyk is niet veel by een. De veelheid van zieken toch houdt de lucht in een geduurig bederf en besmetting: hier van dat de Heer *Pringle* zegt, *dat de Hospitalen somwyl veel eer plaats;*

plaatsen zyn om ziek, dan hersteld te worden. De bevinding leert, als 'er weinig zieken zyn in eene zaal, dat zy eerder herstellen, waar van de reeden ligt is op te maaken. En zo de ziekten van een kwaadaartig soort worden, behoorden zy alleen, in een daar toe geschikt vertrek, te liggen. Het zoude ook wenschelyk zyn, dat die zwaar krank zyn, niet in een opene kribbe, maar in een bedstede, of ledikant lagen, en dus overdekt tegen licht, lucht, en koude.

Ten anderen: moet den zieken alle rust en stilte worden verschaft; want de rust en slaap der zieken is Medicyn, en bevordert zeer de geneezing; men moet dus voorkomen, dat de oppassers of mindere zieken dezelve niet stooren door loopen, praaten, fluiten, speelen of eenig ander geraas; een ziekekamer moet een stille kamer zyn. Ook moet men, zo veel mooglyk is, alle gemoedsaandoeningen voorkoomen, want dezelve, zo zy in eenen hoogen graad zyn, worden doodlyk voor den kranken. Kunnen zieken onweetende gehouden worden van het beregten hunner medezieken, kame-

raden en landgenooten door Predikanten, Zieketroosters, of Pastors, men doet een goed werk, want als de zieken den moed laten zakken, en zich verbeelden, dat zy sterven zullen, is het veel ten agteren, en dan doen de geneesmiddelen geen nut, of zy willen die niet gebruiken.

Ten derden: Moeten de zieken voorzien worden van goede en zuivere bedden, matrassen, dekens en lakens, en telkens, als zy het verdragen kunnen, verschoond worden. Het vertrek moet ook kuis en zindelyk gehouden worden, en hunne uitwerpsels van mist, water, zweet, bloed en fluimen, zo ras mooglyk, weggehoomen, en zy daar van gereinigd worden. Men kan zich ter beeter zuivering met voordeel bedienen van azyn, genever, geneverbesen enz.

Ten vierden: Men moet hun van eene goede lucht voorzien, zo veel men kan. En in dit stuk word van dag tot dag door des kundigen veel naspooring en vordering gemaakt. Hoe sommige ziekten mischien door gedephlogisticeerde lucht kunnen geneezen worden, zal de Heer *Ingenhousz* l. c.

p. 157 melden, en zyn Wel Ed. zegt
 p. 161 „ men zal aan het menschdom
 „ waarfchynlyk een zeer gewigtigen
 „ dienst gedaan hebben, wanneer men
 „ een gemakkelyk middel zal gevon-
 „ den hebben; om aan zieken, in ze-
 „ kere gevallen, eene genoegzaame
 „ veelheid van die levensvoedende
 „ lucht, ter geneezing van hunnekwa-
 „ len, toe te dienen.

„ De natuur- en fcheikundigen, moe-
 „ ten ons de gemakkelykfte en min
 „ kostbaare wyze leeren, om een ge-
 „ noegzaame veelheid van die lucht
 „ uit de lighaamen, die haar bevatten,
 „ te trekken; en het is de plicht der
 „ Geneesheeren te beproeven, in wel-
 „ ke ziekten, zy van gebruik zoude
 „ kunnen zyn”. Vergelyk hier mede
 de Hrn. *Deiman* en van *Troostwyk* l. c.
 p. 86. en volg.

Ten vyfden: Moeten zy eenen goe-
 den levensregel houden, en van goe-
 de en gezonde spys en drank in een
 behoorlyke maat op zyn tyd worden
 voorzien, en onder opzicht ftaan, op
 dat zy zich hier in niet vergrypen.
 Deeze dingen, die ik thans herrinne-
 re, zyn zo noodig als de geneesmid-

delen zelve, ja veel noodiger: want als men het bovenstaande in acht neemt, zal fomtyds de natuur zonder geneesmiddelen zich zelve helpen en redden, daar en tegen zyn de beste geneesmiddelen te vergeefs en vrugteloos, als dit ter neergestelde word verwaarloosd en daar tegen gezondigd; dat echter maar al te veel geschiedt.

Eindelyk: Moeten de zieken worden behandeld door bekwaame Geneesheeren, die hunner zaaken kundig, en tevens aan hun plicht gedagtig zyn. Hier over is waardig geleezen te worden, de *Pligten van een Geneesheer*, gedrukt te Amsterdam by Intema en Tieboel 1771. En deeze moeten uit eene verkeerde spaarzaamheid niet te zeer besnoeid zyn in hunne bezolding, of bepaald in hunne voorschriften en geneesmiddelen. Daar dit plaats heeft zullen de zieken een volkoomen vertrouwen hebben op hunnen Geneesheer, daar zullen zy hem als een Engel Gods aanschouwen, en door zyn byzyn vertroost worden, 't geen veel, ja ongemeen veel afdoet, gelyk ieder begrypen kan. Waar by op den Apothecar goed toezicht dient gehouden te

te worden, als in welk stuk men niet te nauwkeurig kan zyn; want anders kunnen de beste voorschriften der Geneesheeren niet baaten, daarom moet'er goede zorg worden gedraagen, dat de verouderde medicamenten worden geweerd, met versche worden aangevuld, en dat de ontbrekende worden aangeschaft. Ook is het niet wel voeglyk, dat één persoon als Doctor, Apothecar en Chirurgyn fungeere, dit is niet wel doenlyk, in kleine plaatsfen kan het niet anders zyn, maar in grootere moest eene betere inrigting plaats hebben, en elk by zyne eigene functie blyven: ik besluite dit met het welgepaste van C. V. D. C. in zyne zedel: *bedenk: geplaatst in 't 3 D. II N. van 't Mengelw: der Algem: Vad: Letteroeff: p. 488.* „ Men kan zich waar- „ lyk niet genoeg verwonderen, wan- „ neer men veele der menschen be- „ dryven oplettend gadeslaat. Dan „ niets zou men zeggen is dolzinni- „ ger, dan, wanneer men zyne ge- „ zondheid verlooren heeft, dat men „ zyn leeven zo ligtvaardig waagt aan „ onkundige menschen om weer her- „ steld te raaken. Men zal geen kleed „ voor zyn lighaam, geen schoen voor

„ zyn voet , aan een knoeijer vertrou-
 „ wen. Maar zyn dierbaar leven waagt
 „ men ligtvaardig aan menschen, die
 „ geene de minste kennis van de ge-
 „ neeskunde hebben. Zo is men op-
 „ lettend op beuzelingen, en onagt-
 „ zaam op het dierbaarste zyner be-
 „ zittingen.

Nu gaa ik, na deezen noodigen uit-
 stap, over tot de geneezing en genees-
 middelen zelve. Geene koortsen zyn
 'er, waar in de natuur ons duidelyker
 leert wat 'er in het begin derzelve te
 doen staat, dan deeze boven beschree-
 ve Najaars-koortsen, namentlyk om
 haar te hulp te koomen in het ontlas-
 ten van eene menigte stoffe, schadelyk
 voor het lighaam.

Dit geschiedt best door ontlastende
 middelen, bekend onder den titel van
evacuantia: en onder dezelve koomen
 de braakmiddelen, *emetica* genaamd,
 het eerste te stade, waar in de kroon
 spant de over bekende braakwortel
rad: Ipecacuanha, van deeze gaf ik tot
 een halve dragma in poeijer de lyders in,
 doorgaands met het grootste succes.
 By anderen, die van eene sterke-
 re natuur zyn, moet men zich be-
 die-

dienen van den braakwynsteen *tartarus emeticus*.

Deeze braakmiddelen moet men den zieken toedienen terstond na het eerste acces van de koorts, en dezelve des noods, nog eens een dag of twee daarna herhaalen: waar na men niet zelden de gewenschte uitwerking ziet, het zy dat dezelve in de volgende aanvallen veel zagter is, het zy dat de braakingen in de koorts veel minder of geheel weg zyn: welke laatste uitkomsten men gemeenlyk bespeurd, vermits de veelheid der zondigende stof, door deeze middelen uit het lighaam word gedreeven, althans zo 'er niets anders is, dat zulks verhindert.

De eerste wegen alzo van booven behoorlyk gezuiverd zynde, zo is het ook tevens noodzaaklyk om dezelve van onderen te ontdoen van haare kwaade en bedorvene galstoffen. Zulks word verricht door die *evacuantia*, die den afgang bevorderen, doch in het verkiezen van dezelve, moet men zich van de *eccoprotica*, of zagte bedienen, boven de sterke, dewyl ik maar al te dikwyls de schadelyke gevolgen gezien heb van onkundigen, die

de lyders de *drastica* of sterke toedien- den, want de lyders door de koortfen reeds veele kragten verlooren hebben- de, wierden door deeze, te sterken af- gang verwekkende middelen, zodanig vermoeid en afgemat, dat de volgende aanval van de koorts veel fwaarer en van eenen hardnekkigen aart was: zulks heeft ook plaats, als men den zieken al te straffe *emetica* voorschryft, men kan hier in niet te voorzichtig zyn, noch ge- noeg raadpleegen met den toestand en het gestel der kranken. Men be- dient zich dan veiligst van de *cassia*, *tamarinden*, *rhabarber*, gezuiverde *sene- bladeren*, de *manna*: van het *sal mira- bil. glauberi* of het *sal polychrest*: en diergelyke, die men dan, na tydsom- standigheden, of ieder alleen, of zaa- mengevoegd kan ingeeven op verschei- dene wyzen in de form van pillen, poeijers, brokken, of dranken, wel- ke laatste, te weeten, de *haustus pur- gantes*, ik doorgaans verkieze, om dat zy schielyker en beeter werken, en niet zo lang in de maag moeten liggen om te ontbinden. Menigmaal heb ik met veel genoegen de goede gevolgen gezien van de lyders zulk een middel

VOOR

voor te schryven, het welk naboven en na onderen tevens werken konde, 't geen bestond *ex pulv. rad. Ipecacuanh. ʒβ. rhei el. scr. 1. nitr. pur. gr. x. m. f. pulvis.*

Het lighaam nu behoorlyk gezuiverd zynde, zo ziet men, als reeds gezegd is, dikmaals, dat de koortsen hunne kragten verliezen: dan om de zondige stof nu verder te verbeteren, en uit het lighaam te dryven, zo moet men de lyders laten gebruik maaken van poeijers, die men maaken kan uit de *oc. 69* met het *sal. polych.* of uit de *cry-stall. tartar.* met de *oc. 69.*, of van de *pilul. stomach. Edinburg.* en soortgelyke. Dit kan men ingeeven in form van mixtuuren (namentlyk de poeijers) en te gelyktydig de maag en kragten des lyders versterken met *aq. still. menth.* en *syrup. menth.* met het *aq. cinnam.* met de *tinctur. et syrup. e cort. aurant.* of met het *acetum destillat.*, zo 'er eene sterke hitte by plaats heeft, en zo de zieken door het walgen al te benaauwd zyn door het *sal absinth.* met *succ. citr.* of *limon.* 'er onder te voegen na gelegenheid.

Van

Van zulke en diergelyke mixtuuren zal men veel baat in de heete galagtige koortfen ondervinden, ook van de *decocta* en *julapia*, die men maaken kan uit de *radic. scorson. gramin. taraxic. acetos.*, waar by men de *tamarinden* en het *hordeum* voegt, en daarna vermengt met de *syrup. violar.*, *rob. ribes.*, *spirit. nitri. dulc.*, *spirit. vitriol.* met het *sal. nitr.* of *sal polychr.* en foortgelyke. Dit heeft vooral plaats, wanneer de koortfen van eenen ontstee-kenden aart zyn, en wanneer men vreest, dat lever of andere deelen van het lighaam min of meer geobstrueerd zyn, of zullen worden.

Tegen de looze braakingen; een al-lerbenauwst *symptoma*, en dat na geen *emetica* vraagt, kan men zich met vrugt bedienen van braaking tegengaande drankjes (*haustus antiemetici*), waar van het volgende my zelden mislukt is, maar aan het oogmerk beantwoord heeft, te weeten, $\mathcal{R}$ *succi recent. citr.* $\mathcal{z}$ β , *vin. rhenan.* $\mathcal{z}$ $\mathbf{1}$, *M. sal. absinth.* $\mathcal{z}$ $\mathbf{1}$. *D. utraque seorsim, et pulvis misceatur liquori, moxque in ipso actu effervescentiae bauriatur.* Dit middel doet de looze
braa-

braakingen fchielyk haar kragt verliezen; zo dat de lyders, die oogenblikelyk te vooren alles fcheenen te zullen uitbraaken, en niets voortbragten, en als meenden van de weereld te fcheiden, nu zich in eenen gerusten ftaat bevinden.

Voor eenen gewoonen en dagelyfchen drank heb ik altoos best bevonden gerfthewater, met wat citroen-, of limoenfap, of rhynfchen wyn: en is het een en ander wat te duur voor den foldaat, dan laat ik 'er hun wat azyn ondermengen; en ook wat fuiker, daar van mogen zy geduurig drinken. Na deeze voorgestelde middelen, op zyn tyd en pas de zieken eenige tyd toegediend te hebben, en van hun gebruikt zynde, zonder zich in iets anders misgreepen te hebben, zo ziet men veelyds, dat de koortfen verminderen of ophouden. Als nu de koortfen wel verminderen, maar niet geheel willen agterblyven, en telkens wederkoomen; zo zal men best doen van tydig zyn toevlugt te neemen tot de *cortex peruvianus*, want hier door verdwynen de koortfen, en der lyderen

ren kragten worden hersteld: ja al blyven de koortsen door voorheen beschreeven middelen achter, zo is het raadzaam om den koorts basteenigen tyd te laten gebruiken, om de kragten te ondersteunen, en de zieken voor instortingen te beveiligen, wyl de *febres recidivæ* anders van erger natuur zyn. Edoch vindt men in de lyders koortsen van eene hardnekkiger en kwaadaardiger natuur, ook dan verschilt de manier van geneezing, en men is genoodzaakt om al spoedig de koortsen tegen te gaan en te breeken, wil men niet der zieken leeven in de waagschaal stellen. Dit nu geschiedt door die middelen, welke genoemd worden *antipyretica* en *antiseptica*. De *antipyretica* of koortstegengaande middelen zyn deeze, de *rad. serpent. virgin.*, *gentian.*, *contrajerv.*; de *herba absynth.*, *card. benedict.*, *marrub.*, *centaur. utriusque*; de *flores chamæm.* enz. maar boven alles spant de kroon de bovengenoemde *cortex peruv.*, die men kan ingeeven op verschillende wyze. By de geenen, die zwak van maag zyn, heb ik my best bevonden met een afkooksel

fel van denzelven, by anderen in form van *electuaria* of pillen; dog niets is beeter en zekerer, dan denzelven in substantie in te geeven, en wel in poeijers met wat rhynschen of rooden wyn. Van de *antiseptica* of rotting tegengaande middelen zyn de voornaamste de *spirit. vitriol.*, de *flor. chamameli*, de *myrrha*, de *rad. serpentar. virginian.*, de *campher*, en de *cortex peruvianus*. Men moet deeze laatste de lyders in geeven, wanneer de koorts, of geheel af is, of immers het minste is, tusfchen de verheffingen, en dan wel in groote hoeveelheden, zo dat de zieken in één of twee uuren tyds een half of geheel once van koortsbast na tyds omftandigheeden binnen hebben. Men kan hier toe verkiezen het *extractum cort. peruv.*, en het ingeeven in pillen, in *electuaria*, doch de voorrang zou ik geeven aan een mixtuur van hetzelfde met het *aq. still. menth.*, en de *syrup. croci* of *violarum*; dewyl de zwakke maag zulks het best verdraagen kan; dan deeze middelen kan men zelden de arme Soldaaten, maar wel de Officieren toedienen, wegens de duur-

duurte van het *extractum*: waarom ik my dan by de Soldaaten bedien van sterke afkookfels van den koortsbast, waar onder ik menge na tyds omstandigheid de *rad. serpent. virginian.*, de *campb.*, of de *spirit. vitriol.*; 't geen veelzints aan myn oogmerk voldoet. Men moet ook in deeze kwaadaartige koortfen de lyders *spaansche vlieg pleisters* aan de beenen, deyen, of tusfchen de fchouderbladen leggen: ook aan de voeten der zieken doen appliceeren pappen van zuurdeeg met wynruit, azyn, enz. daar onder.

De *aarspuitingen* hebben ook dikwyls een uitnemende werking, waarom men niet nalaaten moet dezelve nu en dan te zetten: in deeze heb ik my altoos best bevonden, met dezelve te laaten maaken uit het *aq. flor. chamemel.*, *sal. mirabil. glaub.*, *mel.* en diergelyke.

Voorts moet men de lyders geeven ter ondersteuninge van hunne kragten, hartversterkende middelen als een weinig rooden wyn met wat warm water, kragtige soepen, een eyermelkje enz.

Door zulke en diergelyke middelen
en

en handelingen, heb ik dikwyls bevonden, dat ook de ergste koortfen haare kragten verlooren, en de lyders, die fomtyds eenige uuren buiten kennis gelegen hadden, herstelden.

Na deeze koortfen koomen fomtyds obstructien in het lighaam te voorschyn, waar van de dikke beenen en buiken tot kenmerken verstreken: in dit geval kan men met vrugt gebruik maaken van de *aperientia*, het zy *decocta aperientia ex rad. scorson. gramin. taraxic.* enz. of *electuaria* en *pilula aperitiva* uit de *sapo venet.*, *extractum gramin.*, *extractum taraxici*, *extractum rhei*, *nitr. pur. terra foliat. tartar.*, *sal. mirab. glaub.* van de *pilul. stomach. edinburg.* en foortgelyke: want hier door gaat men tegen, de waterzugt, of geelzugt, die reeds voor de deur was. Dan, slaat het over tot eene volkoo- me waterzugt, of geelzugt, of teering, zo schryft men die middelen voor, die men in die ziekten gewoon is te geven.

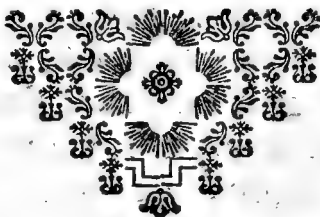
Hier mede meen ik genoeg aan de voorgestelde vraag beantwoord te hebben, en het zal my tot een aange-

naam genoeg zyn, mag dit eenigzints de goedkeuring wegdraagen. Daarom zal ik dan deeze Verhandeling eindigen, in plaats van mynen naam, met deeze spreuk van *Ovidius*.

*Non est in medico, semper relevetur ut æger,
Interdum docta plus valet arte malum.*

*Epistol. ex Ponto. L. I.
Ep. III. vs. 17, 18.*

*Den 12 December.
1781.*

ANTWOORD

OP DE

V R A A G:

Welke zyn de waare oorzaaken en kenteekenen van de Najaars-koortfen in de Garnizoen-plaatsen van Staats-Vlaanderen; en welke zyn de beste behoed- en geneesmiddelen, die daar tegen, vooral by de Militairen, kunnen aangewend worden?

DOOR

JOHANNES HARGER.

Daar de menschenliefde van eenen edelmoedigen Vaderlander de dryfveer was, waar door deeze zo nuttige vraag, ter beantwoording, werdt voorgesteld, zo vond ik my door denzelvden prikkel aangespoord, om, ware het mogelyk, aan mynen evenmensch dienstbaar te zyn.

In het behandelen, van deeze vraag, zullen wy alle mogelyke kort- en klaarheid gadeslaan, ons eenig en alleen

met de Najaars-koortfen bezig houden, en ten behoeve der Inwooners, vooral der Militairen van *Staats Vlaanderen*, de waare oorzaaken en kenteekenen derzelve beschryven, en daar na de beste behoed- en geneesmiddelen aan de hand geven.

De vraag splitst zich, zeer gevoeglyk, in twee deelen: het eerste bevat een onderzoek, welke de waare oorzaaken en kenteekenen, van de Najaars-koortfen, in de Garnizoenplaatsen, van *Staats-Vlaanderen* zyn?

Het tweede bestaat, in een billyk verlangen, om te mogen weten, welke de beste behoed- en geneesmiddelen zyn, die daar tegen, vooräl by de Militairen kunnen aangewend worden?

Vlaanderen, eertyds beroemd, gegagt, en voor het rykste en aanzienlykste Graaffchap des geheelen aardbodems gehouden, is, door byzondere lotgevallen, daarna, verdeeld in een *Oostenryks-Fransch- en Staats-Vlaanderen*.

Staats-Vlaanderen, nu het onderwerp onzer overweging zynde, bevat in zich eenige Garnizoenplaatsen, als:

Sluis

Sluis in Vlaanderen, Hulst, Sas van Gent, Axel, Aardenburg, Filippine, Izendike, Ter Neuze, en 't Land van Kadzand, verscheide Forten, Dorpen en Ambachten. Over het algemeen, schoon uittermate vrugtbaar, legt het wei- en bouwland zeer laag; doch hier door bekomt het eene natuurlyke sterkte, voor allen vyandelyken aanval, om dat men het, genoegzaam geheel en al, kan onder 't zeewater zetten. Hierom moet het ook, door zwaare dyken, voor het geweld, der Noord-zee en zilte stroomen beveiligd worden (a).

Staats-Vlaanderen, benevens *Zee-land, Princenland, Willemstad, Overflacque, Goedereede*, als mede de Eilanden van *Voorne en Putten*; behoorren onder de Landen, welke door den *Helius* (b) gescheiden worden: Hier door zyn deeze Landen, ook meer dan andere, welke hooger, drooger en van de zee en derzelve slikken en dampen verwyderd liggen, aan deeze Najaars-koortsen onderhevig.

(a) A. F. BUSCHING *Geographie*. 4. deel. 5. stuk.

(b) J. J. VANDEN BOSCH. *Haarl. Maatsch.* XVIII. deel. bladz. 28.

Wy zullen vooraf te kennen geven, wat wy eigentlyk, door Najaars-koortfen, welke niet zelden, in de Garnizoenplaatfen, van *Staats-Vlaanderen*, vooral onder de Militairen, zo verfhrikkelyk woeden, verftaan.

Deeze koortfen zyn inderdaad niet anders, dan remitterende en intermitterende Herfst-koortfen; ten minften, zy hebben eene geneigdheid tot verpozen (c), zeldzaam gaan zy over in eene geduurige; of zuiver tufchenpozende koorts, dan door het geweld der ziekte, of door verzuimde of verkeerde aanwending, der geneesmiddelen; zy zyn van den aart der rot- of galkoortzen, welke door bykomende oorzaaken, het eene jaar meer, dan het andere, zo veel vernielingen hebben aangerecht.

'Er dient opgemerkt, dat deeze koortfen niet altyd onder een en dezelfde gedaante zich opdoen; fomtyds vindt men, in de eerfte dagen, weinig verpozing; dan weder eene tufchenpozende, dubbele anderdaagsche of alledaagsche koorts, alzints te gelyk

(c) J. PRINGLE *Observations on the diseases of the army*, Lond. 1761, pag. 165, 168.

lyk (d); waar door zelfs een kundig Geneesheer wel eens misleid werd.

Schoon wy overtuigd zyn, dat 'er ook andere ziekten, gelyktydig met de Najaars-koortsen, nu en dan plaats hebben in *Staats-Vlaanderen*, zo oordeelen wy dat deeze geenzints de bedoeling zyn, en zullen 'er ons dus niet mede ophouden.

Gelukkig is hy voorwaar, die de oorzaaken der dingen heeft leeren kennen. Niemand zal deeze waarheid tegen spreken, want heeft men het genoeg om de oorzaaken eener ziekte of onheil, te kennen, of te ontdekken; wel ras zullen wy al onze vermogens inspannen om behoed- of geneesmiddelen 'er tegen uit te denken.

Schoon nu het kennen der waare oorzaaken, der Najaars-koortsen, in de Garnizoenplaatsen, van *Staats-Vlaanderen*, geen gemaklyke taak is, zullen wy echter onze vermogens beproeven.

In de behandeling, van dit onderwerp, zal ik eerst naspeuren, wat wel de naaste, en daar na, welke de voorafgegaane oorzaaken zyn, om des te

ter den waaren aart en natuur, der ziekten, te ontdekken, en op welke eene wyze, deeze oorzaaken t'zaamen vereenigd, de Najaars-koortfen doen gebooren worden (e).

Dan, wy zeggen dat de naaste oorzaaken deezer remitterende en intermitterende Najaars-koortfen, als gevolgen van heete en drooge zomers in de Garnizoenplaatsen van *Staats-Vlaanderen* zyn, een meerdere of mindere trap van rotting en bederving in de eerste wegen onzer lighaamen huisvestende; of reeds met onze vogten vereenigd, rondgevoerd; en door het geheele lighaam verspreid (f).

Alhoewel de waare aart der rotting, en waar in dezelve eigentlyk bestaat, als nog in eene dikke duisternis bedolven legt, zo is men evenwel zo verre gekomen, dat men overtuigende blyken heeft, dat de natuur deezer rottige stoffen, van een alcalischen aart zy (g), en hier mede zullen wy ons vergenoegen.

Dan

(e) Zie den Hoogg. Heer s. DE MONCHY. *Haarl. Maatsch.* 6. Deel. 1. stuk. bl. 46.

(f) Idem l. c. bl. 46.

(g) *Verh. over de middelen tegen de verrotting,* door N. VAN WYK DE VOS vertaald. bl. 1.

Dan wy verstaan 'er door, met betrekking op onze lighaamen, een zekeren graad van ontäarting onzer vogten, waar door dezelve eene byzondere fcherpte aannemen, hier door de vaste deelen en derzelve werking min of meerder beledigen, veranderen, en te niet doen, en dus ook naar gelang dezer ontäarting, allerlei hevige en kwaadaartige verfchynfelen, zo in de vaste als vloeibaare deelen voortbrengen. — Maar dewyl dit ftuk allerkleurigst betoogd is door den Hooggeleerden Heer s. DE MONCHY (h) zal ik hier in berusten.

De voorafgaande of afgelegene oorzaken [causae remotae] zyn verfcheidene; men verdeelt dezelve gevoeglyk in voorschikkende [causae praedisponentes], en in aanleiding gevende oorzaken [causae occasionales]; welke te faamen vereenigd, dikwerf een Epidemifche of algemeen woedende ziekte, zeer eigen aan *Staats-Vlaanderen* en *Zeeland*; onder den naam van gal- of rotkoortfen, in 't najaar, vooral onder de Militairen, voortbrengen.

Wy zullen eene en andere der voor-

I 5

fchik-

(h) *Haarl. Maatfch.* bl. 47.

schikkende oorzaaken of zaaden der Najaars koortfen slegts aanstippen (i).

I. Het is kennelyk, dat onze lighaamen en vogten, even als die der dieren, uit derzelve aart eene geneigdheid hebben, om tot bederving en verrotting over te gaan; vooräl als men in eene heete vogtige bedorve lucht verkeert; misbruik van spys of drank en lighaams beweging oefent; of dat 'er door een verträagde buiks ontlasting, of door belette ongevoelige doorwaaseming, meer dan te veel onnutte deelen in de lighaamen werden opgehouden: ja deeze eigenschap is in de lighaamen zo groot, dat 'er maar zeer weinig noodig is, om dezelve tot bederving te doen overgaan.

En juist om deeze reden, worden wy verpligt, om door een dagelyks herhaal van vernieuwde voedselen en dranken, gepaste beweging, en ontlasting van 't gene in ons schadelyk is geworden, de lighaamen als in evenwigt der gezondheid te bewaren.

II. Het eene mensch is meer dan het andere, schoon beide gezond, vatbaar voor de Najaars-koortfen. Een
Mi-

(i) *Instit. Path. Cereb.* GAUBII § 54. 60. 74 enz.

Militair, die jong, welgemaakt, volbloedig is, en, met een woord, 'er schilderagtig uitziet; heeft, getuige zy de ervaring, eene meerdere geschiktheid, om door deeze ziekte te worden aangetast en afgesneden; dan een die dor, mager, en schraal van gestel is.

III. De voorschikkende oorzaken, kunnen somtyds lang in de lighaamen verborgen en opgesloten blyven, en door zeer geringe bykomende oorzaken, losgemaakt, ontwikkeld, en te voorschyn werden gebragt.

IV. De gewoonte is de tweede Natuur; doch alles wat hier tegen aanloopt wykt 'er van af, en kan onder de voorschikkende oorzaken der Najaars koortsen geteld worden; dit zal men duidelyk ervaren in die Militairen, welke of door geboorte of lang verblyf in *Gelderland*, *Utrecht*, *Overtsfel*, als bekende hooge en drooge landen, 'sjaarlyks verlegd worden, naar een laag en vogtig *Staats-Vlaanderen*; wat de ongewoonte of ongeëartheid onder hun teweegbrengt, door dien deeze Militairen meer dan anderen door de Najaars-koortsen worden getroffen.

Hier

Hier uit kan men veilig besluiten, dat de menschen, even als de gewasfen, het vrolykst tieren in die gronden, of oorden, waar in dezelve zyn geteeld en opgevoed.

V. Menschen, welke van eene flappe en weeklyke gesteldheid zyn, worden eerder door de Najaars-koortfen aangetast, dan die sterk zyn.

Menschen welke van lange zee-togten, uit hospitaalen of gevangenhuisen komen; menschen welke met weerzin en ongenoegen, naar de Garnizoen-plaatsen van *Staats-Vlaanderen* worden verlegd (k); menschen welke door een verdunde scheurbuikige bloedsgesteldheid, flappe vaten en los aaneenhagende vezelen hebben; menschen welke om venerifche gebreken te overwinnen, kwikmiddelen hebben gebruikt, en hier door eene ontbinding, ontäarting en losmaking in bloed en vogten bekomen; deeze zullen eerder

en

(k) Onder de Zwitzers is zeer gemeen een zekere ziekte die men Heim of Geheimziekten noemt, en welke zeer wel overeenkomt met de Landziekte der zeevarenden, doch inderdaad is het niet anders dan een droefgeestigheid, spruitende door het verlaten van vaderland en vrienden enz. waar door deeze menschen zich verregaande benadeelen.

en meerder; door de Najaars-koortsen worden aangedaan, dan die geenen, welke in opgenoemde en voorgeschiedte gelegenheden niet hebben verkeert.

Nu zullen wy de opwekkende of schadelyke vermogens [causae occasionales] waar door zo Inwooners, als Militairen, van de Najaars-koortsen, worden aangetast, kortelyk overwegen.

I. Zo ras men de natuurlyke ligging en grondgesteldheid van *Staats-Vlaanderen* gadeslaat, zal men zich niet behoeven te verwonderen, dat de ongezondheid der lucht aldaar veel schadelyker uitwerking doet, op de lichamen der vreemdelingen dan in de hooge en drooge plaatsen van *Oostenryks-Fransch-Vlaanderen*; *Duitschland* en dergelyken.

Behalven de gestadige luchts veranderingen, heeft *Staats-Vlaanderen*, laage wei- en bouwlanden; met flooten en kleine moerasfen doormengeld, welke des winters, door den regen opgehoopt, door de zomer hitte weder uitdampen, en veele gestorven insecten en planten ter verrotting overlaten, en

dee-

deeze schadelyke uitwaasemingen aan den dampkring mededeelen (l).

Daar en boven word het door de zee, zilte stromen, onmeetbaare aan een geschakelde schorren en slikken omringd, welke op veele plaatsfen week en modderig zyn, waarop schelp-plat-schild- en andere visfchen, insecten, doode krenge, rottige uitwerpselen, by ebbe tyd blyven liggen; waar door niet dan schadelyke uitwaasemingen by groote zomer hitte in den dampkring werden opgetrokken, de lucht zo noodig voor al wat leven heeft, besmet; en een bronwel voor die kwaadaartige Najaars-koortfen doet worden (m); dit is eene voornaame reden waar aan de bleekgeele kleur der Staats-Vlaandenaaren is toe te schryven; doch door dien zy van der jeugd af gewoon zyn aan deeze luchtsgesteldheid, zo zyn zy ook minder vatbaar voor die jaarlyksche, somtyds zo wreed woedende ziekte, in den herfst, dan wel de vreemdelingen en Militairen.

Maar

(l) J. DACHS. *Haarl. Maatsch.* XVI deel. 2. stuk. bl. 146.

(m) J. BASTER. *Proeven over de Lucht. Haarl. Maatsch.* 3. deel. bl. 130.

Maar een of ander zegt, eens toegestemt, dat die schadelyke uitdampingen genoegzaam altyd aanwezig zyn, en eigen aan Staats-Vlaanderen, zo leert echter de ondervinding, dat het eene jaar aanmerkelyk verschilt van het andere, in het voortbrengen van deeze Najaars-koortsen, dus moeten 'er nog andere oorzaaken plaats hebben? Het is zo, en dit verschil zullen wy verder in de lucht- en levenswyze der Inwooners en Militairen onderzoeken en naspeuren.

II. De lucht is, eene onzichtbaare veerkragtige vloeistoffe (n); welke de menschgeduurig inademt; die zich onder onze voedselen en dranken vermengt; met ons bloed en vogten vereenigd wordt; die ons de zoetigheden en vermaaklykheden des levens verschafft; ons geduurig omringt, alles vervult en de voornaamste dryfveder in de Natuur is; zo ter bevordering der gezondheid als voortbrenging van epidemische of besmettelyke ziekten.

De lucht nu heeft verscheidene eigenschappen, doch wy zullen maar twee derzelve aanroeren, dewyl deeze

(n) DERHAM *Godg. Natuur en Sterrek.* bl. 5-14.

ze het juist zyn, daar de Inwooners vooräl de Militairen in *Staats-Vlaanderen* de meeste nadeelen van moeten dragen.

Ik bedoel de heete en vogtige luchtgesteldheid: doch om dit wel te bezefsen, zullen wy kortelyk aanstippen, wat eigentlyk warmte of hitte is, en in hoe verre dezelve den mensch na-deelig kan zyn. — Het is bekend dat wy een denkbeeld vormen van koude, warmte of hitte, naar den trap der vuurdeelen waar door wy omringd worden; verkeert men in eenen geringen graad van vuurdeelen, dan gevoelt men koude; in een meerderen graad van vuurdeelen dan bespeurt men warmte, en in een grooteren trap van vuurdeelen, hitte; en welke al verder toenemende zelfs een pynelyke aandoening verwekt; dat men dan branden noemt. Het zyn dan de vuurdeelen welke by groote zomer hitte in onzen dampkring verspreid zyn, welke onzen aandagt een weinig moeten bezig houden. — Wy zullen alleen de uitnemende fynheid en snelheid der vuurdeelen, welke des zomers in onzen dampkring zweven, beschouwen.

Een

Een Natuurkundigen is het bekend, dat de vuurdeelen het vermoogen bezitten, om in de tusfchenruimten zelfs der hardste fteenen en bergstoffen in te dringen; zo dat 'er geen faamgefteld lighaam gevonden word, of het kan door 't vuur, warm, heet, uitgezet, los, ontbonden of gefmolten worden; of waafemen onzichtbaar, of in gedaante van dampen en rook uit; zo dat de grove en aardagtige deelen ontbonden, in de gedaante van kalk of afch overblyven.

Past men dit nu toe, op die groote zomerhitte, en waar van de gevolgen zo noodlottig vooräl voor de Militairen in *Staats-Vlaanderen* zyn geweest, zo kan men ras bevroeden, dat de geledene zomerhitte, ook eene meer dan gewoone beweging en werking in de lighaamen der Militairen verwekt, derzelver zweetgaten geöpend hebbe, en in derzelver tusfchenruimten ingedrongen zy; waar door als een natuurlyk gevolg, de deelen zyn uitgezet; losgemaakt, ontbonden of ongevoelig uitgewaafemd; en dus aller-
vatbaarst voor de Najaars-koortfen ge-

worden. — Overweegt men nu 't vermogen der zomerhitte, ten opzicht van die lighaamen, welke in het gemeen tot voedsel verstrekken, als gezoute, gerookt of gedroogd spek, vleesch, worsten, visch, eijeren, olyen en andere vettigheden; welke allen uit hun eigen aart, aan de heete lucht bloot gesteld zynde, vry spoedig tot vergarfting en bederving overhellen, wyl deeze voedselen van de vuurdeelen alles ondergaan, even als alle andere lighaamen. Zo dat de bepaling der vaste lucht, waar van de bewaring, vastheid, duurzaamheid en gezondheid der Menschelyke lighaamen, en gemelde voedselen afhangt; door zodanige groote zomerhitte verbroken wordt, met de fyne deeltjes der lighaamen te verdunnen; en den zo noodzakelyken band van saambinding te verminderen; dewyl de buitenlucht door de hitte aanmerkelyk verzwakt, niet vermogend is, om de vaste lucht in de lighaamen optesluiten, zo worden de geestige, fyne, olyagtige, zouten wateragtige deelen, los, ontbonden en vlugtig gemaakt; en de grovere de-

deelen blyven overig. En deeze verandering noemt men vergarsten, bederven of rotten, naar gelang der omstandigheden (o). Hier door zal men bezeffen, waarom gemelde spyzen, in een heeten zomer, eerder losgemaakt, ontbonden en tot bederf neigende zyn, dan in den winter; en hierom in een heeten zomer, ook meerder gelegenheid wordt gegeven, om door derzelve gebruik, een bedorve en rottige stoffe, als een voornaame oorzaak deezer Najaars-koortfen in maag en darmen voort te brengen.

De andere eigenschap, of vogtige luchtgesteldheid, zal men zwarer by groote zomerhitte, vergezeld met lage flappe winden en lage ebben, bespeuren; waar door de dampkring van *Staats-Vlaanderen*, buitengemeen beladen wordt, zo met die byzondere soort van rottige uitwaafeming, welke door vermenging van zout en versch water by faamloop der getyden, van de slikken en buiten dyks leggende wei- of graslanden oorspronkelyk; dan, welke uit de boven gekomen droogliggende schor-

K 2

ren,

(o) L. STORKE *over de Galziekten* bl. 14-16.

ren, moerige gronden, lage landen, gragten of rioolen herkomstig zyn (p).

Dat het inademen en verkeeren in een vogtige en onzuivere dampkring, niet zelden oorzaak was, van kwaadaartige koortsen onder de *Javanen*, heeft BONTIUS, ter zyner tyd, reeds opgemerkt (q).

Leert niet maar alteveel de onderzinding, dat de uitwaasemingen der slikken enz. in *Staats-Vlaanderen* aanwezig zyn, door derzelve onaangenamen vluggen alcalischen stank, waar door die geenen, welke 'er het naaste by wonen, of in verkeeren, by heete zomerdagen, met hoofdpyn, beslagen tong, en verloren eetlust bevangen worden.

Deeze vogtige, rottige, schadelyke uitwaasemingen, werken in dezer voege: door de warmte worden dezelve tot eene onbegrypelyke fynheid verdeeld in den dampkring, omringen niet alleen de daar in levende en zwevende lighaamen, maar worden zelfs ingeademd, aangetrokken, en aan de-
zel-

(p) J. BASTER l. c. bl. 129 en 130. J. DACHS l. c. bl. 146.

(q) In sua *Indorum Medica* capite XV.

zelve gehegt, waar door de faamhang der deeltjes aanmerkelyk verminderd, de buitenlucht minder veerkragtig, en de vaste lucht minder kan beteugeld worden; zo dringen de vogtige fchadelyke dampen door de poriën naar binnen, ontbinden aldaar de zouten (welke benevens de water-, oly-, en vaste aardagtige deelen, het lighaam verëenigd hielden,) en door de groote hitte in een vermeerderde beweging gebracht, worden dezelve losgemaakt, weggevoerd, en uitgewaafemd (r).

Zo dit nu aanhoudend gefchiedt, moeten noodwendig in een heeten zomer de lighaamen en dierlyke voedfelen, van derzelve water, olyen, zout en vaste lucht beroofd worden; en dus vry fpoedig tot ontbinding en rotting overgaan.

Ja, heeft de ondervinding niet door menigvuldige proeven bevestigd, dat 'er niets is, 't welk eerder ontvlugting der vaste lucht, ontbinding der vaste deelen, en bederf in de vogten der lighaamen voortbrengt; dan hitte en vogtigheid?

K 3 De

(r) L. STORKE l. c. bl. 21.

Dewyl nu deeze oorzaaken by een heeten zomer uit de natuurlyke gesteldheid van *Staats-Vlaanderen*, meerder voortvloeien, dan in hooge en drooge landen, zo volgt, dat wanneer men zulke heete zomers heeft gehad, de uitwerkingen dan altoos grooter en dieshalven meerder kwaadaartige Najaars-koortsen in *Staats-Vlaanderen*, vooräl onder de Militairen zyn voortgebracht, door dien zy pligtshalven, meer dan anderen, aan deeze zo schadelijke exhalatien zyn blootgesteld.

Een of ander kan hier tegen inbrengen, als men dan regenagtige zomers heeft, is de lucht vogtiger; en by gevolg moeten 'er dan in zulke tyden meerder Najaars-koortsen heerschen, en dit strookt niet met de ondervinding? Het schynt zo, maar men vestige den aandagt op 't navolgende.

I. Hoe meerder het des zomers regent, hoe gematigder de hitte is, dewyl de lucht dan gemeenlyk meer bewolkt is, zo ontmoeten de zonnestralen, in hunne rigting naar 't oppervlak des aardryks meerder tegenstand, en geven zo veel warmte niet, dan by eenne onbewolkte lucht, waar door de
hitte

hitte als een voornaame oorzaak der Najaars-koortfen verminderd wordt.

II. Ook dient men te weten, dat de regen eigentlyk geen natte, maar een droge heldere lucht maakt, want door de regen wordt de lucht van waterdeelen ontlast, en by weinig regen worden de dampen aanmerkelyk opgehoopt en in de lucht opgehouden, dit is de reden, waarom de *Barometers*, by langdurig droog wêer hoog ryzen, door dien de lucht, met veel opgetrokken vogten en uitwaasemingen verzwaaard, meerder drukking veroorzaakt.

Wie heeft niet gadegeslagen, dat by heete en stille zomerdagen, de dampkring meer beneveld en mistig is; dat het des avonds en des nachts meer dauwt, dan by sterke regen, koud en even stil weder?

Wie heeft niet ondervonden, dat men in heet wêer, somtyds maar al te overtuigenst ziet, dat de dampkring met overtollige vogten is beladen, daar men dagt dezelve droog te zyn, zo dat men de muuren der huizen; de albaster-vloeren; blanke haard-platen als met water overtogen vindt?

III. Door den regen, worden de schadelyke, rottige uitdampingen, die de lucht vervullen, en waarin alles wat ademt leeft en zweeft, als gewasfchen, gereinigd en afgespoeld, en van derzelve befmettend vermogen en vogten ontlast; daar men anders ongevoelig dezelve ftaag moet inademen, met onze voedfelen doorzwellen, en de bederving en rotting in maag en darmen grootelyks bevorderen: zo dat hoe langer men nu in zo eene bedorve lucht verkeere, hoe meerder befmetting 'er door aan onze voedfelen en lighaamen moet worden aangebragt.

Dus kan men veilig befluiten, dat de lucht helderer, zuiverer, gezonder en minder nadeelig is, wanneer dezelve door regen, fneeuw, hagel of vorst, gewasfchen en verbeterd is. — Ook dat de regen in heete zomers nimmer nadeelig is, maar als een der hoofd-weldaden, ten nutte der menfchen, in *Staats-Vlaanderen* en elders, kan aangemerkt worden.

Een en ander zal men bevestigd vinden, in de waarnemingen van den kundigen L. STOKKE: gedaan van 1735 tot 1742 te Middelburg; dewyl nu

Zee

Zeeland en *Staats-Vlaanderen* genoegzaam onder een en dezelfde luchtstreek, en niet verre van elkander liggen, en onder de Landen van den *Heer* behooren, zo vind ik geen zwaarigheid, deeze waarnemingen als bewyzen aantevoeren, en op *Staats-Vlaanderen* toetepassen, waarom ik dezelve alhier overneeme.

- I. Hoe vroeger groote warmte, hoe eerder de ziekte begint, zo als in de jaaren 1737 en 1739. En integendeel hoe laater warmte, hoe laater de ziekte zich openbaart, als in de jaaren 1735, 1736, en vooräl in 1736.
- II. Hoe laater de warmte duurt, hoe laater de ziekte woedt, zo als in 1736 en 1741. En integendeel, hoe de hitte vroeger vermindert, hoe de ziekte eerder eindigt zo als in 1740.
- III. Hoe meer warmte, hoe meer zieken, zo als 1736 en 1741. Hoe minder warmte, hoe minder zieken, zo als 1740.
- IV. Hoe meer regen, de warmte gelyk gesteld zynde, hoe minder

zieken, zo als blykt aan het jaar 1738, 't welk met 1735 en 1737 (volgens het tafeltje) in warmte overeenkomt, doch overtreft in veelheid van regen en minder zieken. En integendeel, hoe minder regen de warmte gelyk gesteld zynde, hoe meerder zieken, zo als 1739. — Welk najaar, niet tegenstaande het koelder was, dan 1738, echter meer zieken gaf; zynde de regen merkelyk minder, vooral in de maand October, die naar evenredigheid van andere jaaren, veel ziekten voortbragt.

V. Groote warmte en weinig regen, veroorzaakt veel zieken, zo als 1741. Kleine warmte, veel regen, weinig zieken, zo als 1738.

VI. Hoe meer zieken, hoe strenger en zwaarder de verschynselen zyn, zo als 1736 en 1741.

Hoe minder zieken, hoe gematigder en zagter verschynselen, zo als 1738 en 1740 (s).

De ondervinding, van den Heere

J.

J. DACHS, geduurende deszelfs verblyf, met zyn Doorl. Hoogheids Regiment *Oranje Gelderland*, te *Sluis* in *Vlaanderen*, zal het betoogde duidelyk bevestigen, en de vrugt-gevolgen van heete, zoele en vogtige luchtgesteldheden ter voortbrenging van Gal- en Rotkoortsen, in 't Najaar, alsints staven (t).

Wat nu de lage flappe winden, deeze zoele en vogtige luchtgesteldheden vergezellende, aanbelangen; deeze noem ik zuid en zuidwestelyke in tegenstelling van hoge en styve winden, of oost en noordoostelyke.

Wy laten de geleerde twisten, wat eigentlyk de wind zy. — Dan met betrekking tot dit ons onderwerp, zeggen wy maar alleen, dat het is eene meer- of mindere beweging, der lucht, welke naar gelang van die streek, waaruit hy waait, ons allerheilzaamst of allernadeeligst, bevonden wordt. Van deeze luchts-beweging hangt zeer veel af, zo dat wanneer de wind uit een hoo-

(t) *Haarl. Maatsch.* XVI. deel 2de stuk, bl. 120, 123, 132, 135, 141. J. BASTER *Haarl. Maatsch.* III. deel, bl. 82, 83, 92, 93; en v. J. PRINGLE l. c. diversis paginis.

hoogen, droogen en gezonden oord, maatig doorblaast en tot ons wordt gevoerd, dan zal de lucht waarin wy verkeeren, in een maatige beweging gebragt, ontdaan worden van alle die vreemde, fchadelyke en bedorve deeltjes; waar mede haare tusfchenruimten bezet zyn, en vermogend blyven, om dezelfs veerkragt te behouden. — Dan, komt de wind uit eenen laagen, vogtigen en ongezonden oord, zal men het tegengestelde ondervinden. — Men telt vierderlei hoofd- of windstreeken, waar van, die uit het oosten komt, de allergezondste is; — Daar aan volgt de noorde, dan de weste, en eindelyk de zuide wind.

Deeze is het juist, welke niet tot ons komt, dan na dat dezelve de heete zuidelyke luchtstreeken gepasfeerd is, en dit is de reden waarom hy gemeenlyk, warme zoele regen en groote hitte aanbrengt.

Dan zal men ook minder vry ademhalen, vaten en vogten zetten uit en zwellen, en de lighaamen waafemen sterker; het vleesch bederft spoediger dan anders; de fchadelyke en vergiftige uitwaafemingen in de lucht, worden
by

by ons opgehouden; omringen ons, dringen in onze eerste wegen, alwaar eene gisting en rotting verwekt wordt, welk schadelyk vermogen, door de andere winden van ons wordt afgewend; ja als deeze winden doorbreken, worden de Menschen hand over hand, door de galagtige Najaarskoortsen aangetast en terneder geslagen.

Leert niet zelf de ondervinding, dat de gebouwen welke op het zuiden staan, veel eerder vergaan, dan die op 't noorden of oosten gesteld zyn? Dit een en ander wordt door den Heere J. DACHS aldus bevestigd. "Maar zo
 „ ras begint de lucht, door eene on-
 „ voordeelige verandering van den
 „ wind, niet iets van haare voorgaan-
 „ de goede gesteldheid aftegaan. —
 „ Of de gezondheid der Soldaten be-
 „ gon reeds aanstoot te lyden, wor-
 „ dende dezelve als toen voor het
 „ eerst van Galkoortsen aangetast. —
 „ Door de zeer groote hitte, dewelke
 „ geduurende de grootste helft van de
 „ maand *Augustus* plaats had, dampte
 „ het water, 't welk zich, door de
 „ voorgaande zware stortregens, in de
 „ ge:

„ gemelde lage omtrekken der stad
 „ had vergaderd, grootendeels weg,
 „ en liet veelvuldige kleine moerasfen
 „ terug, welke nadeelige dampen zich
 „ met die van de slikken vergezellende,
 „ in staat waren, de lucht te vergifti-
 „ gen, vermits door de overhand kry-
 „ gende zuidewind, en de tegenwer-
 „ king der zee, in plaats dat die scha-
 „ delyke dampen als te voren wierden
 „ verftrooid, nu veel meer wierden
 „ terug gehouden en ingesloten. —
 „ Deeze nu gemelde nadeelige om-
 „ ftandigheden, geduurende de maand
 „ *September* en *October* onafgebroken
 „ voortduurende, zo valt het juist niet
 „ zwaar, om de waare reden van den
 „ verbazenden aangroei der voorge-
 „ noemde Najaars- of Galkoortfen te
 „ begrypen, dewelke als toen ftand
 „ greep, en hoe dezelve tevens tot
 „ dien graad van kwaadaartigheid heb-
 „ ben kunnen ftygen (u)”.

De Waarnemingen omtrent de
 luchtsgesteldheid weder en winden,
 te *Vlisfingen* genomen in den jare
 1768, door den Heere A. MULLER,
 zul-

(u) *Haarl. Maatsch.* XVI. deel 2de ftuk, bl. 149
 en 150.

zullen het gezegde bevestigen; keure dezelve overwaardig geleezen te worden (v).

Onder de aanleiding gevende oorzaken der Najaars-koortsen in *Staats-Vlaanderen*, breng ik ook de gewone levenswyze der Inwooners en Militairen in aanmerking, om hier uit te betogen, in hoe verre dezelve als medewerkende oorzaken deezer ziekten, kunnen gehouden worden. — Zullen de Inwooners de behoorlyke levensmiddelen bekomen, een iegelyk dient naar gelang des krings waarin hy gesteld is te arbeiden; en dewyl zulks door den geringsten Inwooner het meest, ja niet zelden, van den vroegen morgen, tot den laten avond, moet worden verrigt, zo volgt tevens, dat zy, vooräl by warme zoele zomertochten, veel moeten zweeten, en door onvermogen zich van geen behoorlyk schoon en zuiver linnen, noch kleederen kunnende voorzien, moeten zy deeze met stinkend zweet doortrokke hembden en kleederen, een meer dan gewonen tyd dragen, tot

mer-

(v) *Vliss. Maatsch.* I deel, bl. 620-651.

merkelyke benadeeling der lighaamen. — De Militairen, behoeven in Vredens tyd over het algemeen genomen, hier en elders Garnizoen houdende, juist zo zwaar niet te arbeiden, schoon 'er genoeg te betogen was, dat veelen door de ledigheid niet minder nadeel, dan anderen door den arbeid lyden, zo vind men 'er nochtans welke met een pryslyk oogmerk, naar bekomen verlof, zich verledigen om by den Land- en Bouw-man werk te zoeken, en welk bedryf, zo wel als het beroep van den Soldaat in Oorlogstyd, als hy te Velde trekt, onder zwaaren arbeid geteld kan worden.

Alhoewel 'er uit zo een noestig gedrag wel eenig voordeel spruit, wordt 'er door te weeg gebragt, dat hunne kameraden, meerder wagten in de openbaare heete en vogtige luchtgesteldheid moeten doorbrengen, (zonder van andere schadelykheden gewagte maken) en dus de eene zo wel als de andere meer dan gewoon moeten zweeten.

Wel is waar, de Militairen hebben wel geen gebrek aan verschooning, maar door dergelyke omstandigheden, heb-

hebben zy of de noodige verschooning niet, of zy zyn te traag om dezelve aan te trekken; of door min kunde houden zy de vuile, natte, koude hemden aan, waar door de zo noodige ongevoelige doorwaaseming verhinderd wordt: en dus doende staan zy evenredig met den geringsten arbeider, om door deeze opwekkende oorzaken der Najaars-koortsen, beledigd te worden. — Echter oordeel ik, dat de Militairen in *Staats-Vlaanderen*, uit aanmerking van de zo vaak veranderlyke luchtgesteldheden, door gemis van genoegzaam dekkende onderklederen, zeer raakbaar zyn, vooral voor de zo schadelyke nachtluchten, en derzelve gevolgen.

Onder de levenswyze, breng ik ook de woningen in overweging. De geringste Inwooners hebben dezelve dicht aan de wallen; in slegte verloren hoeken der Garnizoenplaatsen, veelyds in vogtige, ziltige, bedompte stulpen, waar door men ervaart, dat de Najaars-koortsen, voornamentlyk onder de onvermoogendste het meeste woeden.

In deeze woningen, worden niet

zelden meerder menschen geherbergd, dan wel noodig is, en de lucht derzelve door hunlieder eige uitwaasemingen, schadelyk gemaakt. — Waarom men dusdanige wooningen als broei-nesten, der Gal- en Rotkoortsen van het Najaar kan aanmerken. — Men leeft 'er over 't algemeen in dezelve niet te zindelyk, waar door de lucht deezer wooningen geen voordeel wordt aangebracht.

De wooningen der Militairen zyn gemeenlyk van drieerlei soort, als casernen, barakken en casematten; in sommige Garnizoenplaatsen, zyn deeze wooningen luttige en goede verblyfplaatsen, in de *Willemstad*, *Hellevoetsluis* enz., zyn 'er de Militairen zeer wel geherbergd, hebben allen bescheiden geryf, overëenkomstig den staat des Soldaats, als pompen, regenbakken, geheime gemakken, ruime binneneplaatsen, vertrekken enz. Doch de casematten zyn wel de slegtste en ongezondste om in te verblyven, omdat dezelve met vogtige salpeteragtige uitwaasemingen, der capitale wallen of der bastions, niet zelden, meer dan te veel, beladen zyn.

In

In sommige Garnizoenen, worden de Militairen by de Burgers gebilleteerd, de vermoogende Burgers koo- pen dit af, waarom de Soldanieren huisvesting zoeken, daar zy het vin- den kunnen; dat gewonelyk by de ge- ringste hef der Inwooners is, in de af- gelegenste hoeken, daar de bovenge- melde nadeelen gevonden worden.

Onder de levenswyze tel ik de spy- zen en dranken. Het behoeft geen be- toog, dat 'er van een gemeenen Ar- beiders daggeld, noch van een Solda- ten tractement, juist geen brillante tafel kan gehouden worden, zo dat de deugdelykheid der spyzen in de Garni- zoenen afhange, na dat men 'er goed- koop leven kan.

Over het algemeen wordt onder de Inwooners en Militairen, al te veel ge- peekeld of gedroogd spek of vleesch, dat veelyds zeer vet en garstig is ge- nuttigd; ook wel eens vleesch van vee, aan de besmettende ziekte overleden.

De toefpyzen, als boonen, erwten, kool, peen, aard- of boom-appelen; worden meestäl met deeze dierlyke voedfels gekookt, gesmoord, en met

de losgemaakte vetdeelen gestoofd, gefruit en klaargemaakt.

'Er wordt over 't algemeen, vooräl in de zomermaanden te veel gebruik gemaakt, van slappen, slymerigen en somtyds genoegzaam bedorven visch, van onderscheiden soort; deeze visch nu wordt met gesmolte of gesnerkte boter, door de geduurigheid, meer dan dienstig is genuttigd. — Kan 'er nu wel in een heeten zomer schadelyker, gal-aanzettender, en tot dergelyke Na-jaars-koortsen voorbereidender middel, dan 't onmatig boter gebruik, worden uitgedagt?

— Ook worden 'er vooräl van de Militairen, welke men als vreemdelingen kan aanmerken, te veel kreeften, oesters, krabben, mosfelen, alikruikenz., geëten; en door veelen der Inwooners en Militairen, of door zuinigheid, armoede of bekrompenheid der noodige penningen, veele voedsels gebeezigd, welke uit hun eigen aart, tot bederving hellende zyn.

Let men op de dranken, zo by de geringste hef der Inwooners, vooräl by de Militairen, zal men ervaren, dat

genever, brandewyn en andere gedestilleerde wateren, meer dan te veel, dikwerf tot een onherstelbaar bederf hunner lighaamen gebruikt worden. —

Goede wyn kan hunlieder beurs niet vergelden, doch van slegte aangezette wynen, wordt 'er zo nu en dan wel eens gebruik gemaakt. — Het bier is onder bovengemelden in geen dagelyksche gewoonte, doch op zon- en feestdagen, wordt 'er door hen, in de herbergen en kroegen, niet zelden een onmatig en onbehoorlyk gebruik van gemaakt; en of dit nog niet genoeg was, dit bier drinken gaat vergezeld, met 'er eene groote hoeveelheid, van harde, zoute, drooge platvisch, by te nuttigen.

De allerverderfelykste dagelyksche drank, daar de Inwooners en Militairen zich zo onmatig in te buiten gaan, is het warm thee- en coffy-water. —

Dewyl nu de reden en ondervinding leert, dat deeze dranken het vermoogen hebben, om de zo noodige werking van maag en ingewanden geheel en al te verzwakken, bederven, en onbruikbaar te maken, tot dat groote einde, waar toe de wyze natuur dezel-

ve geördend heeft; zo behoeft men zich niet te verwonderen, dat ook als een natuurlyk gevolg, de zo noodzakelyke scheivogten, als gal, maag- en het alvleesch-sap, verflapt, verkragt en onvermogennd worden, om zelfs uit goede gezonde voedsels, eene goede en voor de lighaamen voldoende chyl voort te brengen. — Dewyl nu een goede chyl, de voornaamste bron van ons bestaan, aanwas en duurzaamheid is; zo moeten deeze edele werktuigen, ook vermoogend zyn, om dezelve voort te brengen, en mangelt het hier aan, dan kunnen wy door de ingenoomme voedsels en dranken, noch verkwikt, noch versterkt worden, noch in gezondheid blyven leven. — Ja de keurigste spyzen en de uitnemenste dranken, zullen nimmer ons lighaam voordeelig zyn, zo dezelve niet door de chylbereidende konstwerktuigen, in goede, nuttige, en met de natuur onzer lighaamen overëenkomen- de chyl, worden veranderd en toebe- reid. — 'Er was hier een onbeperkt veld, om uit te weiden, over het uit- muntend en allerkonstigst onderwerp der spysbereiding, als mede hoe en
op

op welke een bynaar onbegrypelyke wyze, het edelste gedeelte onzer voedsels en dranken, tot en in de lighaamen zelve overgaan, en hoe de onnutte en grovere deelen afgezonderd, en door de allergeschikste wegen, naar voorgaande zagte prikkeling, buiten de lighaamen afgeleid en ontlast worden. — Doch treede hier niet in, door dien zulk eene bespiegeling, my geheel van het spoor zou afleiden.

Uit een en ander zal genoegzaam blyken, dat de warmte en vogtigheid des dampkrings, en levenswyze, met al 't gene hier onder hebbe betrekke-lyk gemaakt; als de eerste bronnen, welke de gisting, rotting en bederving in de lighaamen voortbrengen, en hierom als de waare oorzaaken der Najaars-koortsen, in de Garnizoen-plaatsen van *Staats-Vlaanderen* kunnen gehouden worden.

Mogelyk vraagt deeze of die, zou men de waare oorzaaken der Najaars-koortsen in *Staats-Vlaanderen*, niet moeten zoeken, in de omdelving der akker- en bouw-landen, dewyl juist in of omtrend dien tyd, die zo veel

menschen vernielende koortfen heerschen? — Wy willen geerne toestemmen, dat door de omspitting, omdeling en beploeging der landen, in dien tyd, veel gelegenheid wordt gegeven, dat 'er uit de losgemaakte gronden, ziltige, arsenicale, zwavelagtige en schadelyke deelen, in den dampkring verspreid kunnen worden, en deeze, gevoegd by de overige uitwaasemingen, over het algemeen, geen heil aanbrengeu. — Echter oordeele, dat, als men de waare oorzaak hier aan konde toeschryven, dan als een natuurlyk gevolg, deeze koortfen, alle jaaren, en juist in die tyd alleen, moesten heerschen, dat niet overeenkomt met de ondervinding.

Daar en boven leert de ervaring, dat zelfs de schadelykste, bedorvenste en on aangenaamste uitwaasemingen, van wat aart dezelve ook mogen zyn, nimmer ons zullen beschadigen, wanneer men dien zeegen maar mag genieten, dat dezelve door hooge gezonde ooste, noordooste en noordelyke winden, van ons worden afgewend, verwoest en her- en derwaards gedreven,
en

en de lucht waarin men verkeert, zuiver, onbesmet en veerkragtig wordt gehouden (w).

'Er is 'er die zegt, ik stem toe, dat de onguure levenswyze, der geringe Inwooners en Militairen, opwekkende oorzaaken kunnen voortbrengen, vooral in een heeten, vogtigen en met schadelijke deelen beladen dampkring; maar daar nu de eerste en vermoogenste Inwooners en Officieren, beeter spyzen, keuriger dranken, fraaijer wooningen, meerder verschooning en gemak hebben; zo zyn deeze echter, van de Najaars-koortsen en treurige gevolgen, niet bevryd gebleven, hoe strookt dat? 'Er zyn zekerlyk lieden van den Eersten rang, zo der Inwooners als Militairen in *Staats-Vlaanderen*, hier door aangetast en afgesneden; dan, op verre na zo veel niet, als van de overige *Staats-Vlaandenaaren* en Soldaten.

Maar laten wy echter derzelve levenswyze eens kortelyk naspeuren. — Die van den Eersten rang, hebben een wel voorzienen disch, met keur van

L 5

spy-

(w) *Holl. Maatsch.* XVI deel 2 stuk, bladz. 151 en 152.

spyzen, allerlei wild en dierlyke voedfels; of in de smaak van ragouts, pasteiën; soupes en vleesch-geleijen; vergezeld met atjars en ingelegde vreemde vrugten, en wat was 'er niet al van dien aart op te noemen, toegetuigd; welke, zal men de waarheid hulde doen, immers alle voedfels zyn, die nog eerder en meerder, dan de vorengemelde voedfels der gemeene Inwooners en Militairen, tot rotting en bederving hellen.

De visch, wordt in allerlei smaak voorgediend, zelfs zo, dat men dezelve nauwlyks kent, en waar by het botergebruik niet vergeten wordt. De overige toefpyzen zyn met zo veele vreemde inmengfels; speceryen, sausen, braadvet en boter toegemaakt, dat men zich geen oogenblik behoeft te verwonderen, als men dagelyks hoort, dat deeze en die der Eerste edelen, door rottige galziekten worden aangetast, ja met een woord, zy gebruiken in het gemeen voedfels, welke allen van een alcalischen of rottigen aart zyn. — Leert daar en tegen niet de dagelyksche ondervinding, dat de beste en gezondste levenswys

be-

bestaat, in de eenvoudigheid der goede voedsels, waarom de Heere ADDISON niet ten onregte zegt: "Als ik „ een hedendaagsche tafel in al haar „ pracht zie aangedischt, verbeelde ik „ my jicht, waterzucht, koortsen, „ slaap-ziekten en ontelbaare andere „ kwalen, rondom den disch in hinderlaag te zien liggen (x)".

Het ontbyt bestaat meestäl, in weinig brood, doch veelyds in benadeelende gebakken.

En tusfchen de avond- of middagmaaltyden, wordt niet meer onderscheid, dan door terines met saladen gemaakt.

Och! mogten veelen beseffen hoe schadelyk het is, des avonds de maag, met zo veel onderscheidene voedsels op te vullen, waar door niet dan onrust, droomen, flapeloze nagten, en een menigte van ziekten worden geboren. — Hierom zal een ieder, de nachtrust en gezondheid liefhebbende, weldoen altoos een ligt-, zagt- en verteerbaar-avondmaal te nuttigen.

Dan paaren deeze menschen meestal overdag, by dusdanig voedsel-gebruik,

(x) W. BUCHAM I deel, bl. 124 en 125.

bruik, een traag en stilzittend leven; want in de plaats van een matigen arbeid, wandeling, of andere gepaste beweging, verkiest men liever te slapen, zitten speelen, of op andere vadzige wyze den tyd door te brengen, Overweegt men nu de dranken, welke de bloem der Staats-Vlaanderen nuttigt: oude zwaare en somtyds aangezette wynen, oude en zwaare bieren, fyne liqueuren, sterke dranken op oranje-bloesem, of zogenaamde kruider-poppen; best maagbitter, elixers, en wat niet al van dien aart, worden in gezelschappen, uit gewoonte, dan voor deeze, dan voor geene omstandigheden, wel eens meer dan noodig is, ja van veelen dagelyksch meer, dan ter gezondheid dienstig is, gedronken.

Warm coffy- of thee-water, chocolaad enz., is onder henlieden zo in de gewoonte, dat derzelve gezondheid over het algemeen, 'er als in verdrinken wordt. — Schoon deeze wel eens ter verschooning zegt, ik drink geen coffy, een ander, ik gebruik geen thee, een derde, ik houde van geen chocolaad; zo dient, dat men de eigent-

gentlyke coffy, noch thee, noch chocolaad zo zeer niet bedoele, als wel de groote hoeveelheid warm of kokend water of melk, met welke deeze ingrediënten getrokken worden en genuttigd; waar door de ingewanden zodanig verflapt, en voor de zo noodige spys- of chylbereiding, geheel en al onbekwaam en onbruikbaar worden.

De verschooning hebben zy beter, ook hunne wooningen verdienen den voorrang, doch deeze zouden nog gezonder zyn, als dezelve met hooge en drooge winden, meerder gelucht, en zindelykheids-halven zo veelvuldig met geen water geschrobd en overgoten wierden.

Dan hoe Edel ook van geboorte, zy hebben even als de geringste Man en Soldaat, geleefd en gezweefd, in een en denzelfden heeten, vogtigen en met schadelyke uitwaasemingen beladen dampkring.

Als men nu bedaard en onbevooroordeeld de levenswyze der menschen van den Eersten rang overweegt, moet men dan niet belyden, dat hunlieder overvloed zelfs nog veel meerder, aanleidende oorzaaken van Na-
jaars

jaars-koortfen, dan by de gemeene hef des Volks en Militairen in *Staats-Vlaanderen* uitlevert? waarom men zich ook niet behoeft te verwonderen, dat deeze ziekte onder hen is doorgedrongen, en deeze en die heeft afgefneden.

De waare oorzaaken afgehandeld hebbende, zullen wy de waare teekenen, volgens 't gewoon beloop der Najaars-koortfen, ten beteren verftande, als in een kort fommier famentrekken. — Daar na zullen wy, onder verbetering, nog, ter opheldering van een en ander teeken of verfchynfel, en ten bewyze hoe dat deeze, dan weder geene edele ingewanden, in de Najaars-koortfen minder of meerder worden aangedaan, uit de natuurlyke belediging der deelen, zelve voortvloeiende, eenigfints pogen op te klaaren.

De waare teekenen worden aldus ondervonden: fommige menfchen klagen eenige dagen te voren, over een gevoel van zwaarte in 't hoofd, eene magt- of kragteloosheid, verminderden eetlust, oprispingen van bedorve winterige ftoffen als van ftinkende eieren, leelyken fmaak in den mond, walging,

op:

opgestopte of al te groote afgang, ongerusten slaap, pyn in armen, beenen, knyen of lendenen, en sleuren zo eenige dagen voort, zonder aanmerkelyk bezwaar.

Vervolgens breekt de ziekte door, en begint met koorts, vergezeld met rillingen en huiveringen, waarop volgt eene scherpe en drooge hitte welke soms eenige uren duurt, en een groote magteloosheid overlaat; dan vindt men de huid droog, dan weder met een zagt zweet beduwd; gepaard met een dorstigen, droogen, slymigen bitteren mond; de tong is wit of geelagtig beslagen; de adem stinkt; de tanden zyn als met een vuil slym overtogen; benaauwdheid omtrent den bovenbuik; geduurige walg- en braakagtigheid, ook wel met ontlasting van eene bedorve gal en rottige stoffe, ook wel eens met wormen vergezeld; pynen en krimpelingen in maag en darmen; winderige opspanningen des buiks; geduurige persingen tot afgang of een opgestopte kamergang; de pis is zeer verschillende in couleur, veelheid en grond-bezinkfels, en als met een vettig vlies bedekt, en aan de wanden
van

van het waterglas aangeslagen; de koorts wakkert alle dagen aan, en meestal op gezette tyden.

Zo nu de Najaars-koortsen verzwaren, dan zal men deeze naarvolgende teekenen waarnemen. Als een gestadig vermeerderende koorts met weinig tusschenpozingen; een trommelagtige spanning en zwellung des buiks; geduurig praaten; ongevoelige buiks- en pis-ontlastingen; weezenloosheid; ylhoofdigheid; 't vertoon van roode, bruine of blaauwagtige vlekjes aan den hals, borst enz.; stuiptrekkende bewegingen, en opspringing der peezen; gepluis aan de deekens; groote benaauwdheeden, met een kleine en snelle pols-beweging, en overstromend klamagtig zweet enz.; dan, ja dan, kan men veilig besluiten, dat het ras met den lyder zal afloopen.

Maar heeft men het genoeg, dat de Najaars-koortsen een gunstiger keer nemen, dan zal men ervaren, dat de lyderen eenige dagen met gemelde teekenen, tusschen hoop en vrees verkeeren; de gedugte zwarigheden verminderen allengskens; de afgangen worden geregelder en de pis-ontlastingen

gen overvloediger; de slaap vermeer-
dert; de tong wordt schooner; en al-
les schikt zich tot eene aangename
herstelling. — Zo ik my mag vleijen,
dan heb ik, volgens het gewoone be-
loop der Najaars-koortsen, de waare
teekenen door welke zy van andere
ziekten onderkend worden, zo van
den eersten aanval, voortgang, on-
gunstige of blyde uitkomst deezer,
sontyds, zo wreed woedende ziekte
in *Staats-Vlaanderen*, onder de Inwo-
ners, vooräl de Militairen aan den dag
gelegd.

Doch niemand moet begrypen, dat
juist alle die teekenen te gelyk, by
een iegelyk mensch worden waarge-
nomen, het is 'er ver vandaan. — De
ondervinding leert het tegendeel; hier-
om dient opgemerkt, dat alle de tee-
kenen en verschynselen eenig en alleen
maar verschillen, in den aanval, voort-
gang en einde deezer ziekte, naar
mate de beledigende oorzaaken groot
of klein, en het bederf in deeze of gee-
ne edele ingewanden veel of weinig
zy, zo als wy nu nog ter staving van
een en ander gezegde, door de gevol-
gen deezer ziekte zullen aanduiden.

Men ervaart, dat, zo ras de Najaarskoortfen tegenwoordig zyn, zo ras worden de edele konstwerkhuizen van 't menschelyke lighaam, naar gelang der oorzaak gevoelig aangedaan.

Doch alle de verschynfelen, welke den Geneesheer hier voorkomen, zyn niet van een en denzelfden aart, maar verscheiden, ja zeer onderscheiden. Waarom men dezelve in algemeene en byzondere kan verdeelen.

De algemeene verspreiden zich over het geheele lighaam, daar de byzondere zich maar alleen in een of ander deel vertoonen, alhoewel door 't naauw en onderling verband der ingewanden, 't geheele lighaam wordt aandaan.

De algemeene gevolgen zyn, die ongewoone zwakheid en vermoeidheid, waar over de lyders zo vaak klagen, zonder eenige voorafgaande wezenlyke oorzaak (y); een onaangenaam gevoel van koude (z), agtervolgd door groote warmte, welke soms met een spaarzaam, dan wederom een overboodig zweet vervangen wordt; een rasfe, snel-

(y) *Comm.* ZWIETENII in BOERHAVE *Alph.* § 66.

(z) J. PRINGLE l. c. pag. 167.

snelle en geweldige polslag, en andere koortstige teekenen meer, welke deels, door den moeijelyken doortogt der vogten, door de naauwe uiteinden der slagaderen; deels door dien eene scherpe en beledigende stof, het hart en slagaderen meer dan natuurlijk prikkelende, zo een versnelden omloop van bloed en vogten voortbrengt.

De byzondere verschynselen deezer ziekte, verschillen ook naar de plaats, waarin de zondigende stoffen worden opgehouden.

Is 'er een groote ophooping van rottige stof in de darmen, worden dezelve uitgezet; door het verblyf en toeneemend bederf, wordt 'er veel lucht in dezelve geboren; welke somtyds den buik even als een trommel opspannen, en eene steeds toeneemende pyn doen ondervinden.

Naar gelang nu der ontaarte stof, welke hier tegen natuurlijk wordt opgehouden, bevindt men de spysbereidende werktuigen meerder, minder, rasfer of traager aangedaan.

Wordt de maag, door deeze ongewoone prikkeling saamgetrokken,

overkomt den lyder walging; oprispingen van een bittere, garstige, bedorven winderige stof; geneigdheden om te braken; en wordt de regter mond der maag ongewoon aangedaan, dan ondervindt de lyder eene gevoelige maagpyn (a).

Echter kan men de galagtige, bittere, garstige, met slym en andere overgeblevene stoffen vermengde brakingen, als heilzame ontlastingen, in deeze ziekte aanmerken (b).

Gaat deeze prikkeling, met eene ongeregelde samentrekking der darmen vergezeld, dan ervaart men krimpelingen; beslootene winden; bloedige, galagtige, vette, stinkende, schuimende of witte (c) afgangen; en niet zelden galbrakingen (d).

Maar wordt 'er door deeze schadelijke stof, een krampagtige toeknyping der darmen verwekt, dan wordt 'er een verstopte afgang met een opgezette buik waargenomen.

Niet zelden worden ook de ingewanden

(a) J. PRINGLE l. c. pag. 171.

(b) J. PRINGLE l. c. pag. 171.

(c) J. DE GORTER *Med Hipp.* § 355.

(d) J. PRINGLE l. c. pag. 166. HUXHAM *de aëre et morbis epid.* pag. 72.

den der borst hier door aangedaan, dewyl de darmen, door de lucht, uit de rotte en bedorve stoffen voortgebragt, aanmerkelyk uitgezet zynde, de nederdaling des middelrifs in de inademing belet, en dus de ademhaling naar gelang der belediging verhinderd, drukkende benaauwdheden in de borst-ingewanden doet ondervinden. — Of wanneer door deeze bedorve stof, krampagtige samentrekkingen in de buiks-ingewanden, worden voortgebragt; waar door de vrye omloop des bloeds, door de Maags bovenste en onderste smeernets- en darmflagaderen, zodanig wordt verhinderd, dat het bloed in den grooten slagaderlyken tak wordt opgehouden; de ontlasting van het linker oor des harts, dan niet als met bezwaar verrigt kan worden, waar door dan die onaanname gewaarwording, welke men benaauwdheid noemt, wordt voortgebragt.

Wordt nu de vrye stroom des bloeds, door den nederdaalenden stam van de groote slagader gedeeltelyk verhinderd, zo moet 'er noodwendig door de bovenste vaten, meerder

M 3 bloed

bloed naar het edel hersfengestel geperst; deeze vaten uitgezet, geprikkeld en gedrukt worden. Waar door dan hoofdpynen, weezenloosheid, soms heevige en schielyke ylhoofdigheden (e), roodheid des aangezichts, uitpuiling der oogen, en een duidelyk kloppen der krop- en slaap-flagaderen, wordt waargenomen.

Worden nu de bedorve en ontääarte stoffen, opgenomen en tot de tweede wegen overgebracht, en onder de massa van het bloed en de vogten vermengd, dan worden deeze navolgende verschynselen, in de afgescheide, en ter ontlasting geschikte vogten gaadedeslaagen.

Wy zullen eerst de *Urina* of pis, daarna het geen men op de huid, en in de mondsholte waarneemt, in aanmerking neemen.

De *Urina* of pis, verschilt naar mate de hevigheid en aart der zondigende stoffen, welke met het bloed vermengd zyn; soms vindt men de pis rood, en als met een vettig vlies overtoogen, om dat door het koorts-geweld, buitengewoone wryving der

vaar

(e) J. PRINGLE l. c. pag. 171, 174.

vaaten, en opgevolgde hitte; de olyagtige deelen des bloeds, en vetdeelen in 't celächtig weeffel; benevens de zoute deelen; ontbonden, losgemaakt, en onder de rondvlietende vogten zyn vermengd.

Dan vindt men wederom eene bleeke, raauwe en ongekoekte pis, omdat de afscheidende vaaten van het konstig nieren-gestel; door deeze vreemde stoffen geprikkeld, ontveld, afgeschaafd en saamgetrokken, geen andere dan dunne wateragtige vogten doorlaaten; aan welke oorzaaken ook is toe te schryven, dat men dan de pis met, dan wederom zonder grondbezinkfel waarneemt.

Door de overboodige hitte, drift en wryving der vogten in de vaten, worden de grote vaten der huid geperst, vol en uitgezet; de kleinere vaten gedrukt en geprangd; zo dat dezelve niets ontfangen kunnen, de uitwaaseming verhinderd, en de huid droog, dor en hard wordt.

Maar heeft nu het tegendeel plaats, dan wordt het lighaam als met zweet overstroomd, het welk, niet zelden, een rottigen stinkenden reuk uitleevert.

Hier over, getuige zy de ondervinding, behoeft men zich niet te verwonderen, door dien de geheele stroom des bloeds, met bedorve, galagtige of tot rotting hellende deelen beladen zynde, geene andere dan dusdanige vlugge en reukzenuwen-aandoende deelen, konde doen uitwaafemen. — Ervaart men in teegendeel eenen zuuren reuk, dan heeft men zo veel gevaar niet te vreezen, door dien men veronderstellen mag, dat de schadelyke stoffen reeds zyn ondergebracht, en de ziekte een gunstiger keer zal neemen.

Somtyds worden de ziekte-stoffen, in de oppervlakte der huid nedergelegd, waar door dezelve geprikkeld, de opperhuid soms als met blaasjes verheft, of als zichtbaare uitgebotte vlakjes, van onderscheidene groote en couleur, dan hier, dan daar zich vertoonen.

De holligheid des monds, de tong en keel, worden dikwerf in deeze ziekte, op eene byzondere wyze aangedaan. — Waarom de groote HIPPOCRATES reeds hadt opgemerkt, dat de

COU-

(f) *Libro de humoribus* conf. DURETUS *ad* HIPPOCRATES *praenot. coacas*. C. VII. pag. 124.

couleur der tong, overeenkwam met de hoedanigheid der lighaams-vogten.

Wien is het onbekend, dat de tong in deeze ziekte, met een slymige witte, doch meestäl geele of donker bruine korst is overtoogen? door dien het speeksel, 't welk door de mond- en tongs-klieren, en uiteinden der ontlastbuizen, alhier overvloedig afscheiden, aanduiden, niet dan met rottige en galagtige deelen beladen te zyn, en de tanden hier door met dien vuilen slibber bezet zyn.

Doch die bittere, gal- en vetagtige smaak, welke men alhier ondervindt, kan men niet altyd aan de winderige oprispingen der maag, maar meestäl aan den aart der alhier afgekleinsde vogten toeschryven.

Wien is het onbekend, dat door de hevigheid der koorts en vergezellende hitte, de lucht als met een versnelde beweging, door de mondsholte wordt gedreeven, waar door de vlugste, dunste en fynste speeksel-deelen, losgemaakt en weggevoerd worden? dus blyven de grovere over, en maaken een dikke taaije korst, niet zelden met zichtbaare scheurtjes vergezeld.

Dan ervaart men ook, dat onäange-
naam gevoel of die aandoening, wel-
ke men dorst noemt, gepaard met
droogheid des monds, tong, keel en
nabuurige deelen; ja deeze deelen
worden zo nu en dan, als verstyfd
waargenomen, om dat de fynste dee-
len vervlogen, de anders zo balsem-
agtige slym, in zodanig een drooge
korst veranderd is, waar door de
mondjes der uitwaasemende vaaten en
ontlastbuizen, worden toegeslooten;
of dat 'er door de heevige koorts-be-
weeging, een overboodig zweet naar
buiten is gedreeven, en hier door ge-
brek van dunne weivogten en onver-
moogen, om de noodige hoeveelheid
des speekfels af te scheiden, wordt
voortgebragt; of om dat de massa des
bloeds, door ontäarting der stoffen,
meerder geirriteerd zynde, de afklein-
zende werktuigen, saamtrekken, ver-
naauwen of toedrukken, en dus de
weegen onbekwaam maken, om eene
meerdere affcheiding van speekfel, zo
in den mond, tong, als nabuurige dee-
len, voort te brengen.

Dit een en ander, ter opheldering
der verschynselen, in deeze ziekte,
ge-

genoegzaam keurende, stappe hier van af, en spoede my tot geen minder wig-
tig onderwerp, der voorgestelde
Vraag.

Het tweede deel deezer keurige Vraag,
luid aldus.

*Welke zyn de beste behoed- en genees-
middelen, die daar tegen [te weeten de
Najaars-koortfen] vooräl by de Militai-
ren, kunnen aangewend worden?*

Wy zullen dit tweede deel, weder-
om in twee splitsen, waar van het eer-
ste zal bevatten, alles dat wy, zo voor
de Inwooners als voor de Militairen,
dienstig keuren, om voor de zo ge-
dugte Najaars koortfen behoed te wor-
den.

Het andere zal in zich bevatten, de
beste wyze, om, wanneer deeze
koortfen onder hun heerschen, dezel-
ve door de kragtdadigste middelen, zo
't mogelyk is, te geneezen.

Deeze taak is van geen gering be-
lang, en om deeze reeden, zal ik my
ook met geene andere ziekten, die
echter gelyktydig kunnen plaats heb-
ben,

ben, maar met het geene in de Vraag gevorderd wordt, en dus alleen met de Najaars-koortfen, bezig houden.

Hadden wy nu 't vermoogen om de zomerhitte te matigen; de droogte te reegelen; den reegen te gebieden; de winden te bepalen; de vogtige schadelijke uitdampingen der laage en verdronke landen, moerasfen, riöolen, fchorren en droogloopende flikken; opgedolve landen; mestputten; en wat van dien aart kan genoemd worden, te verhoeden; wel ras zouden deeze allen niets vermoogen, en geene meedewerkende oorzaaken der Najaars-koortfen in *Staats-Vlaanderen* helpen voortbrengen. Maar omtrent dit alles hebben wy geen vermoogen, hier is het, dat wy in alles te kort komen.

Derhalven blyft 'er niets overig, dan ons toe te leggen, zo veel mogelyk, de gewone levenswyze deezer menfchen, gegrond op de van ouds her zogenaamde fes niet natuurlyk dingen, te beschaven en te verbeeteren, als de eenigfte middelen, welke nog overig zyn om deeze ziekte voor te komen, en hen daar teegen te behoe-

Hier-

Hierom zal ik my verleedigen, een en ander, dat beeter en voorbehoeder voor de onwaardeerbare gezondheid, dan wel de gewone levenswyze der Inwooners en Militairen is, op de navolgende wyze aan de hand te geeven.

Het is eene betoogde waarheid, dat de mensch, zonder een gepaste beweging of arbeid, op den duur niet kan gezond zyn. — Doch men moet niet van het eene in het andere uitterste vallen. — Lui-leedig- en werkeloosheid, zyn de eerste bronnen, waar door ontäarting en bederving in de lighaamen geboren worden; hier door worden de zo noodige werktuigen, ter spysbereiding en afkleinzing, der edele scheidvogen geördend, ontsteld, verzwakt, en naar gelang van dit onvermoogen, geheel en al buiten staat gebragt; met een woord voor de Najaars-koortsen als voorgeschikt.

Dan een maatige arbeid is nuttig, noodig en gezond; maar een onmaatige baart niet dan schade; dit heeft de ondervinding ook hier maar al te veel bevestigd, in die geenen, welken na zwaaren arbeid, door magteloosheid als

als wierden voorbereid, om door deezē koortſen aangetast te worden.

De geleerde TISSOT zegt te regt, daar zyn twee middelen, om de na-deelige gevolgen voor te komen van zwaaren arbeid; het eene is, de oor-zaak derzelve te vermyden, doch dit is ſomtyds ondoenlyk; het andere is, indien men verpligt is ſterk te werken, het zelve te matigen door een rykelyk gebruik, van eenigen verfrifchenden drank, vooräl door wei of karnemelk, of water met azyn gemengd (g).

Zou het voor het behoud der Militairen niet voorbehoedzamer zyn, om alle gevolgen van zwaaren arbeid voor te komen, dat het gaan werken by de bouw- en landlieden, geheel en al wierd afgeſchaft?

Dan zou men tevens voorkomen, dat derzelve cameraden, minder in de heete lucht behoefden te ſtaan ſchilderen, en niet zelden als uitgedroogd, van hunnen poſt worden afgeloſt.

Ik zwyg van alle die onheilen, welke de Militairen, in ongezone koude
en

(g) TISSOTS en EICKERS raadgeving enz. bl. 1-2.

en vogtige nachtluchten in *Staats-Vlaanderen* te wagten hebben.

Het is overbekend, dat de ledigheid niet alleen een wortel van alle kwaad is, en dat de Militairen in vreedens tyd hier door voor alle buitensporigheden, en aanvallen van ziekten bloot leggen. — Om nu zulks te verhoeden, en dewyl een matige arbeid, zo noodig is voor de gezondheid, kan men vraagen: of het niet best ware, dat men die Militairen welke geen ambagt verstaan, om deeze reden, ook om nog iets ter ondersteuning van zich zelve, vrouw en kinderen, te doen winnen; dagelyks eenige uren, onder behoorelyke toezicht, aan de gemeene of 's landswerken, als wallen, bastions, droge gragten, havens, canalen, wegen enz., liet arbeiden? ja, al was het dan maar, om op een voorbeeldige wyze, de zinnelyk- en reinheid, in de Garnizoenplaatsen van *Staats-Vlaanderen*, te helpen bevorderen, dewyl men vooräl in die plaatsen niet genoegzaam hier tegen kan waken, om dat het verzuim hier van, de gemeenste aanleidende oorzaaken zyn, van gal-rot- of kwaadaartige-koortsen.

fen. — Dan die Militairen welke een ambagt verstaan, konde men verlof geeven, hun vryen tyd in dusdanig beroep door te brengen, en hunne wagtten, evenreedig met hunne cameraden waar te neemen.

Nog dient 'er in 't algemeen opgemerkt, dat 'er geen middel voor den mensch, van wat rang of staat hy zy, is uit te denken, dat beeter, nuttiger en geschikter is, om ziekten voor te komen, dan een gepaste arbeid of lichaams-beweeving. — Waarom de Heer CHEYNE zegt, dat men de lichaams-beweeving, als een deel van den Godsdienst behoorde aan te merken. De heilzaamste, en alle de deelen des lichaams, gepaste beweeging-verschaffende oëffeningen, zyn de zulken, welke men in de opene lucht, door arbeiden, gaan, wandelen, ryden, kolven, keegelen enz., verrigten kan. Dan, zo zulks niet mogelyk is, voor deeze of die, zyn 'er echter aangename nuttige oëffeningen uitgedagt, welke binnen 's huis kunnen verrigt worden, en verre boven de leedigheid te waardeeren zyn; als paletten, billard-speelen, dansen, schermen, hobbels,

belpaard, schongelen enz.; zie over een en ander WILLIAM BUCHAN (h).

Dan eer ik hier van afstappe, dient nog herinnerd, dat door overmaatigen arbeid, of andere lighaams-beweeving, of een langduurig verblyf in de heete zon en dampkring, niet alleen buiten gemeene wryving, beweeving, uitzetting, ontbinding der vogten, en magteloosheid der lighaamen verwekt; maar daar en boven eene sterke ontlasting van zweet bevorderd wordt; welk zweet even als een spons, door hemden en kleederen wordt ingezogen, 't welk dan aan de lighaamen opdroogt, dan weder doorzweet wordt, en zonder behoorlyke verschooning by veelen, dagen aangehouden, waar door niet dan onheilen aan de gezondheid kan worden medegedeeld.

En dewyl 'er in schoone hemden, en zuivere kleederen, meer voorbehoedend vermoogen, dan sommigen wel zouden denken, ligt opgesloten, vind ik my verpligt, hier ernstig op aan te moeten dringen.

Doch dewyl veele behoeftige men-

X. DEEL.

N

schen,

fchen, onvermoogend uit zich zelven zullen bevonden worden, vooräl de trekkende leeden der armen-gezinden zonder onderscheid, zal het best zyn, dat Diaconen en Armenbezorgers, naauwkeurig onderzock dien aangaande doen, de noodige verbeetering zelfs verrigten, of dien nood met allen eerbied, onder den aandagt hunner Overheeden brengen.

En het geen 'er by de Militairen mangelt, moet door de Officieren nagegaan, en het gebrek onder den aandagt gebragt worden, van dien, aan wien de zorg over dit stuk der Militairen is toevertrouwd. Ik herhaal dit, om dat schoone zuivere kleederen, van zo eene voortreffelyke nuttigheid zyn, voor de Soldaaten, en hierom niet dienen verzuimd te worden.

Alhoewel de bovenkleederen voldoende zyn, voor de Soldaaten, vooräl als zy met hunne mantels, of gewascht-linnen overrokken, de nachtwagten moeten waarneemen, zo komt het my echter voor, dat de onderkleederen niet genoegzaam zyn, dewyl dezelve zonder hemdrokken worden gekleed, en men wel dient in acht te nee-

men,

men, dat een warme drooge lucht, oneindig minder fchadelyk zy, dan een vogtige, koude, of onguure luchtsgefteldheid, welke zo eigen is, aan de Garnizoenplaatsen van *Staats-Vlaanderen*, waarom de Militairen, myns oordeels, door onderkleederen beeter dienen gedekt, en voor allen fchadelyken aanval der lucht behoed te zyn.

Wat nu de wooningen zo der Inwooners als Militairen, in de Garnizoenplaatsen van *Staats-Vlaanderen* aanbèlangen, ik oordeel dat 'er veele zyn, waardig omgeworpen en herbouwd te worden, waren 'er de grootte onkosten geen beletselen van.

Dan zo men ter eeniger tyd hier toe komt, zal het dienftig zyn, om dezelve, zo verre doenlyk van gragten, slooten, of stinkende moerassen en mestputten, te verwyderen.

Dezelve hoog en droog uit den grond te zetten; de muuren door fterken tras en harde fteenen te voorzien, om het optrekken der ziltige waterdeelen voor te komen; de vertrekken luchtig met ruime fchuif- of venfter-raamen en hooge verdiepingen te verzorgen. De fleep-plaatsen, behooren niet de

kleinste maar wel de ruimste te zyn; dewyl dezelve over het algemeen, wanneer deuren en vensters geslooten zyn gebruikt worden, en allen verschen invloed van lucht affnyden, waar uit de schadelykheid der kleine slaapvertrekken, genoeg is af te meeten; dezelve moeten ook niet boven kelders, maar in de droogste deelen, der wooningen geschikt worden; men moet, wil men de gezondheid bevorderen, geen wooningen teegen schuin oploopende dyken of wallen; noch onder, noch als in dezelve stigten, en zo veel mogelyk is, teegen den streek van het oosten. — Ik houde my verzeekerd, dat zo het een en ander wordt gadegeflagen; de bewooners op den duur gezond, vrolyk en sterk zullen zyn, (voor zo verre de wooningen hier invloed op hebben,) en geene vogtig- noch duffig-heid in dezelve, noch in hunne kleederen, noch eenig bederf aan hunne spyzen zullen ondervinden.

Dan, dewyl veele wooningen of verblyfplaatsen, zo als dezelve nu zyn, moeten betrokken worden, zo zullen wy ons onderwinden, om 't schadelyke dat 'er in heerscht, te verbeeteren.

Al:

Alwaar de huizen en verblyfplaatsen, laag, bedompt en vogtig zyn, dient men het spoelen, vooral met zout- of brak-water te vermyden; maar liever de vloeren, met droog zand te strooijen, en met beezems te keeren.

By droog weeder en hooge winden, moet men de raamen en vensters open zetten, om 'er de frische lucht door te laten waaijen, dan by vogtig weeder, en laage zuid- of zuid-westelyke winden, dezelve gesloten houden.

Doch dit luchten moet met gepaste omzigtigheid geschieden, en niet verrigt worden, als men warm uit het bed komt, zeer verhit of bezweet is.

Bedden, deekens, matrassen enz., moet men zo veel mogelyk luchten en in de zon brengen, zo ook de dagelyksche kleederen.

In vertrekken daar men veele Militairen inquartiert, dient gezorgd, dat de lucht niet onzuiver, en de zindelijkheid allernaauwkeurigst in acht genomen worde.

Hierom dient zo Militair als Inwooner, door arbeiden, zweeten, als andersins; vuil, vunzig of bezoeteld zynde; zich alvorens, daar water te beko-

men is, te reinigen en te wasfchen; dewyl de onrein- en morfigheid des lichaams, de eerfte bronwellen veeler ziekten zyn; men dient 'er geene ftinkende lampen noch kaarsen te branden, noch bedorven, flegten, ftinkenden tabak, te rooken; de vloeren droog te houden; de geheime plaatfen buiten de wooningen te hebben; dezelve zuiver te doen houden, om het bederven der lucht voor te komen; ook kan dienftig zyn een emmer water, dagelyks ververscht, met of zonder willigen tak daar in, in zo een vertrek te plaatfen; azyn uit te dampen; een weinig buskruid, geneverbeezen, mastic, kruidnagelen, campher of iets anders dat welriekend is, wat te laten smeulen of branden; om door dergelyke tegen-rottige middelen, de traage lucht te verdeelen, te verbeeteren, te zuiveren, en voor eenen onbefmetten en gezonden dampkring plaats te maaken.

Wordt een en ander, door ziekte bevangen, dan moet men hem afzonderen, van de gezonden; zuiveren, wasfchen en verschoonen, naar gelang; en van de noodige geneesmiddelen en andere noodwendigheeden

voor;

voorzien; of zo ras mogelyk is, naar het hospitaal of gasthuis overbrengen.

Alles wat ik van de zuivering en voorbehoeding, der wooningen heb gezegd, mag door een ieder, van wat rang of staat hy ook is, wel worden in acht genomen, om dat hunne lichamen, even zo vatbaar voor de besmetting zyn, dan die van anderen; doch willen zy geen zand strooijen, zy kunnen, om het spoelen en boenen voor te komen, beste of gemeene, zagte vloerkleeden, gonjens of matten over den vloer leggen.

Dan dewyl de wooningen niet alleen zyn ingericht, om zich van andere menschen af te zonderen; om 'er onze broodwoningen in te oëffenen; tydelijke zeegeningen in te smaaken; onze vryheid en vergenoegens in te koesteren; zo zyn dezelve niet minder geschikt, om genoegzaam een derde deel van onze levensuuren, in dezelve met den slaap of rust, door te brengen.

De rust of slaap kunnen wy niet ontbeeren, doch zal de slaap, als behorende onder eene goede levenswyze, teevens aan het zo noodig en nuttig oogmerk, waar toe hy geschikt is,

dienstbaar zyn, dan moet die noch te veel, noch te weinig zyn; is die te veel, de geesten worden bot en stomp, de lighaamen traag, vadfig, en met veele schadelyke slymstoffen opgehoopt, en als ter ziekte voorgeschiedt; is die te min, de vogten worden ont-aart en scherp, de natuurlyke vermoogens uitgeput, de spysbereiding verzwakt, en de lighaamen ongesteld.

Dus is het blykbaar, dat de middelweg de allerbeste is, alhoewel men den juisten slaapyd, voor een iegelyk niet wel bepaalen kan, zo toont de ervaring, dat een gezond mensch, arbeider en Militair, meer dan een luije leedigganger dient te slaapen.

Dan die deeze aangenaame rust, met voordeel en tot gezondheid willen smaaken, moeten dagelyks een gepaste beweging, in de open lucht, of eenigen arbeid verrigten; des avonds nimmer een zwaar en beleedigend avondmaal houden, en zich vrolyk, vergenoegd en onbekommerd neederliggen; wierd dit in acht genomen, zo houde ik my verzeekerd, dat niet alleen de Soldaat, maar ook een iegelyk, al was het dan ook maar op een
ge

gering leeger, brits, stroobos of in een hooyberg, zich geruster, verkwikter, en meerder versterkt door den slaap zal bevinden, dan dat hy aan een pragtige tafel was onthaald, en op een bedde van dons needergelegd.

Als een voornaam behoedmiddel, dienen de spyzen der Inwooners en Militairen, is het niet geheel, dan zo veel mogelyk verbeeterd te worden. — Het behoeft geen betoog, dat veele Inwooners en Militairen, hunnen disch niet kunnen sieren, met keur van spyzen, maar dat evenreedig de inkomsten, de pot te vuur gaat; over het algemeen eeten deeze menschen veele harde, taaije, lymige, dierlyke en zwaare voedfels; zy verbeelden zich hier door meerder kragten te zullen bekomen; de ondervinding en reeden, leert juist het teegengestelde, en wel, dat de middelbaare voedfels, den alderbesten en gezondsten chyl, aan het lighaam mededeelen.

Doch men moet het niet verkeerd opvatten, even als of onze bedoeling was, dat deeze menschen niet nu en dan een maatig stuk peekelspek, of het zelve gerookt of gedroogd, met peen,

knollen, erwten, boonen, aard- of boom-appelen enz.; met wel doorbakken tarwen- of roggen-brood, zouden mogen eeten, noch ook dat men geen gezoute peekelvliesch, gerookte of gedroogde runder-ribben, paater- of andere stukken, met de noodige toefpyzen, zoude mogen gebruiken, het is 'er wel verre van daan.

Ter voorbehoeding, keur ik alleen af, het aanhoudend en overbodig misbruik, van dusdanige voedsels, en ik zal uit loutere menschen liefde, het een en ander, vraagender wyze, aan de hand geeven.

Zal het niet beeter zyn, vooräl voor den Soldaat, om des morgens een voldoende boterham, met goede boter en kaas; of een uijen, chalot, radys, rammelastenz., en een goed glas zuiver koud water, dan een stuk raauw, garstig of gesnerkt spek, met brood, dat somtyds muf of beschimmeld is, vergezeld met een ruimen teug genever, of een groote hoeveelheid warm koffy- of thee-water, te gebruiken?

Zal het niet beeter zyn, dat de middag-maaltyden, met versch runder-
en

en ſchapeu-vleesch, met geſchikte aard- boom- halm- en peul-vrugten, naar dat de tyd opleevert, worden verwisfeld; dan dat 'er dagelyks niet anders, dan tot bederf hellende voedfels genuttigd worden?

Zal het niet beeter zyn, dat men des avonds dan eens een goede boterham, met een glas goed vier gulden bier; of ſaladen, naar den tyd, met comcommers en karooten; of roode kool, of zeeuwſche uijen-ſaladen met boter en azyn; een goede peekelharig of gebakken viſch; en dan eens een pot melk, met brood en zuure appelen of met ryst, grutten of zogenaamde pap of bry nuttige; dan dat men des avonds gebakken worst, ſpek, hard gerookten engelſchen bokking, ſprot, op zich zelve of met eijeren in de pan gebakken, ſpek-pannekoeken, een boterham met rotte kaas, of gedroogde zoute ſchollen en ſcharren, vergezeld met een groote hoeveelheid heete ſlurpdranken, gebruike?

Zal het niet beeter zyn, nu en dan goeden, verſchen zee-, rivier-, behoorlyk geweekten zoute- en ſtokviſch, met het geen 'er toe behoort, te eeten;
dan

dan veel flappen, bedorven visch, van wat aart dezelve ook zy, of mosfelen, crabben, alykruiken of dergelyken?

Zal het niet beeter zyn, dat men ter verbeetering der lighaams-vogten, de zo heilzame vrugten uit het ryk der gewassen, naar gelang der tyden nuttige; dan dat men op eene onguure wyze, allerlei onryp fruit doorzwelge?

Om nu des te beeter en gereegelder de dagelyksche voedsels, ten nutte der Militairen te doen dienen, keur ik heilzaam, dat derzelve gebruik, onder opzicht der Officieren, onder den naam van *chambrée* houden, algemeen in *Staats-Vlaanderen*, worde ter uitvoer gebragt (i).

Zullen de voedsels voor de menschen, nuttig zyn, zo dient men over het algemeen te gedenken, dat men nooit des avonds, zich met een wel gelaaden maag ter ruste nederligge; maar beeter doet, het morgen ontbyt wat zwaarder te neemen; dat het gebruik der spyzen, overëenkomstig de krag-

(i) Men zie hier van een uitgewerkt voorbeeld, zo der spyzen als onkosten, 18 deel bl. 638 der *Haarl. Maatschappy*, door den Heere J. J. VAN DEN BOSCH medegedeeld.

kragten, jaaren en bedryven moet zyn; een arbeider heeft meer spyzen noodig, dan een ftilzittende en leedig-ganger; hoe aangenaam de spyzen fmaaken, nimmer moet men zyn maag tot bezwaaren overlaaden, maar liever eeten tot eene maatige verzaadiging, dewyl onze natuur met weinig vergenoegd is; de weelde integendeel kent geen paalen, waarom de maatigheid, zo in spyzen als dranken, als de moeder der gezondheid kan gehouden worden.

Leert niet de dagelykfche ervaring, dat de meeste ziekten, door misbruik, en niet door gebrek van voedfels, worden gebooren?

Toonen de meenigvuldige voorbeelden niet, onder allerlei rangen van menfchen, dat een wellustige, een dronkaart, een ligtmis, zich als 't ware verbeelden, dat ziekte en dood hun niet ras genoeg zullen overvallen, waarom zy de onmatigheid en ongebondene levenswyze te hulpe roepen, en hier aan zich zo verflaaven, dat men 'er hen zeldfaam van kan afbrengen, voor en aleer de beurs geledigd en de gezondheid bedorven is?

Hier,

Hierom vermaan ik een iegelyk, die zyn gezondheid, vooräl in *Staats-Vlaanderen* wil bewaaren, dat hy eete en drinke om te leeven, en gedagtig zy, niet te leeven, om te eeten of te drinken, dewyl zulks den weg baant, tot veele ziekten en het graf.

Dewyl onder de dagelyksche voedfels veele zyn, welke uit hun aart behooren, onder de ongegiste meelen, als aardappelen, erwten, boonen enz., en welke een grof, lymig en aardagtig voedsel uitleeveren, zo dienen deeze met eenige behoedszaamheid, door zwakke menschen te worden genuttigd; daar sterke arbeiders, en die het vermoogen hebben, om deeze voedfels onder te brengen, en zonder hinder te verteeren, meerder voordeelen van deeze, dan van ligtere voedfels zullen bekomen, door dien deeze te spoedig, onder het bloed gebragt wordende, hunne maagen gestaadig leedig en aanhoudend hongerig houden.

Ter voorbehoeding, zal het ook nuttig zyn, dat men vermyde, het konstig toebereiden der spyzen, door een meenigte van vreemde inmengfels en speceryen, dewyl zulks alleen dient,

om

om de maag en ingewanden te bederven.

De eenvoudigste gewoonte, om de spyzen als in hun eige sap, overëenkomsig derzelve aart te braaden, kookten of stooven is de beste, en welke met de natuur onzer lichaamen het meest overëenkomt.

Dan dewyl het Gemeen en Soldaaten, inderdaad het meest lyden, door het gebruik van ongezonde levensmiddelen, en hun leeven voor de maatschappy van zeer veel belang is, zo dienen 's lands vaderen, zo veel mogelyk, te zorgen, dat geene bedorvene levensmiddelen, van wat natuur dezelve ook zyn, worden te koop geveild: om dat slegte en half bedorvene voedfels, nadeelige gevolgen en ziekten kunnen voortbrengen, en tot lieden van allerlei staat en rang overgaan.

Laaten wy nu eens zien, in hoe verre de dranken als voorbehoedende kunnen aangemerkt worden.

De eerste, allergemeenste en nuttigste drank, die de wyze Schepper, ten dienst van menschen, dieren, boomen en planten, geördend heeft, is het zuiver, helder en fris water.

Zui-

Zuiver water, is niet zeer gemeen in *Staats-Vlaanderen*, derhalven moet men het water waar in de minste vreemde deelen zyn, voor het beste houden.

De zorg hier voor, kan niet genoeg, door de Officiëren worden gadegeflaggen; dan wil men het zuiver water leeren kennen, men neeme een glas met water, laat 'er eenige droppelen wynsteen oly (*oleum tartari per deliquium*) in druipen, en men zal het water onzuiver zynde, troebel en melkagtig zien worden, en als het water zuiver is, zal men flegts een klein wolkje bespeuren: hoe meerder het water verandert, hoe schadelyker het zelve is, zo als my door verscheidene proeven is gebleeken.

Het beste middel, om nu in *Staats-Vlaanderen* goed water te bekomen, zal bestaan, om het reegenwater in bakken, tonnen, vaten of potten, op te vangen en te bewaaren. Maar, door dien veele menschen, van deeze hulpmiddelen zyn ontbloot, zouden men even als te *Carthagena*, ten dienste der Inwooners, groote water of reegenbakken kunnen aanleggen, welke men in den reegentyd liet vol loopen.

pen, ten einde het gemeen, daar uit te voorzien, en de stad, geduurende den droogen tyd, niet in verleegenheid te doen zyn (k).

Maar wat behoef ik voorbeelden van verre by te brengen! door den *Raad van Staaten*, zyn immers, om goed reegenwater voor de Militairen te hebben, te *Sas van Gent*, over eenige jaaren, nieuwe regenbakken aangelegd.

Dewyl 'er nu in den reegentyd, zo veel water wegloopt, was het dan niet beeter, dat men by of aan de publyke gebouwen, bekwame ontfangbakken stigte, om 'er het reegenwater in op te vangen, en naar gelang der omstandigheden 'er gebruik van te maaken? Of dat 'er door bekwame water-scheepen, zo veel zoet en zuiver water wierd aangebragt, als men voor de Inwooners en Militairen noodig had?

Min kostbaarer middelen, en daar men daadelyk het gebrek mede vervullen kan, dan deeze, zyn my niet bekend; doch de uitdeeling, van dusdanig reegen- of aangebragt-water, moet niet dan onder toezigt geschieden,

X. DEEL.

O

en

(k) D'ULLOAS reize, 1 deel bladz. 40.

en aan de Militairen en armen trekken-
de leeden, zonder onderscheid, den
emmer voor niet; voor die welke
meer gegoed zyn, $\frac{1}{2}$ of $\frac{1}{4}$ stuiver voor
dezelve laten betalen, zo om de
onkosten goed te maaken, als het mis-
bruik voor te komen.

'Er is dan voor den gemeenen Man
en Soldaat, ja voor een iegelyk niets
beeter, dan des morgens by 't onbyt,
een glas, zo veel mogelyk, zuiver,
koud rivier-, reegen- of put-water, te
drinken. — Is men het eerst wat on-
gewoon, men zal 'er ras aan gewen-
nen, en zich vrolyker en sterker be-
vinden, dan dat men een groote
plas, warm koffy- of thee-water door-
zwelgt.

Heeft men door den dag grooten
dorst, het koude water, dewyl het al-
le hoedaanigheeden bezit, om den
dorst te stillen, zal het uitneemendst
bevonden worden; koud gekookt
thee-water is ook niet af te keuren.

Een drank van één deel azyn, of
brandewyn, met 5 à 6 deelen goed
water, en wat suiker, zal aangenaam
en nuttig voor den Soldaat bevonden
worden.

De

De azyn is een keurig behoedmiddel; 'er behoorde onder de Arbeiders en Militairen op voorschreeve wyze, ja ook onder alle spyzen, daar dezelve by strookt, meerder gebruik van gemaakt te worden.

Die meer vermoogen hebben, kunnen goed water met room van wynsteen, tamarinde, oranje- of citroensap; met rooden-, witten-, rhyfchen- of moesfel-wyn, met suiker toe bereid, overëenkomstig hun smaak gebruiken.

Het bier is een goede drank, voor den Inwooner en Soldaat; doch het moet niet zuur, noch scherp, noch oud zyn, in verbeelding hier door meer kragten te zullen bekomen, dewyl men het teegendeel ondervinden zal. — 'Er is dan niet beeter, dan een dronk mollig, beleegen, wel gehopt, en van goed graan en water gebrouwen vier gulden bier, waar in men alles zal vinden, wat men zou kunnen begeeren.

Demeer vermoogenden, kunnen bieren van meerder prys bekomen, doch dezelve vereischtens naar gelang der waarde misfende, zal het hun schadelijk zyn. — Zo als, niet zelden, in

die zwaare, heldere en zo geestryk vertoonende bieren, door scarlei of Brabantsche myrthe aangezet, met hoofdpyn en geesteloosheid, als zekere kenmerken der vervalsching, wordt ondervonden.

De wyn, vooral die zuiver is, heeft uitsteekende voordeelen, en kan ter bevordering der gezondheid, gepaard met de matigheid genuttigd worden.

Doch deeze wordt door den Soldaat zeldzaam gedronken, echter wordt 'er noch wel eens, van slegten wyn, niet zelden vervalscht en met schadelyke loodstoffen vermengd, gebruik gemaakt, welke ten hoogsten schadelyk is. Die lust heeft om het wyn vervalschen na te speuren, kan zulks bekomen (1).

Echter 'er dient in het algemeen gewaarschouwd, dat de allerverkwikkelykste en aangenaamste dranken, als men verhit of bezweet is, zo maar niet gulzig moeten worden doorgezwoegen, wyl zulks andere heevige ziekten, ja den dood ten gevolge hebben kan.

Een matig gebruik van zuivere ge-

(1) *Haarl. Maatsch.* 1 deel bladz. 112-115.

neever of brandewyn, kan voor den Soldaat en gemeenen Man, als een voorbehoedend middel gehouden worden, vooräl wanneer men $\frac{1}{4}$ ℞ *cortex. peruvianus* fyn gestooten, op één stoop geneever of brandewyn, eenige dagen te trekken zet, daar na door zagt papier lekt, of door een lapje linnen of servet zygt, en 'er een, twee of drie roomertjes daags van gebruikt.

Of anders, zou men met veel voordeel van deezen geestryken voorbehoedenden drank, in de Garnizoen-plaatsen van *Staats-Vlaanderen*, ten dienste der Militairen, gebruik kunnen maaken:

℞ <i>Rad. gentianae</i>	℞iβ
— <i>contrajervae</i>	℞iv
<i>Cort. peruviani</i>	℞xi
— <i>aurantior.</i>	℞β
<i>Herb. ruthae</i>	
— <i>absinthii</i>	ana ℞v
<i>Flor. rosar. rubr.</i>	℞β
<i>Gum Myrrhae</i>	℞v
M.	

Dit alles klein gesneden en gestooten, wordt in een bekwaam vat met 6 ankers geneever, eenige dagen te trek-

ken gelegd, daar na afgetapt, en dagelijks naar gelang des perfoons en omftandigheden, 'er gebruik van gemaakt.

'Er was door veele bewyzen te toonen, dat de eerfte en voornaamfte zitplaats der Najaars-koortfen, in de maag is. De maag is niet alleen de voorraad-fchuur, daar alles in wordt verzameld, maar ook teffens de keuken, waar in alles klaar gemaakt en ten dienfte van het lighaam toebereid moet worden, zo dat men zich kan vleijen, dat onder een gefchikten leefreegel, en vermyding van zwaar verteerende voedfels, door het verfterken der maag, en bevordering der fpysverteering, door verfterkende maagmiddelen, zelf de allerbedorvenfte lucht kan ingeademd worden, zonder dat het lighaam door haar befmettende deeltjes aangedaan wordt (n).

Geen

(m) Van deeze Kruideryyn, vindt men gewag gemaakt by J. J. VAN DEN BOSCH, *Haarl. Maatsch.* 18 deel bl. 643, 644. Ook by B. VAN HUSSEM *Vliff. Genootf.* 6 deel bl. 209, 210. Echter oordeele, dat bovengemelde wyze met de Vaderlandsche geneever, zo voldoende als met de Madera wyn zal bevonden worden, doch late een yder vry, in het verkiezen.

(n) D. LYSONS werkje door J. VEIRAC vertaald, bladz. 69.

Geen keuriger middel nu, dan het opgenoemde, en waar in alle die vereischten worden gevonden, wetende, heb ik 't zelve voorgedragen; want het heeft het vermoogen, om het verderf in de ingewanden te wederstaan; de spiervezelen van maag en darmen te versterken; de zo noodige spys- en chyl-bereiding te bevorderen; en dus met een woord alles te verrigten, wat men ter voorbehoeding zou kunnen begeeren:

Doch is 'er deeze of geene, die deezzen geestryken drank niet kan gebruiken, die trekke denzelven op wyn, of gebruike het navolgende:

℞ *Pulv. cort. peruv.*   ʒiv
 — *rad. gentianae*
Cort. aurantior. ana ʒiʒ
 En vier pinten witten wyn.
 M.

Men zet het in warm zand, eenige dagen te trekken, zygt het door en laat 'er 2 of 3 maal daags een romertje van gebruiken.

Of men kan 's morgens voor 't onbyt, en ook des avonds, een theekopje vol van een koud aftreksel van de

kina, kamilbloemen, *beleen*, *gentiaan*, of *Virginische slangen wortel*, *oranje schillen*, *toppen van 't kleine honderd gulden kruid* enz.; in kokend water getrokken gebruiken, of nu en dan, een eijer leepeltje van de *inct. corticis peruv.*, *elix. stomach.*, *elix. viscerales hoffmanni*, *propr. paracelsi* enz.; met wat witten wyn of schoon water, of 2 à 3 maal daags, drie viergreins pillen van het *extr. peruviani et gentianae*, gelyke deelen saamgesteld, te gebruiken.

De Gouverneur WORGE, de Heer BOON en anderen te *Senegal*, getuigden, dat door de bittere kruiden, hunder maag en ingewanden, in zo eene gesteldheid bewaard wierden, dat zy grooten deels konden weerstaan, de aanvallen dier galkoortsen en andere ziekten, welke op een verderfelyke wyze, staande den tyd, dat deeze ziekten doorgongen, woeden.

De ervaring heeft de nuttigheid deezer middelen zo bevestigd, dat toen 'er geene *kina* meer was, de bittere kruiden en wortels voor een buiten gewoonen prys verkogt wierden. Zy onthielden zich van overtollige en ongeschikte spyzen, en onmatig gebruik

bruik van wyn en sterke dranken; zy gebruikten eens of tweemaal 's weeks, een zagt laxans van *manna* met *purgeerzouten* (o).

Daar nu wel voorgaan, wel doet volgen, vindt ik my verplicht, om ook hier ter plaatse iets aangaande de voorbehoedende buiks-ontlastingen te moeten zeggen, dewyl zo ras de onnutte en bedorve stoffen, door de natuur ter ontlasting geschikt, te lange in de warme en vogtige darmen worden opgehouden, zo kan 'er niet dan een toeneemende trap van rotting en bederving uit gebooren, en door de opslurpende vaten weder opgenomen, en onder ons bloed en vogten gebragt worden, en hier is niet zelden een allereerst begin der gal- en rottige Najaars-koortfen te vinden. — Hierom vermanen wy, zo Soldaat als Inwooner ernstig, om, zo ras de gewoone dagelyksche ontlastingen vertragen, en men een leelyken smaak in den mond; onäangename winderige opspanningen, verloren eetlust, en het gevoel als van een band in den boven-

O 5 buik

(o) D. LYSON a. b. bl. 69 en 70.

buik gewaar wordt, om in zoodanige gevallen, niet te dralen, maar het spoor der *Senegallers* te drukken, met terstond, voor al die geene welke zwak zyn, zyn toevlugt tot een zagt laxans van *manna* met Engelsch *purgeerzout* of een gift *rhabarber*, en wel ten tyden dat de Najaars-koortfen doorbreeken, te neemen. Die sterk zyn, kunnen $\frac{3}{4}$ loot *sennebladeren*, met 2 loot *room van wynsteen*, wat vygen, rozynen, pruimen, corenten of suiker, met $\frac{1}{4}$ pint kokend water in een trekpot trekken, en om het uur een theekop hier van nuttigen.

Doch zo het niet schikt, moet men, hoe eer hoe liever, den toevlugt neemen tot een bekwaam genees-heer, wyl het dralen altoos schadelyk is.

Maar zyn de buiks-ontlastingen te veel, dan wordt 'er van de spyzen geen behoorlyke voeding, noch bewerking om een goede chyl aan het lighaam mede te deelen te weeg gebracht, de lighaamen worden vermagerd, uitgeput en vatbaar voor de Najaars-koortfen gemaakt.

Menschen welke dikwils loslyvig zyn, moeten zich voor alles wat hier

toe aanleiding geeven kan, vermyden; hunlieder voedfels dienen versterkend en lymig te zyn, waar toe wit brood, kaas, eijeren, ryst, gierst, grutten met melk gekookt; een glas beste rooden wyn, of een drank van brandewyn en water, waar in een stuk geroost brood, zal dienstbaar zyn.

Is een belette transpiratie de oorzaak, zo dat de stoffen naar de ingewanden zyn overgebracht, dan zal een vermeerderde dekking, een flenellen hemd, warme voeten en baden, en alles wat ter bevordering der doorwaaseming strekken kan nut doen.

Wy raden in het algemeen, dat wil men op ongereegelde tyden, verschillende en als strydige voedfels onder elkander gebruiken, dat 'er nimmer een goede chylbereiding, noch gereegelde buiks-ontlasting te verwagten is.

De onregelmatigheid brengt alle de deelen der dierlyke huishouding in wanorder, zo door te veel als te min voedsel gebruik; en hier aan kan men, by anders gezonde menschen, zo wel de ongewoone hard als loslyvigheid toeschryven, door welke beide de gezondheid zo vaak benomen wordt.

wordt. — Is 'er iemand, die vraagt, hoe veele maalen moet dan een mensch tot behoud der gezondheid stoelgang hebben, op een dag? Dit is niet wel te bepaalen, die veel laadt moet ook veel losfen, dan deeze ontlastingen hangen af, van de jaaren; de onderscheidene lighaams-gesteldheden; leevenswyzen; arbeid; beweging en aart der voedsels; echter oordeele, dat voor een gezond en volwasfen mensch voldoende zy, wanneer hy eens daags, en kan men 'er de natuur aan gewennen, des morgens, door een zachte en niet onäangenaame prikkeling wordt genoopt en aangezet, om zodaanig een ontlasting van bedorve en rottige drekstoffen te verrigten, als 'er tot dit einde in de ingewanden waren afgescheiden (p).

Wat de pis ontlastingen betreffen, alhoewel juist deeze ontlasting, als geen opwekkende oorzaaken der Naajars-koortsen gehouden worden, zo kan een naauwkeurig onderzoek, dezelve niet geheel 'er van vrystellen; deeze ontlastingen kunnen of te veel of te weinig zyn, hier omtrend kan

ook

ook geen vaste bepaaing gemaakt worden, dewyl zulks zo van de uitwaafeming, jaar-faifoen; ingenoomene vogten en andere oorzaaken afhangede is. — Doch dit is gewis, zo ras deeze ontlastingen van de gewoone wyze afwyken, is het altoos nadeelig.

Aan wien is het onbekend, hoe dikwils men op een ongevoelige wyze pis ontlast, die fcherp, ontaard, stinkend en met onnutte deelen beladen is? Deeze ontlastingen geschieden als ongevoelig, de natuur bedient zich van het konstig nieren gestel, om deeze stoffen beneevens de pis, ten dienste der menschen, van 't bloed af te scheiden, door de pisleiders naar de blaas te voeren, en alzo ten nutte en ontheffing van ziekte stoffen, buiten het lighaam te voeren. — Dusdanige ontlastingen der pis, noemt het gemeen *de koude zet af*, en inderdaad is 't niet ongegrond. In deeze gevallen, zullen alle zachte, mollige en doorspoelende dranken, nuttig zyn. Want wordt de fcherpe ontaarte en met rottige deelen belaade pis, te lang opgehouden, zo wordt 'er geleegenheid gegeeven, dat door de opflurpende vaten de dunste

e

en schadelykste deelen opgenomen, overgebracht, met het bloed weeder vereenigd en rondgevoerd kunnen worden. Maar zo nu de pis-ontlasting aanhoudend en te veel is, 't welk niet zelden, door een al te groote hoeveelheid van wateragtige slurpdranken, misbruik van alcalische zouten, aromatique of andere prikkelende middelen, kan worden voortgebracht; dan volgt gemeenlyk, dat de edele werktuigen ter onderhouding der gezondheid, zo wyslyk in ieder deel der lighaamen geördend, verminderd, verzwakt, ja geheel verbroken wordt; en dus voor de Najaars-koortsen, en andere ziekten, als voorgeschiedt.

Nu zullen wy de lucht gadeslaan, en zien in hoe verre wy ons, op de best mogelyke wyze, voor derzelver kwaade uitwerksels kunnen behoeden: wilden wy in alle de byzonderheeden en onderscheidene wyzen, op welke de lucht aan de menschen schadelyk kan zyn, uitweiden; 'er was eene geheele verhandeling van saam te stellen. Dan deeze taak is reeds onverbeterlyk, door den loffelyken J. BASTER, opzettelyk en voldoende in zyne
me:

medegedeelde *Geneeskundige proeven over de Lucht* afgedaan, naar welke wy den G. L. verwijzen (q). Zie ook de opgegeevene verbeteringen der lucht, ter voorbehoeding van ziekten, door den Heere J. J. VAN DEN BOSCH (r).

Hierom zullen wy eenig en alleen voorstellen, de beste wyze, door welke men de schadelyke deelen, welke door uitdamping der verrotte lichamen, zo ook der schorren, slikken enz., in den dampkring van *Staats-Vlaanderen* blyvende hangen, kan verbeteren.

De onsterffelyke BOERHAVEN heeft getoond, hoe men door middel van 't vuur, een vogtige lucht, in een drooge, een koude, in een warme; en een besmette, in een zuivere verbeteren; en tot dit einde de kruidige en harstagtige houten kon gebruiken, en de *Baron VAN ZWIETEN* keurde het branden van eikenhout en spaanderen dienstig. Doch door de duurte en schaarsheid deezer brandstoffen, is de uitvoering hier van, voor den Soldaat en ge-

(q) *Haarl. Maatsch.* 3 deel bl. 37 en v. J. DACHS-ald. 16 deel 2 stuk bl. 158.

(r) *Haarl. Maatsch.* 13 deel bl. 573 en v.

gemeenen Man niet wel doenlyk, ook zal dusdaanig eene luchts-verbetering alleen maar geschikt zyn, voor een enge beperkte plaats, en zal dieshalven in den uitgebreiden dampkring, van *Staats Vlaanderen*, zeer weinig beduiden; 'er zullen dus aanhoudende oorzaaken overblyven, waar door de schadelyke uitwaasemingen van dit anders zo vrugtbaar land, niet genoegzaam kunnen worden verbeterd en weggenomen.

Hebben wy dan veel verpligting aan deeze twee groote mannen, niet minder zyn wy verpligt aan den kundigen **PRIESTLEY**; die ons de boomen en planten, als de beste en geschikste middelen, om den dampkring te zuiveren, het eerst heeft doen kennen.

Het is eene betoogde waarheid, dat des zomers door de zons-hitte, meer vreemde en schadelyke stoffen, door verrotting en uitdampingen in lage vogtige landen, moerige gronden, blootleggende schorren, gragten, rioolen, slikken, stinkende wateren en poelen; aan den dampkring worden medegedeeld, dan in den winter. En deeze geëxhaleerde stoffen, zyn geen
an-

andere dan het phlogiston, het welk ook maar alleen door deszelfs groote hoeveelheid, den menschen schadelyk is.

„Dewyl nu proefondervindelyk is
 „ getoond, dat boomen en planten
 „ het vermoogen bezitten, om het
 „ phlogiston uit de bedorve lucht op
 „ te neemen, en dezelve te zuiveren,
 „ van het overbodige, en dus ten
 „ dienste der menschen weder be-
 „ kwaam te maken; zo kunnen wy de
 „ boomen en planten, als de eerste en
 „ geschikteste middelen aanmerken, om
 „ het schadelykste uit den dampkring
 „ tot zich te trekken, op te nemen,
 „ en dienstbaar voor 't dierlyke le-
 „ ven te doen blyven.

„ Dan terwyl boomen en planten,
 „ de werkzaamheid oeffenen van het
 „ phlogiston op te neemen, moeten
 „ zy ook te gelyk in de gelegenheid
 „ zyn, van vaste lucht te kunnen
 „ kwyt raaken; te gelyk, dat deeze
 „ mededeeling van vaste lucht, van
 „ den groei der planten en boomen,
 „ onafscheidbaar is. — Hier uit volgt
 „ dus, dat de mededeeling van vaste
 „ lucht aan den dampkring, door de

„ boomen en planten, even zo veel
 „ plaats heeft, als de opneming van
 „ 't overtollige phlogiston uit dezel-
 „ ven. — Daar nu de vaste lucht een
 „ zeer zuiver zuur is, 't welk, zonder
 „ eenige scherpheid te bezitten, een
 „ zeer antisepticq of bederfweierend
 „ vermoogen heeft; is dan deeze vaste
 „ lucht niet zeer geschikt, om in een
 „ jaargetyde, wanneer door de groote
 „ warmte zekere gisting in onze in-
 „ wendige vogten veroorzaakt wordt,
 „ het bederf, 't geen hier door in de-
 „ zelve ontstaan zoude, voor te komen?
 „ Dan hoe meerder phlogiston, door
 „ de zomerhitte uit de laage landen,
 „ stilstaande wateren, schorren, slijk-
 „ ken enz., in den dampkring indringt,
 „ hoe minder de vaste lucht zoude
 „ moeten worden, indien niet door
 „ deeze zelfde warmte, de uitwaase-
 „ ming der boomen en planten ver-
 „ meerderd, en de uitvloeijing der
 „ vaste lucht uit dezelve bevorderd
 „ wierd, en hier door gelegenheid ge-
 „ geven, om het phlogiston in groo-
 „ ter hoeveelheid uit den dampkring
 „ op te nemen.

„ Daar nu de boomen en planten
 „ dee

„ deze eigenschap bezitten, vinden
 „ wy dan niet de schoonste overëen-
 „ komst in de natuur, dat naar mate
 „ het bederf in grooter hoeveelheid in
 „ den dampkring toeneemt, het her-
 „ stel-middel ook even door dezelfde
 „ oorzaak sterker werkt.

„ Zo dat men, met alle regt, de
 „ boomen en planten, als de beste be-
 „ hoedmiddelen, om den dampkring
 „ te zuiveren, en dus als allernuttigst
 „ voor de gezondheid der Militairen
 „ en anderen, in *Staats-Vlaanderen* hou-
 „ den kan (s)”.
 P 2 in

Dewyl nu door den ervaren PRIEST-
 LEY bewezen is, dat de boomen en
 planten, eenen allervoordeeligsten in-
 vloed hebben op de lucht, en van zeer
 veel aanbelang voor de gezondheid
 zyn, zo kunnen wy niet voorby, om
 ter zuivering van den dampkring, voor
 eerst het planten der willige boomen,
 op en langs de dyken, wegen, kaden
 en kanten, der zaai- en wei-landen,
 voor zo verre dit geene andere noch
 aanmerkelyker nadeelen toebrenge,

(s) Zie de keurige Verhandeling van de Heeren
 J. R. DEIMAN EN A. PAETS VAN TROOSTWYK, bl. 106
 en volg.

in *Staats-Vlaanderen* als een eerste voorbehoedend middel, ter zuivering van den dampkring, allerernstigst aan te pryzen.

Zo ter oplosfching van bezwaaren als anderfints, wyze den G. L., na de zo even aangehaalde keurige verhandeling, daar men zyn weetlust zal volstaan vinden.

Noch stelt men op goede gronden, onder de middelen, welke de lucht verbeteren, en de gezondheid bevorderen, derzelve beweging, gelyk zulks te *Zaandam*, aan de veelheid der molens, wordt toegeschreven, derhalven oordeel ik, dat 'er in *Staats-Vlaanderen*, ook geen beter middel, om de lucht in een gestadige beweging te houden, dan het planten der boomen kan worden uitgedagt: ik zwyg nu van het gewin aan hout, daar in het algemeen zo veel aan gelegen ligt, en andere hier uit voortvloeiende nuttigheden, en spoede my om nog andere behoedmiddelen aan de hand te geven.

Onder de voorbehoedende middelen, stel ik ook goede hospitalen en gasthuizen.

Door

Door *goede*, versta ik zodanige, welke de vereischen hebben: als ruime vertrekken, hooge verdiepingen, neerschuivende raamen, lucht- of togt-buizen; binnenplaatfen of thuinén; verder de noodige en bekwame oppassers; en alles wat ter verkwikking, voeding, dorstlesfching, verschooning, dekking en herstelling, strekken kan.

Zo ras 'er dan, na heete zomers, zich de Najaars-koortfen openbaren, zo dient men de zieken van de gezonden af te nemen; alhoewel men deeze kóortfen juist niet als besmettelyk kan noch moet aanmerken, zo leert echter de ondervinding, dat fomtyds veelen in één huisgezin, of agter een volgende, door dezelve worden aangetast, als mede, dat deeze koortfen, het eerste en meeste woeden in de schamele hutten, der onvermogendste Menschen en Soldaaten, daar het met één woord, aan alles dat nodig is mangelt, waar uit dan de noodzakelykheid blykt, der afzondering en overbrenging, naar zo veel heilzamer plaatfen.

Deeze inrichtingen dan, zullen allernuttigst, zo voor den Militair als Inwooner, bevonden worden, om zo

vaak 'er Najaars-koortfen zich openbaren, zonder eenig uitstel, 'er in bezorgd te worden.

Zullen hospitalen of gasthuizen, nu aan het waare oogmerk beäntwoorden, dan moet 'er de zuiver- en zindelykheid boven alles worden in acht genomen; de ontlastingen der zieken terstond buiten gebragt, en dagelyks de grond droog en schoon gehouden, en een stroom van frische lucht, waar by men den besten wierook geur niet kan vergelyken, ingelaaten worden.

Men moet alle nuttelooze bezoekers weeren, om geene andere reden, dan om de zieken niet te ontrusten; noch door gemoeds-bewegingen te ontroeren; en om noch aan de bezoekers, noch aan derzelve huisgezinnen, noch aan andere menschen, gelegenheid ter voortplanting van ziekten te geven.

Doch zo 'er iemand om redenen wilde gaan, moest hy zich vooräf verplichten, om zyn boven kleederen uit te trekken, en voor zyn vertrek de handen en aangezicht te waschen, de mond met water en azyn te spoelen, om de vervoering van smetstoffen voort te komen.

Ge:

Genees- en Heel-meesters, Predikanten, Roomsche-priesters en Oppassers, en allen anderen welke ambts-halven verplicht zyn, de zieken dagelijks te bezoeken, moeten niet alleent voor zich zelve, maar ook voor hunnen even mensch zorge dragen, ten tyde van doorgaande Najaars-koortsen, of andere besmettelyke ziekten, dewyl zy zo wel als de geringsten, voor de besmetting bloot liggen: derhalven moeten zy voorbeeldig zorgen, van matig te eeten en te drinken, en die voedfels, welke spoedig tot verrotting hellen nalaten; de maag en darmen door gepaste middelen zuiver houden; overeenkomstig den tyd van den dag, een bekwaame geestryke voorbehoedende drank of middel gebruiken.

By zieken, in hospitalen of gasthuizen, moet men zo min mogelyk spreken, noch het hoofd in de bedsteden, noch dicht by, noch over den adem der zieken houden, om geen geinquinneerde lucht in te ademen; men moet de hand des lyders niet langer vast houden, dan tot onderzoek der pols noodig is; men moet geduurende dee-

zen tyd geen speekfel doorslikken; men zal zich wel bevinden, een stukje *myrrha calmus*, *kina* of wat *tabak*, in den mond te houden, om de werking der kwyl-afscheiding te bevorderen; als 't niet en hindert, is het rooken van goede tabak zeer dienstig; ook zullen deeze uit de hospitalen komende weldoen, hunne bovenkleederen uit te trekken, en in de open lucht te hangen, zich te waschen, den mond met citroensap, azyn en water te spoelen.

Zou het voor Genees- en Heelmeesters enz., wel zyn af te keuren, voor dat zy in de vertrekken, daar veele zieken by elkander liggen, intraden; om een kapot van gewascht linnen over hunne kleederen aan te trekken, en welke men daar toe op een bepaalde plaats in gereedheid konde houden?

Dan, zullen de hospitalen en gasthuizen, in 't algemeen dienstbaar zyn; zo moeten 'er alle arm-trekkende leden, zonder onderscheid van gezindheid, zo spoedig mogelyk, doch vooral de Militairen in bezorgd worden; verders allen die 'er begeerig na waren; of waar omtrent men het dienstig

oor;

oordeelde; 'er dient hier niet gedraald, wyl in het vertoeven, fchoon 'er flegts één arm huisgezin ziek wordt, fomtyds gevaarlyke befmettingen kunnen fpruiten, welke men in het middelyke, door de befmetting te verwyderen, hadt kunnen voorkomen. — Ja wierd 'er op dit ftuk, meerder acht gegeven, houde my verzekerd, dat men zo veele Najaars-koortfen, met derzelve gevolgen, in *Staats-Vlaanderen* niet zou zien woeden.

De hospitalen en gashuizen nu, zullen de gefchiktfte behoedmiddelenzyn, en het dragen deezer onkosten, zal ftrekken tot een eeuwige eerzuil, voor 's lands Vaderen, tot in het laate nageflagt.

Onder de behoedmiddelen, kan men ook de buitengewone en meest in zwang gaande driften, of aandoeningen des gemoeds ftellen: zo dat willen de Militairen, ja ook een iegeelyk gezond, vrolyk en vergenoegd leven, dan dienen vooral de opftuivende driften gematigd.

Het is immers bekend welk naauwverband tusfchen ziel en lighaam heerscht, ja deeze verknogtheid is zo

groot, dat als de eene lydt, het ander 'er de smerten van draagt.

Niemand verwacht ik, zal loochenen, dat sterke en geweldige aandoeningen, de gezondheid schadelyk zyn, zo dat sommige den dood verhaasten en andere als knagende vergiften werken.

Hoe ras ontsteekt niet de toorn en gramschap by den Militair! de oogen schitteren van vuur, 't aangezigt blaakt, de mond schuimt en de lippen beven, de geheele dierlyke huishouding en omloop des bloeds, wordt in wanorder gebragt; de vaten uitgezet en opgevuld, de spiervezelen worden gespannen; de ademhaling verhinderd; en de ledemaaten door stuiptrekkende bewegingen aangedaan; waar door niet zelden zware ziekten, koortsen, ja ook wel eens een subiete dood worden voortgebragt.

Schoon ik geern toestemme, dat 'er veel noodig is, om somtyds de opvliegende driften, over een vermeind aangedaan ongelyk, te kunnen verduuren, zo moet echter de Soldaat, de wraakzugt in zyn hart niet laten huisvesten. Maar met al zyn vermogen, het voetspoor van SOCRATES pogen te druk-

drukken; het welk was, "dat wanneer
 „ zyn gemoed wat ontsteld wierd te-
 „ gen iemand, hy zo voorzigtig was,
 „ dat hy dan zagter en met een stiller
 „ stem begon te spreken, hy lachte
 „ hem toe, en zag hem vriendelyk
 „ aan, en hier door bedwong hy zyn
 „ gemoed, en dempte zyn gramschap”.

De vrees alleen is een geschikt mid-
 del, om den Soldaat ziek te maken,
 of de reeds min of meer tegenwoordig
 zynde lighaams ongesteldheden, aan-
 merkelyk te verzwaaeren. De vrees
 voor een nakend kwaad is vermoo-
 gend, om den geest van den sterksten
 man neerslagtig te maken; in slepende
 en kwynende ziekten te dompelen, de
 ingewanden te verstoppen, en even als
 een langzaam werkend vergift, de ver-
 mogens te ontzenuwen, en voor allen
 aanval van epidemische ziekten vatbaar
 te maken.

Hartzeer, droefgeestigheid of ver-
 driet, zyn juist geen zeldsaame ont-
 moetingen onder de Militairen; de re-
 den is van veelen ras te beseffen; nu is
 men onder een strenge tucht, voor
 deezen als een ongetoomd paard; nu
 moet men zich geschikt en nugteren

gedragen; voorheen leefde men roekeloos en losbandig; nu kan men niet bekomen; nu moet men de waardstepanden derven; welke men wel eer veragtede en verguisde, en dergelyke herdenkingen meer, geeven niet zelden opwekkende oorzaaken, tot Najaars-koortfen. Onder de Switsers is deeze ziekte gantsch toch niet onge woon, en wordt *Heimziekte* genaamd, waar van te voren hebbe gesproken.

De ondervinding leert, dat hartzeer en verdriet zeer schadelyke driften zyn; derzelver gevolgen zyn bestendig, en als zy diepe wortelen gefchoten hebben, meestäl doodelyk. Dewyl het volftrekt onmogelyk is, dat een droefgeestig mensch gezond kan zyn; en geen wonder, de stille kalmte des gemoeds wordt gestoord; het lig haam verzwakt; de spysbereidende werktuigen worden onvermoogend, om de edelste voedsel-deeltjes af te kleinzin; het bloed door 't gemis hier van bederft; spieren en vaten worden slap; de affcheidinge en uitwaasemingen ongeregeld; 'er worden onöplosbare verstoppen en voorgeschiktheid tot Najaars-koortfen, en andere ziekten gebo-

boren, welke meestäl met treurige gevolgen vergezeld gaan.

De haat en nyd, werken op een lighaam even als de vergiften; waar stellen nydige menschen zich niet al voor bloot? zy dragen een vermagerd lighaam, om dat zy den dag in diep gepeins, en den nacht slapeloos, en dus hun levenstyd in onvergenoegdheid doorbrengen. Hierom ware het te wenschen dat men *de nydige nyd*, uit de harten der Militairen, en ook van anderen, konde verbannen, en de spreuk van PLUTARCHUS geduurig voor oogehieldt: „gelyk het yzer door den roest „verteerd wordt, alzo worden de nydige menschen, door hun eigen boos „gemoed verteerd”.

De schadelyke dronkenschap, heeft by veelen der Militairen, (de goede niet benadeeld) meer dan te veel plaats; en wel, om dat de meesten niet vergenoegd zyn met de matigheid. Neen! zy moeten in het gemeen vol en overladen zyn, en verkragten dus alle werkingen, en werktuigen des lighaams, en maken dezelve genoegzaam voor alles vatbaar. Mogt de wet van SOLON den Militairen op 't harte drukken,
 „als

”als een Overstet wordt dronken gevonden, zo moet men hem dooden”.

Geen der minste driften is de onmatige liefde, ten minsten is zy die, welke als eens de overhand genomen heeft, genoegzaam niet te beteugelen is, zy is niet ongelyk aan een rots, daar meenig kloek Soldaat zich op te bersten stoot.

Deeze drift wordt thans als spel gegagt, hier omtrend wordt geen schaamte meer geoeffend. En helaas! wat zyn de gevolgen, voor meenig een niet treurig, maar dan te laat bevonden! Leert niet de dagelyksche ervaring, hoe vaak meenig Soldaat, zich hier omtrend verslingerd heeft; hy is vermagerd, verdord, en moet een smertelyk kwynend leven leiden; 't welk deels door de gedebaucheerde levenswyze, deels door 't gebruik der mercurialia, eene geschiktheid heeft aangenomen, welke zeer vatbaar voor allerlei ziekten is.

Schoon ik my, met de onderscheidene middelen, welke tot herstel der opgenoemde driften, kunnen worden aangewend, niet zal bezig houden; zo zegge maar alleen, dat zo iemand aan een

een of ander der opgenoemde schade-lyke driften verlaafd is, dat in zulk een geval, men hem daar nooit eensklaps, maar by graden, en naar gelang der omstandigheden, op de best mogelyke wyze, van moet pogen af te trekken, dewyl 'er anders wederom na-deelige gevolgen te wagten zyn.

'Er was ook nog wel van een en ander iets meerder te zeggen, doch dit genoegzaam keurende, verwyze den G. L. naar 't breedvoeriger betoog dies aangaande, van den Heer J. DACHS (t).

Ter algemeene voorbehoeding, dienen de navolgende regelen nog wel in aanmerking genomen.

Het is overbekend, dat een Land-of Bouwman, Arbeider of Soldaat, die in de open lucht staag moet bezig zyn, en zyne wagten in dezelve moet waarnemen, en zelfs des avonds noch des nachts hier van verschoond is, by geene mogelykheid voor alle schadelyke uitwaasemingen in den dampkring, noch voor ruw, guur en staag veranderlyke luchtgesteldheden, zich altoos wagten noch behoeden kan; des
niet

(t) *Haarl. Maatsch.* XVI. d. 2 stuk bl. 197, 212.

niet tegenstaande, leert de ervaring, dat 'er veel kan gedaan worden, om ziekten voor te komen, als men wel willende is, en door gepaste voorzorgen, onheilen worden verhoed.

By voorbeeld, als men voor den Soldaat zorgt, en poogt hem opschildwagt staande, zo veel mogelyk, voor de hitte der zonne, op de beste wyze te beschaduwen; of in guure regen en wind bloot gesteld zynde, dan zal men in veelerlei opzicht, de gewaschte Vlaams linnen wagtrokken. (u) dienstig vinden, door dien zy ligt zyn en tegen koude en vogtigheid uitnemend dekken; 'er moeten geen natte kleederen noch schoenen worden aangehouden, als ten hoogsten schadelyk, en hierom worden deeze zorgen den Officieren aanbevolen.

Een Landman noch Arbeider, moet nimmer 's morgens vroeg, nugteren aan het werk gaan; de kundige VAN DEN BOSCH zegt, "de gewoonte in de
 „ Landen van den Helius was eertyds,
 „ dat de Boeren knegts in den voor-
 „ en natyd, het veldwerk 's morgens
 „ vroeg

(u) *Verflag der Zeevarenden* door J. PRINGLE, vertaald door F. W. DE MONCHY, bl. 18. J. J. VAN DEN BOSCH *Haarl. Maatsch.* XVI. deel bl. 638.

„ vroeg met een maaltyd van spek of
 „ vleesch, en wat 'er van den avond
 „ te vooren, van veld- en tuin-vrugten
 „ was overgebleven, aanvingen; waar
 „ door zy tegen de uitwaasemingen
 „ van de zoute slikken, en van den ge-
 „ roerden akker met het ploegyzer,
 „ gehard zyn, en waar op een kom
 „ karnemelks pap, met grutten ge-
 „ kookt, wierd gegeten. Daar nu
 „ deeze goede gewoonte in *Staats-*
 „ *Vlaanderen* en *Zeeuwfche quartieren*,
 „ by veelen nog onveranderd plaats
 „ heeft, zo vindt men ook het tegen-
 „ gestelde, om in deszelfs plaats braaf
 „ warme koffy of thee te drinken, en
 „ veele Arbeiders thans, hoe vroeg
 „ ook naar den akker gaande, zulks
 „ niet te verrigten, zonder hun maag,
 „ door een warme plas koffy- of thee-
 „ water, doorweekt te hebben”.

Daar nu de eerste gewoonte was,
 om deeze menschen tegen alle schade-
 lyke aanvallen der morgenluchten te
 behoeden, daar is de laatste alleen ge-
 schikt, voor hunlieden des te vatbaar-
 der te maken (v).

X. DEEL.

Q

Mogt

(v) *Haarl. Maatsch.* XVIII. deel bl. 605. DE
HAAN

Mogt nu deeze door ondervinding beproefde regel, ook by de Militairen worden in acht genomen, alhoewel dezelve zo een zwaar voedsel als een arbeider niet behoeven; om zich echter, naar gelang der omftandigheden, voor dat men zich aan de vroege morgenluchten blootftelde, behoorlyk te ontnugteren, het zy door fpyzen of opgenoemde voorbehoedende dranken; dan vleije my, dat de nuttigheid hier van allerzigtbaarft zal doorstralen.

Geen noestig Arbeider noch Landman, moet ook zyn werk, van den vroegen morgen tot den laaten avond, zonder behoorlyk voedsels te gebruiken, doorzetten. Noch ook door een dwazen yver vervoerd, elkander pogen voorby te werken.

Zo dient ook de Militair te zorgen, om doorgeene buitengewoone wagten, togten, of eenig ander bedryf, zyn lighaam het noodige voedsel te onthouden, noch door ydelen waan vervoerd, anderen den loef af te winnen.

'Er

HAAN *Rat. Med. Tom. I pag. 153*, alwaar ter voorbehoeding der Mynwerkers, om bevryd te zyn voor 't *Colyk de Poitou*, 't morgenonbyt met een ftuk gebraden spek wordt aangeraden.

'Er is geen schadelyker gewoonte, zo voor den Soldaat, als voor een iegelyk, om, wanneer hy door arbeiden, gaan of misbruik van sterke dranken, verhit en vermoeid is; zich dan in het vlakke land of veld, in de brandende zon te slapen te liggen; of aan koele winden, togten of regen, bloot te stellen; of om zich wat te verkwikken en te verkoelen, in de zo schadelyke avond- of nachtlucht neder te zetten; of, dat aller nadeeligst is, zich in dezelve ter slaap te begeven. - Hier door worden vooräl de Vreemdelingen, inzonderheid de Duitschers, aller spoedigst aangetast; de ongevoelige of onzichtbaare doorwaaseming belet; en aanleidende oorzaaken voor galagtige Najaars-koortsen gebooren.

De *transpiratio invisibilis* of ongevoelige uitwaaseming, moet men wel deegelyk van het zweeten onderscheiden.

Men kan deeze uitwaaseming houden, voor een der grootste en nuttigste ontlastingen, welke de natuur geschikt heeft, om het bloed gestadig te ontdoen, van veele fyne en schadelyke deelen, welke zo lang deeze ontlasting geregeld en geschikt voortduurt,

den mensch gezond houdt, zo dat hy genoegzaam van geen ziekten wordt aangetast.

Dan zo ras wordt deeze zo heilzame ontlast-weg niet gestremd, door een of ander der opgenoemde oorzaaken; of onvoorziene en schielyke veranderingen des weêrs; of ongesteldheid des dampkrings; of de aanwas dier schadelijke stoffen wordt vermeerderd, opgehouden, en naar onze edelste ingewanden over gebracht; wanneer dan hier door in drooge landen, hevige ziekten, niet zelden met ontsteeking; maar in vogtige landen, als in *Staats-Vlaanderen*, gal- en rotagtige-Najaarskoortsen worden voortgebracht.

De beste behoedmiddelen zyn, de boven gemelde gelegenheden, en alle moedwillige en onvoorziene bloedstelling aan snerpemde togten te vermyden; dat men zorge om geen natte koude hemden, noch kleederen aan te houden; noch in onbessapene of vogtige bedden, noch op dergelyken stroo of hooy zich ter rust te begeven; wyl het sterkste lighaam niet bestand is, tegen de onheilen, die hier uit kunnen voortkomen; dat men zich dagelyks in de

de lucht begeeve, om zich te gewennen aan de ſtaag veranderlyke ſaiſoenen, en dat men zyn lighaam naar gelang van weder en wind, met de noodige kleederen, voor allen aanval beſcherme (w).

Geen land is 'er door de natuur zo gevormd en geſchikt, van buiten door omringende zeën; van binnen door zo veele lage landen, poelen, kreeken, ſlikken en ſchorren, voorzien, dan *Staats-Vlaanderen*.

En hier is ook de waare reden te vinden, waarom men op een en denzelfden dag, zo veel verſcheidenheid van weder ontmoet. — Dit is de waare oorzaak, waar door de dampkring van *Staats-Vlaanderen*, met meer vogtige en ongezonde deelen is beladen, dan wel de hooge en drooge landen; hierom dient vooral gezorgd, dat de Militairen of Inwooners, door wandelen, ſterk gaan, of zwaaren arbeid, bezweet zynde, nimmer door onägtzaamheid, veel minder traagheid, moeten verzuimen, hunne uitgetogen kleederen terſtond aan te trekken; en

Q 3 de

de los of opengemaakte wederom toe te doen en te sluiten, vooräl in 't vallen van den avondstond, want hoe lief en verkwikkelyk het avond luchtje ook moge voorkomen en vergenoegen, het zal vroeg of laat schaden, waarom wy allen en een iegelyk die bezweet is, vermanen, om zich onder huisdak te begeeven, en buiten snerpende togten te gaan zitten; te veel verkoeld zynde, van een goed vuur gebruik te maken, (zo als 'er een pryselyke gewoonte by veele Boeren in de Zeeuwfche strecken, zelfs in de grootste zomerhitte plaats heeft;) op dat de heilzame uitwaasemingen niet belet, en hier door gelegenheid ter voortbrenging van Najaars-koortfen gegeven worde.

Het zal ter voorbehoeding strekken, als men vermydt het branden van slegten brakken turf of andere schadelyke brandstoffen, waar door niet alleen de dampkring met zwavel en arsenicale uitvloeifels wordt beladen, maar ook de wooningen zodanig geinquineerd worden, dat het 'er somtyds genoegzaam niet in te houden is; waarom de kaggels in de wagthuizen der Militairen, ook wel mogten worden afgeschaft;

schaft; en het branden van goeden turf, vooräl hout, Sunderlandsche of andere goede kolen, den voorrang moest hebben; om dat hier door de wooningen en wagthuizen gezonder, en de dampkring met minder schadelijke deelen beladen zoude worden.

Ook is het raadzaam, dat men zo ras 'er ziekten van het Najaar heerschen, alhoewel dezelve niet besmettelyk zyn, zo veele nuttelooze vrienden noch gebuuren, van den morgen tot aan den avond niet toelate; dewyl meestäl, de lyders door onnut geklap ontrust, de oppassers in hunne bediening gestoord, en aanleidende oorzaken ter besmetting of overbrenging der ziekte stoffen, aan anderen gegeven worden.

De gestorvene menschen moet men niet langer dan 3 of 4 dagen boven aarde houden, en het dagelyks oefenen van zekere kerkelyke plegtigheden, by sommige gezindheden in gebruik, afkeuren; ook dat men veele menschen ter begravenis noodigt, en niet zelden in 't zelfde vertrek, daar het reeds riekende lyk ligt, als te samen pakt en opsluit.

Door liefde tot onzen evenmensch, vermanen wy, op 't voetspoor van anderen, de lyken niet in de kerken, noch op de kerkhoven, binnen de Garnizoenplaatsen van *Staats-Vlaanderen*; maar van nu voortaan, op een ruimen afstand derzelve, een daar toe bekwaame plaats af te perken, het welk zeer gemaklyk te vinden is; en aldaar, de lyken wel gekist, en dan diep onder de aarde, te delven.

Onder de voorbehoedende middelen, breng ik ook de schoolen, alwaar de jeugd wordt onderwezen in aanmerking: dezelve moeten ruim, lugtig en niet bedompt zyn, ook zuiver en rein gehouden worden, de ondervinding heeft maar al te veel geleerd, hoe onverwagt de jeugd aan ziekten kan worden bloodgesteld, het welk aan geen andere, dan aan de bedorve en geïnquioneerde schoollucht konde worden toegeschreven. — De beste middelen ter verbetering der vuurige, benaauwde schoolluchten zyn, om door het openzetten der raamen, een stroom frische lucht, zelfs onder den schooltyd daaglyks in te laten; of door lucht- of togt-buizen, deeze na-
deez

deelige uitwaafemingen te ontlasten; de secreeten buiten de schoolen, ten minsten 'er van afgescheiden te plaatsen; geen stooven te doen gebruiken; om de zwavelagtige vuurdeel-dampen te voorkomen; des winters is een goed turf-vuur met een houten blok of engelsch kolenvuur boven de kaggels te waardeeren.

Dit een en ander kan men ook toepassen op alle huizen, daar veel menschen by elkander wonen, als in Arm-Wees- Kinder- of onder andere namen bekende Godshuizen of famenkomsten.

In de Kerken daar men gewoon is te begraven, moet de zuiver- en zindelykheid in acht genomen, dezelve minder toegesloten, integendeel dagelyks gelugt worden, door hekke-deuren, lucht of tochtbuizen, en 't open zetten der raamen, om aan den *Spiritus Rector*, der rottende lyken, welke door de reeten der zarken of teegels doordringt, eenen spoedigen uitgang te geven. — Dit lugten zal tevens dienstbaar zyn, om, als 'er een groote famenvloed van menschen plaats heeft, den benauwdten walm der ver-

hittè ademen en uitwaafemingen, hier door te wege gebragt; of die schadelijke dampen welke des winters, door de stooven met half beglomme zwavelagtige kolen, even als een mist of damp in de kerken zoo zichtbaar verspreid worden, te verdeelen en te ontlasten.

Tot slot der voorbehoedende middelen, onderwind ik my het navolgende, en daar voor zoo verre my bekend is, nog weinig aandacht op gevallen is; dewyl het van geen gering belang is, den G. L. onder den aandacht te brengen.

Om de menigvuldige ziekten en sterfgevallen voor te komen, daar de Militairen in de Garnizoenplaatsen van *Staats-Vlaanderen* zoo vaak aan onderhevig zyn, heeft men sedert eenige Jaren in de gewoonte gebragt, dat 'er onder de Regimenten Voetvolk, in Staaten dienst, eene tourbeurt werd in acht genomen, wanneer dezelve derwaards gezonden zullen worden: Als meede dat deeze Troupen aldaar niet langer blyven leggen, dan één Jaar, en dan weder door andere versche Troupen, vervangen worden.

De;

Dewyl nu dit verplaatsen wel met een goed oogmerk aangevangen, maar ongelukkig in de uitkomst bevonden is, zal ik pogen, met den hoogsten eerbied, voor 's Lands Vadersen te be-
toogen, dat het beter ware, ten nutte der Militairen dat deeze gewoonte wierd afgeschaft, door dien men anders alle Jaaren versche Troupen aan de slagbank van *Staats-Vlaanderen*, en andere Steden, in de Landen van den *Helius* geleege, opoffert.

Bestaat niet een der eerste behoed-
middelen, volgens alle kundigen, hier in; dat die menschen welke voor een of andere ziekten vatbaar zyn, van zodanige plaatsen dienden geweerd en verwyderd?

Leert nu niet de ondervinding, dat alle vreemdelingen het eerst, meest en vry spoediger dan anderen, door de Najaars-koortsen zoo in *Staats-Vlaanderen*; als in de Zeeuwfche Quartieren worden aangetast en overvallen?

Maar strookt het dan wel, met de voorzigtigheid, dat men alle Jaaren versche Troupen, by tourbeurten, en welke inderdaad niet anders dan als vreemdelingen kunnen aangemerkt

worden, aan deeze gevaaren en jammeren blootfteld?

Dat de verandering der lucht, grooten invloed heeft, ervaart men onder de menfchen niet alleen, maar zelfs zichtbaar onder fommige Planten. — 'Er zyn menfchen, welke zoo ras zy maar buiten den kring hunner geboorte plaats komen, daar vangewaarwording ondervinden; hoe veel te meer dan die geenen, welke uit een hoog, droög en gezond Land, naar een laag vogtig en ongezond *Staats-Vlaanderen* worden overgebracht.

'Er zyn, getuige zy de ondervinding, veele voorbeelden uit het Ryk der Planten, welke in een anderen oord overgebracht, kwynen en fterven.

Aan wien is het onbekend, dat, over het algemeen genomen, menfchen en dieren, 't gezondst en vrolykst leven, in dien oord, waar in dezelve geboren zyn?

Wel is waar men kan alle Garnizoenplaatfen van *Staats Vlaanderen* enz. met geene aldaar oorfpronkelyke Inwooners bezetten, doch zulks komt my voor, door den tyd niet geheel onmoogelyk te zyn, als men de midde-
len

len hier toe maar wil helpen bevorderen.

Om nu hier toe te komen, is 'er in deeze tyden, geen beter, noch gereeder middel uit te denken, dan dat men de Militairen, welke in die Garnizoenen reeds zyn, daar in houdt, om door hetaanhoudend verblyf genaturaliseerd en als eigen, aan den aart en luchts-gefteldheid der opgenoemde Landen, te doen worden, dewyl de gewoonte de tweede natuur is.

Als mede, dat men aan deeze Troupen, het fluiten van wettige huwelyken toestaat, om dus doende, door den tyd, meerder Nationale Militairen, in deeze oorden, te verwekken, het welk in den tyd van 25 Jaaren, een grooter getal, dan men oppervlakkig wel denken zoude, zal uitleveren.

Dat nu de gewoonte den mensch aan iets eigen maakt. — Dat de gewoonte ons voor het vervolg onvatbaar en onaandoenelyk maakt, voor deeze en gene aanvallen of aandoeningen, zulks kan met een menigte van voorbeelden gestaafd worden: als, ziet men niet dat de Constapels, welke in
dee-

deeze Garnizoenen zes Jaaren blyven, en den eersten aanval der Najaars-Koortfen hebben doorgestaan, verder gezond zyn en blyven, en hunne dagen in welvaard doorbrengen?

Wanneer men te velde zal trekken, om het een of ander te onderwinden, zal de Bevelhebber immers een groot onderscheid maken, tuschen oude of nieuwe Troupen, schoon overtuigd van beider moed, vaardig- en dapperheid, en waarom? om dat hy door ondervinding gesterkt, rugsteunt op de oude Troupen, wyl zy, door de gewoonte, meer gehard zyn, om de ongemakken van het veld te kunnen verduuren, en gehouden worden het te dugten kwaad te boven, en niet meer vatbaar te zyn, voor die onheilen, welke men te velde zynde te wagten heeft.

Als men een langduurigen zeetocht zal onderwinden, wendt men alle pogingen aan, om voor al bevarene scheepelingen te bekomen, en welke reeds aan de zee en zodanige luchtsgesteldheid gewoon zyn.

Bevestigt niet de ondervinding, dat oude Matroozen, in *Oost-Indiën* zonder

der zyn, dan in *Europa*, om dat zy aan die lucht gewoon zyn geworden (x).

Als kinderen, door den dood hunner ouders, of om andere redenen in Arm- Wees- of Kinderhuizen worden overgebracht, hoe gezond dezelve ook mogen zyn, worden zy wel ras door eene ziekte of een of ander huis gebrek, zeer eigen aan deeze huizen, aangetast, doch deezen eersten reuy door zynde, worden deeze kinderen als genaturaliseerde aangemerkt, en leven daar na vrolyk en gezond ten einde toe.

Worden onze kinderen, zoo lang zy den aanval der kinderpokken of mazelen niet hebben doorgestaan, wel zoo hoog geschat, dan als men dien hoek te boven is? Is men dan niet veel geruster? Durft men dan 'er niet veilig Lyfrenten op koopen, en wat is toch de reden van deeze gerustheid? Men veronderstelt de kinderen hebben de gewoone *Epidemie* doorgestaan, zy zyn gezuiverd, hunlieder natuur is nu ontvatbaar geworden, om in het
ver-

(x) LIND, *middelen ter gezondheid* enz. bl. 5.

vervolg door deeze ziekten aangetast te worden.

Heeft men wel den minsten schroom, wanneer ons dierbaar gebeterd Rundervee, verkeert onder besmette en zieke Runderen? Immers neen, en wel, om dat men vast vertrouwt, dat deeze Runderen, door dien zy de ziekten hebben gehad, derzelve natuur daar aan gewend is, en zy dus als onäandoenelyk zyn; voor eene nieuwe besmetting.

Hier zoude men by kunnen voegen, het gene de Geleerde J. BASTER ter verweering van de lucht in Zeeland aan den dag legt, en de redenen waarom reizigers en vreemdelingen, zo veel eerder dan Zeelands Inwooners, door deeze koortsen worden aangetast, of langer daar aan kwynen; of eindelyk in 't graf gesleept worden, dan kortheids halven verwyze ik den G. L. na deszelfs *Geneeskundige Proeven*, daar men zyn weetlust voldaan en myn gezegde zal bevestigd vinden (y).

Vleye my, als men bedaard en onbevooroordeeld, het voorgestelde behoedmiddel overweegt, dat men zal
moet

(y) *Holl. Maatsch.* 3 deel bl. 124-131.

moeten toestemmen, dat de jaarlyk-
sche verplaatfing der Militairen naar
*Staats Vlaanderen, Zeeland, Willem-
stad, Steenberg* enz. met een woord
naar alle Garnizoenen daar de zoute
flikken werken (z) ten hoogften ver-
derflyk zyn, voor die Manschap,
welke uit hooge en drooge Landen
komt. — Dan wil men de Troupen,
het verblyf in die Garnizoenen aange-
naam maken; keure best, dat zulks,
door een of ander douceur of encou-
ragement geschiedde, en het welk ik
aan de wyze bestuuring, van onze Ge-
eerbiedigde Vaderen des Vaderlands
overlate. — Vast vertrouwende, dat
wanneer het maar in de gewoonte werd
gebragt, men daar na, niet beter zal
weten of het behoorde alzo. — Stap-
pe hier van af, als bewust, ten nutte
van myn even mensch, dit alleen der
beste behoedmiddelen voorgedragen
te hebben.

Maar een of ander zegt: wy stem-
men toe, dat alles 't welk onder de
voorbehoedende middelen is opge-
noemd, het heilzaamst, best, en nut-
tigst zy, zo voor Inwooners als Mi-

X. DEEL.

R

li-

litairen, welke in *Staats-Vlaanderen* enz. Garnizoen houden, om zich voor de aanvallen der Najaars-koortfen te beschermen; maar hoe zullen wy nu de Inwooners en Militairen van dit alles overtuigen; van oude ingewortelde gewoonten doen afgaan; en van andere en betere middelen gebruik doen maaken? — Ik keur de zagste en vriendelykste middelen de allerbeste, ter verkryging, van dit zo nuttig, noodzaaklyk en gewenscht oogmerk.

Deeze middelen nu, en welke terstond zonder eenig tyd verzuim of doen van onkosten, onder deeze menschen kunnen werden ingevoerd en voorgesteld; bestaan in de eerste plaats hier in: om alle de Eerwaarde Heeren Predikanten en Roomsche Priesters, met alle bescheiden- en minzaamheid, door de geëerbiedigde Overheden, hier toe aan te sporen.

Deeze Heeren zyn in 't algemeen begaafd, met welspreekendheid, en het vermoogen, om zich naar gelang van zaaken, juist gepast, en vriendelyk te doen gelden; het zy ter vertroosting, vermaaning, bestraffing, onderrigting
en

en verbetering, van deeze en die Perfoonen, of deeze en geene zaaken.

De Geestelykheid is het best vermoogend, om de gemoederen der menschen van kwaade en nadeelige gewoonten af te leiden, het zy in hunne openbaare leerredenen, byzondere gesprekken en huisbezoeken; en dezelve zo te bestuuren, als ter bereiking van heilzaame oogmerken, ten nutte der Maatschappy kan dienstbaar zyn.

Aan wien is 't onbekend, welk een diepen eerbied en ontzag 'er onder deffige en geringe lieden ryst, enkel op 't hooren van den naam, daar is een Predikant of Priester? En wat een vermoogen hebben deeze Heeren niet, by en onder derzelve gezindten? Zyn 'er geen voorbeelden, dat de slegste gewoonten en baldadigheden eenig en alleen, door 't vermoogen van een Dorps Predikant geheel en al zyn uitgeroeid? Ja hebben onze Overheden zich wel eer niet bediend, van derzelve invloed, om het volk te bestuuren, tot bereiking van voorgestelde einden, met het allergelukkigst gevolg? dan hebben wy immers dezelfde hoop, dat

deeze Heeren, door den tyd, de zo heilzaame voorbehoedende middelen, ten dienste van 't algemeen belang der *Staats-Vlaanderen* en Militairen voorgesteld, zullen helpen bevorderen, om aan het wenschlyk oogmerk te beantwoorden.

In de tweede plaats keure hier toe uitnemend dienstig, de Edele Heeren Leden van den Magistraat, benevens de hooge en mindere Officieren in de Garnizoenplaatsen, als ook de Leden der Kerkenraden en Armbezorgers, en met een woord, allen en eeniege-lyk, van wat staat of rang hy zy, welke zich vermoogend vindt, om met gepaste zagt- en bescheidenheid, zyn evenmensch van 't schadelyke te overtuigen, daar van af te brengen, en tot andere, betere, en gezondere levenswyze over te halen.

Mogelyk zegt deeze of die: men is in deeze Verhandeling wat overboodig geweest, met de voorgaande; aanleiding geevende, of medewerkende oorzaken der Najaars-koortsen optenemen, en even zo breedvoerig, in het voorstellen der behoedmiddelen: —
Ware het niet beter geweest, dat
men

men zich maar eenig en alleen, had toegelegd om de eigentlyke waare oorzaaken der Najaars-koortfen voor te stellen en overeenkomstig die oorzaaken de behoedmiddelen?

Het was inderdaad beter geweest, maar wie der stervelingen is zo vermoogend, om zulks onberispelyk te bepalen? Men moet wel degelyk bezeffen, dat 'er niet eene enkele, maar een geheele faamloop van oorzaaken, in het algemeen plaats heeft, waar door de Najaars koortfen worden voortgebragt.

En dit is de reden, waarom zo veele en onderscheidene oorzaaken, zyn voorgedragen, welke de eene tyd meer, de andere minder, of te saamen verëenigd, vermoogend worden gevonden, om de Najaars-koortfen voort te brengen.

Het is hier mede (gedoogt deeze gelykenis) gelykerwyze niet uit een enkel stuk hout, een Schip gebouwd word, maar wel, dat 'er uit, en door onderscheidene, saamengevoegde, en verëenigde stukken hout, een Schip word volbouwd en saamengesteld. Even zo worden, door saamenvoeging en verëeniging van voorgaande, opwek-

kende en onderscheidene bykomende oorzaaken, de Najaars-koortfen in *Staats-Vlaanderen*, vooräl onder de Militairen voortgebracht.

En hierom hebbe ook, zo veele en onderscheidene behoedmiddelen, dewyl 'er voor een vreemdeling, gelyk een Militair kan aangemerkt worden, geen voorbehoedzaamheid genoeg kan geoeffend worden, uit loutere menschen liefde, om hen ware 't mogelyk alzints voor deeze wreede ziekten van 't Najaar te bevryden, voorgedragen.

Het vierde of laatste gedeelte, deezer vraag, zal in zich bevatten eene opgaave, der beste geneesmiddelen, welke tegen de Najaars-koortfen, vooräl by de Militairen worden aangewend.

Het herstellen deezer ziekte, is inderdaad het voornaamste, waar alles van afhangt, en waar na men het meest verlangt.

Het word volbragt of door heilzame poogingen der Natuur, of door de Geneeskunst.

De Natuur herstelt zich, als de zondigende stoffen, noch te veel, noch te scherp zyn; maar alleen de eerste wegen bezet hebben, en 'er geen buiten-

ge

gewoon koorts-geweld, noch verval van kragten mede gepaard gaat, met de beledigende stoffen zo van boven als van onder, of door beide wegen te gelyk, buiten het lighaam te brengen, of zo wanneer 'er reeds eenige schadelijke stoffen met de zelfstandigheid van bloed en vogten verëenigd zyn, dat dan de gunstige Natuur, dezelve of door zweet- of piswegen of buiks-ontlastingen buiten het lighaam voert; de lyder dus van 't kwaad ontheven, hersteld; en door een goeden levensregel tot vorige gezondheid gebragt word.

Doch de minste menschen overkomt dit voorregt, maar moeten de Geneeskunst te hulp roepen.

Een Geneesheer dan, zo hy in de Najaars-koortsen gelukkig zal slagen, zal drie genezingswyzen dienen in acht te nemen. Als:

- I. De beledigende rot- en galagtige stoffen te verbeteren, of dezelve uit de maag en darmen te ontlasten.
- II. Den voortgang der gemelde stoffen te beletten en tegen te gaan.
- III. De kragten der Lyderen te ondersteunen.

De Najaars-koortfen worden verdeeld in goede en kwaadaartige.

De goede zyn, alwaar de beledigende stoffen, zich maar alleen in de maag en darmen ophouden, de teekenen of verschynfelen niet geweldig zyn, en de lighaamen draaglyk door de ziekte worden aangedaan.

Deeze Najaars-koortfen, zullen zo vaak men door gepaste middelen, de schadelyke stoffen komt te verbeteren, of dat men dezelve door een braak- of purgeermiddel ontlast, aanstonds verminderen; en genoegzaam zonder aanwending, dan van een of ander eenvoudwig maagmiddel, vry spoedig herstellen.

Doch de kwaadaartige, en welke wel het meeste heerschen, geeven door derzelve teekenen genoeg te kennen, dat de beledigende stoffen niet alleen in de eerste wegen, maar ook tot andere en edeler ingewanden zyn overgegaan.

Wanneer nu de Geneesheer kan bevroeden, dat 'er een bedorve, gartige, galagtige stoffe in de maag of darmen canaal word opgehouden, dan moethy dezelve poogente verbeteren,
of

of hoe eerder hoe beter, naar gelang der ziekte, door bekwaame middelen ontlasten. Dewyl hier anders, hevigekoortsen door ontstaan, welke nooit te genezen zyn, ten zy die schadelyke stoffen eerst kunnen worden weggenomen (a).

Deeze schadelyke stoffen nu in de eerste wegen plaats hebbende, kunnen, op volgende wyze, worden verbeterd of ondergebracht.

En wel, dat men de al te groote werksaamheid deezer stoffen alleen be- teugele; of dat men derzelve ontaarte gesteldheid, verandere, verbeterere en de reeds ontstelde werking der ingewanden doet bedaaren, en in voo- rigen stand herstellen.

Dit nu word volbragt, door het aan- wenden van verzagtende of verftom- pende (*Obtundentia*); of door verlen- gende of verdunnende middelen (*Di- luentia*).

Doch de verftompde middelen, schynen hier nauwlyks in eenige aan- merking te komen (b); ten zy men de

R 5 ly-

(a) *Comment in BOERH. Aphorism. § 99.*

(b) *Multi laudant quidem olea sine involvendi acre, ut oleum amygd. TISSOT in disf. febr. bil. 1758*

lymige, meelige, uitgemelkte en ras tot zuurwording hellende middelen (*Mucilaginosaf, farinosa, emulsa et facile acrescentia*) welke door hun zagt streefend en olyagtig vermoogen, de scherpe deelen als omwinden en onbekwaam maaken eenig nadeel te veroorzaaken (c), hier toe wilde brengen.

De verdunnende middelen, stellen wy dan in den eersten rang: doch het is niet onteven, welke van deeze hier toe worden aangewend. Zullen dezelve aan 't groote einde beantwoorden, zy dienen vermoogend te zyn, om zich gemaklyk met ons bloed en vogten te kunnen vereenigen; vereenigd of vermengd zynde, aldus lankwylig te kunnen rondvlieten; en om het geweld der ziekte te beteugelen, en eene heilzaame verbetering te voorschyn te brengen.

Onder deeze verdunnende vogten, bekleed het zuiver water de eerste plaats, waarom het ook tot dit oogmerk van sommige Genees-Heeren lauw,

p. 53. Quod tamen jam ut malum augens HIPPOCR. rejecit. *Epid. c. vi. f. 6.* BIANCHI *Historia hepat.* P. 3. 698.

(c) *Comm. in BOERH. Aph. 88 No. 5. Ejusd. Lib. de Mat. Med. ad. h. l.*

lauw, in groote hoeveelheid, met kleine teugen genuttigd, als een uitnemen-
 mend middel word aangeraden; echter zo, dat het geen walging noch benauwdheden door het gebruik verwekt.

Voor my oordeele dat het eenvoud-
 wig water in deeze gevallen, juist zo
 zeer niet aan dit inzicht voldoet; zich
 moeilyk met ons bloed en vogten
 vermengt, minder aankleeft, omwindt,
 met zich voert en zeer spoedig door het
 konstig Niergestel en Piswegen door-
 vliet.

Waarom het water liever verkie-
 ze, en ook meer zal beantwoorden,
 als het door byvoeging van meel-
 lym- zeep- en zuuragtige deelen, voor
 al die welke uit het ryk der planten
 bereid zyn, beladen is, en in gepaste
 hoeveelheden wordt toegediend.

Onder deeze munten uit de gort- de
 parel- de haver- gerst- en broodwaters;
 de wey van gekarnde of van zoete-
 melk, door zuuren geschift, de ge-
 karnde en zoetemelk met water ver-
 lengd, met een woord alle mollige
 dranken, om dat dezelve het vermoo-
 gen bezitten, om de bedorve stoffen

te verdunnen, verlengen, verzagten, en de fcherpe deeltjes als te omwinden, mede te voeren, en derzelver ontlastingen te bevorderen.

By deeze keurige dranken, kan men als voortreffelyke hulpmiddelen, voegen, den honing, de zuiker, den honing-azyn, rhynfchen, moezel, witten of andere wynen; ja zelf den wyn- of bier-azyn, waar door men tevens de ingewanden verfterkt, de kragten onderfteunt en de bederving tegengaat.

Met geen minder vrugt kan men by deeze dranken voegen, alle fappige, rynfche, zuure verkoelende vrugten, of dusdanige fappen als van citroenen en oranje appelen, meloenen, perziken, abrikozen, kersfen, morellen, druiven, aal-braam- moer- vlierbezien en dergelyke; onder de gedaante van fyropen, of verdikte geleyen toege- maakt.

Deeze middelen nu hebben 't vermoogen, om zo ras dezelve in de maag en darmen canaal vermengd worden, met de bedorve en rottige ftoffe, te gisten, fermenteeeren, zich te vereenigen, en dus beide van gedaante te veranderen; waar door de beledigen-
de

de vermoogens der rottige stoffe, worden veranderd en buiten staat gesteld, om de edele kunstwerktuigen te schaden of te benadeelen.

De rottige en bedorve stoffen, worden nog al meer en kragtdadiger ontzenuwd, wanneer men by gemelde dranken paart, die zuuren, welke uit het ryk der delfstoffen zo mildelyk worden toegediend: als den geest van zwavel, van vitriool, van salpeter, en het pynstillend vogt van HOFFMAN; waar door deeze toebereide dranken, alleraangenaamst en heilzaamst voor de lyders versterkt worden. — Alhoewel men omtrent het gebruik deezer minerale zuuren, by lyders, die zwak van ingewanden zyn eenige voorzichtigheid moet in acht nemen.

Niet zelden zal men ervaaren, dat by deeze ontaarte stoffen in de lighaamen vergezeld gaat, eene taaye, lyrige zelfstandigheid; welke best zal overwonnen worden, door verdunnende en insnydende middelen (*attenuantia seu incidentia*) als daar zyn onder de middelzouten (*sales medii*) het *sal nitrum*, *sal gemmae*, *sal polychrestus et prunellae*, *sal communis*, *sal catharticus*

cus anglicanus enz. welke hier met vrugt kunnen worden aangewend, om dat zy het vermoogen bezitten, om die vogten daar zy mede vereenigd worden te verdunnen, en voor de verrotting te beschermen en te behoeden.

By deeze kan men nog voegen het *sal ammoniacus*, *tartarus solubilis*, *tartarus vitriolatus*, *antiemeticum riverii*, *Spiritus mindereri* en dergelyken.

Dan zo wanneer de ophooping of verzameling der bedorve en rottige stoffen, in de eerste wegen zo veel en groot is, dat dezelve, door de reeds gemelde middelen niet kan worden ondergebracht, noch overwonnen, dan moet men dezelve, op de best mogelyke wyze poogen te ontlasten, en buiten het lighaam te brengen.

Het wordt dan de pligt van een Geneeskundigen om die stoffen, welke ryp en beweeglyk zyn te ontlasten: of hier toe bekwaam te maken.

Allerbest wordt zulks verrigt door de gesmolten wynsteen, of door het wynsteenzout met oly van vitriool verza-

digd (d). De

(d) J. PRINGLE l. c. pag. 206,

De groote VAN ZWIETEN pryst hier toe aan den honing-azyn (e).

Doch deeze behandeling vordert gepaste omzichtigheid, op dat de in beweging gebragte stoffen, geene meerdere en ongeregelde beroeringen komen te veroorzaken. — Daar na, moet de Geneesheer met oplettendheid overwegen, vervolgens bepalen, welke ontlastings weg hem de geschikste en beste voorkomt, benevens de bekwaamste middelen.

De ontlastmiddelen (*evacuantia*) moeten zyn, welke den aart der ziekte tegengaan, ten minsten denzelven niet begunstigen. — Niet zelden wyst ons de Natuur den weg aan, door den verloren eetlust, walging en gestadige poogingen tot braken, dat 'er braakmiddelen (*emetica*) dienen aangewend, om de Natuur in haare werking te hulp te komen.

De ondervinding heeft my geleerd, dat men in de Najaars-koortsen zeldzaam de braakmiddelen kan ontbeeren, zelf hoe eerder men deeze hulpmiddelen aanwend, hoe spoediger de voortgang deezer koortsen verhindert word,

(e) *Comm. in BOERH. Aph. § 634.*

word, waarom my durve beroemen nimmer gewenschter gevolgen in de Najaars-koortfen te hebben onder-vonden, dan in die gevallen, daar een gepast, vroegtydig en fomtyds herhaald braakmiddel door my was aangewend.

Maar dewyl de Najaars-koortfen verschillen, zo verschillen ook de braakmiddelen; fomtyds neemt men waar, dat 'er by deeze en die, eene geneigdheid tot braaken is, maar de lyder kan de stoffen, waar van de Natuur zich tragt te ontdoen, niet ontlasten, door dien dezelve te taay, te zwaar, en aan de wanden der maag te aanklevende zyn, om door derzelve kramp of faamentrekkende beweging, naar boven en door den mond ontlast te worden.

In zodanige gevallen, heb ik my wel eens bediend, van eene ruime hoeveelheid lauw, zoet of ziltig water, en door herhaald drinken, de ontlastingen zo aangenaam en voldoende bevorderd, even als of 'er een braakmiddel was ingenoomen; nu en dan, heb ik wel eens, een aangename uitkomst van den zeeajuns honing-
azyu

azyn (*oxymel scilliticum*) mogen onder- vinden; dit middel wordt om deszelfs doordringend, ontbindend, slym-verdunnend en zagt braak-verwekkend vermoogen, by alle Geneeskundigen hoog geëgt; komt vooräl te pas, by zwakke Menschen en Kinderen, daar de eerste wegen door taaije galagtige slymstoffen bezet en bedorven zyn.

'Er worden uit de drie Ryken der Natuur, een aantal zo enkelvoudige, als saamgestelde sterker werkende braakmiddelen voortgebracht. — Wy zullen korthheidshalven, maar alleen van twee, uit alle deeze gewaagen; om dat dezelve het meest bekend, in den heerschenden smaak, doch vooräl aan het oogmerk uitneemend voldoende zyn.

Het eerste deezer is de *radix ipocacoänna*: (of rooden loop wortel; om dat 'er aan dezelve een byzonder en alleen eigen vermoogen, boven andere braakmiddelen, in de loopziekten schynt gelegd te zyn,) ik belyde gulhartig, dat de *radix ipocacoänna* uitneemende verdiensten heeft, boven andere braakmiddelen; doch dat dezelve voornamentlyk hier in bestaan. *Dat by zag-*

ter werkt dan wel andere braakmiddelen, en de lighaamen hier door zo zeer niet ontzet worden.

En dit is de reden, waarom de *ipocacoänna* zo in den algemeenen smaak is gekoomen, dat men thans genoegzaam, in alle gevallen en ziekten, daar een braakmiddel wordt goedge-dagt, aan hetzelfde den voorrang geeft. De gift van deezen wortel is van *scr. i.* tot *3ß.* en *scr. ij.*

Het tweede deezer braakmiddelen, is de braakverwekkende wynsteen (*tartarus emeticus*); deeze volgens de *nieuwe 's Gravenbaagsche Apotheek* bereid, geeft men, van één half tot *ij. iv. v.* en *vi.* grein. — Dan dewyl de *tartarus emeticus*, niet overäl op eenerlei wyze en sterkte gemaakt wordt, zo is de gifte onderscheide, 't welk een kundige vooräf dient te onderzoeken.

Voor my verkieze in de Najaarskoortsen, de zelve boven de *ipocacoänna* schoon een iegelyk hier omtrent volkomen vryheid laate; en diene de zelve met alle gerust- en veiligheid, daaglyks met aangenaam gevolg, myne lyderen toe, in deezer voege: aan een volwaschen mensch 5 à 6 greinen,

nen, met 8, 10 of 12 oncen water: aan een jongeling of jonge dochter 3 à 4 greinen, met 5 à 6 oncen water, en laat 'er om het half of geheele uur één theekopje vol van gebruiken: aan kinderen van 6, 8 of 10 jaaren, 2 à 3 greinen, met 3 à 4 oncen water, en om 't uur een lepel vol hier van in te neemen: aan kinderen van 1 tot 6 jaaren, een half, één, anderhalf, ook wel eens twee greinen, met 1, 2 en 3 oncen water, en om het uur één pap of eetlepel hier van gegeven. Ook geeve deeze giften wel eens, op eenmaal in een verflage kopje coffy of theewater, heimelyk gedaan, vooräl by kinderen; tevens moet men voor een algemeenen regel houden, dat de *tartarus emeticus* in een glazen of steenen mortier fyn gewreven, en met alle omzichtigheid naar gelang van den persoon, zaaken en omstandigheden worde toegediend.

De *tartarus emeticus* aldus gebruikt, verwekt niet alleen braaken, maar tevens door den afgang de allerheilszaamste ontlastingen, van veele bedorve, rottige, slymige en galagige stoffen, dat men zeldzaam van de ipo-

cacoänna bekomt. Hier mede stemt overëen de ervarenene S. A. D. TISSOT (f).

De *tartarus emeticus* met water gemengdis onfmaakelyk, en hierom zeer gemaklyk in te neemen.

Alleen zegge nog, dat in het afge-loopen jaar, zo in myn geboorte Stad, als buiten dezelve, dewyl 'er op de omliggende Dorpen een vry hevige epidemie van remitteerende en intermitteerende Herist-koortfen, en wel van den aart der rot- of galkoortfen hebben gewoed, wel in honderd gevallen, zo by aankoomende kinderen, jongelingen, jonge dogters en volwasfene menschen, in voege voorschreeven, met het allerheilzaamst gevolg den *tartarus emeticus* hebbe toegediend.

Ook vertrouwe dat beproefde Geneesheeren, zullen erkennen, dat de *tartarus emeticus*, vooräl in den beginne gegeeven, een uitmuntend braakmiddel is, dikwerf het kwaad of de eerste oorzaak der ziekte, op staande voet wegneemt, ten minsten de ziekte veel verkort, en min gevaarlyk maakt.

Ver-

(f) In *disfert. de febre biliosa.*

Verdient het niet eenige opmerking als men onzydig overweegt, dat daar de *ipocacoänna* ten tyde, van den onsterffelyken HERMANNUS BOERHAVEN, zo veel roem verworven had, en in 't algemeen wierd toegejuichd, men dezelve echter in zyn geschrift, *de Materie Medica et Remediorum formulis, quae serviunt Aphorismis de Cognoscendis et curandis Morbis*, en dat wel zonder den minsten ophief, maar driemaal vindt voorgeschreven? als tweemaal, *sect. 605. No. 10. inter vomitoria lenia in febribus ex copia ciborum*. En eenmaal *sect. 1489 in Rachitide*.

Daar men in tegendeel den *tartarus emeticus* § 759. in *Febre intermittente*, zelfs op drie onderscheidene wyzen, als in poeder, pillen en slikbrok, vindt voorgesteld: zonder van andere aanhalingen te gewaagen, daar de *tartarus emeticus*, *vinum emeticum*, *de asarum*, *succ. recent. expresf. cort. med. sambuci*, *ox. scilliticum*, *aliaque vomitoria* van deezen grooten man worden aangeraaden.

Zie eens met wat lof de kundige M. STOLLIUS van den *tartarus emeticus*, in de Najaars-koortsen, gewag

maakt (g): mogen wy dan den *tartarus emeticus* niet met alle regt, in de Najaars-koortfen, boven de *ipocacoänna* waardeeren? doch verfchoon deezen uitftap.

Echter ben ik niet wars om de *ipocacoänna* toe te dienen, hebbe dikwerf dezelve met aangenaam gevolg, in deezer voegen, wel eens gegeven:

℞ *Pulv. rad. ipocacoännae* ʒi.
Vini albi ʒij. *coq. leniter* ʒi. *hora, de in coletur,*
add. ox. scillitici ʒii.
d. in vitro.

En hetzelve op eenmaal, of in twee keeren, ingegeven.

Ook hebbe wel eens deeze twee te faamen gepaard,

als ℞ *Pulv. rad. ipocacoännae scr. i. vel* ʒβ.
 — *tartari emetici gr. i. vel gr. ij.*
Misce detur una vice quodam cum vehiculo.

of ℞ *Pulv. rad. ipocacoännae scr. i. vel* ʒβ.
 — *tart. emetici gr. i. vel gr. ij.*
 — *arcani duplicati gr. vi. vel xij.*
Ox. scillit. vel simplic. ʒβ.
M. d. quodam vehiculo uno pro haustu.

Dan

Dan wanneer de eerste wegen, door
 taaije, slymige, bedorve stoffen, als faa-
 men kleven, en de lyders zwak zyn,
 dan hebbe my altoos zeer wel bevon-
 den, by het gebruik van het keurige
 middel, door den Heere J. VAN DER
 HAAR, in de aantekening op de Leeger-
 ziekten, van den Baron VAN SWIETEN,
 medegedeeld. Het zelve bestaat in

℞ *Aq. hordei* ℥v.

Vini albi ℥ij.

Pulv. ipocacoënnæ grana xxx.

Mellis albi ℥β.

Misce.

Hier van gebruikt de lyder, om het
 uur een lepel vol, dit verwekt eene
 zachte en geduurige schudding der inge-
 wanden, en mislykheid, waar op meest
 altoos, eene ongelooflyke meenigte
 bedorve gal enz. volgt.

En op dat de bedorve stoffen, uit de
 maag en darmen canaal, des te beter
 zouden worden ontlast en weggevoerd,
 hebbe wel eens by sterke Menschen,
 op het spoor van Geleerde Mannen,
 by de braakmiddelen, buikzuiverende
 (*purgantia*) gevoegd, en wel eens her-
 haald, zo lang'er teekenen overblee-

ven, dat de fchaadelyke ftoffen nog niet genoeg waren opgeruimd.

De beste buikzuiverende middelen, tot dit einde, zyn myns bedunkens, de *rhabarber* en de *room van wynsteen*, waar door dan de ontlastingen, van booven en van onderen, zodanig worden voortgezet, dat niet zelden, binnen weinige dagen, eene fpoedige verbetering verworven, en het dreigend gevaar gunftig afgewend wordt: als

℞ *Pulv. rad. ipocacoännae scr. i. vel ʒβ.*
 — *rhei optimi scr. i. vel gr. xxiv.*
Misce.

Dit wordt dan met wat water ingeeven, in een of twee maalen, of de *room van wynsteen*, in de plaats van *rhabarber*, tot hetzelfde inzicht, aangewend.

Maar dewyl dusdanige geweldige ontlastingen, groote en buitengemeene ontzettingen, in de lighaamen voortbrengen, hebbe wel eens daarna, door een zagt ftreelend en rustverwekkend middel, aangenaame uitkomsten mogen ondervinden.

Men moet niet terftond, als het braakmiddel is ingenomen, eene
 groot

groote hoeveelheid lauw-water doen drinken, maar dan eerst, wanneer het water al zypelende den mond uit begint te loopen, en geneigdheden tot braaken tegenwoordig zyn, dan is het juist de gepaste tyd, om ruime teugen lauw-water te drinken; hier door zal het braaken gemaklyk worden doorgezetz, de benaauwdheden minder zyn, en de onreinigheden des te beter en gemaklyker uit de maag worden ontlast.

'Er waren nog veele voorzorgen op te noemen, welke men voor, onder en na de toediening, der braakmiddelen, dient in acht te neemen, dan dewyl ik veronderstel, dat zulks by de Geneeskundigen overbekend is, zal ik kortheids halve hier verder geen gewag van maaken.

Somtyds ervaart men in de Najaarskoortsen, gestadige looze braakingen, of die na een gegeeven braakmiddel wel eens overblyven, waar door de lyders wel eens worden afgetobt, en alle aanwending van hulpmiddelen vrugteloos wordt bevonden. — Deze ongemeene gevoelige aandoening der maag, wordt allerbest door het

zo berugte middel, van RIVERIUS (h) overwonnen, want door de opbruifing, worden de maagzenuwen, door een verwonderlyken prikkel aangedaan, en derzelve ongeregelde kramp- of stuiptrekkende beweging weggenomen, door dien dit middel alleen werkt, om de wanordelyke invloed van het aandoenelyk zenuwgestel, aldus ten besten te rigten (i).

Dan zo ras de Geneesheer, door een gepast braakmiddel, de onreinigheden uit de maag heeft opgeruimd, dan zal hy, en ook niet eerder, zyn toevlugt neemen, om door geschikte buikzuiverende middelen, de darmen te ontheffen van het schadelyke, dat in dezelve wordt opgehouden, als mede van het gene daar van, reeds eenigfints, onder het bloed en vogten gebragt is.

Deeze middelen nu moeten vermoogend zyn, doch niet te geweldig, waarom de zogenaamde harstagtige purgeermiddelen (*drastica*) hier zorgvuldig dienen vermyd te worden; dewyl zy in deeze ziekten, niet zelden geweldige buik-

(h) *R Salis absynthii. scr. i. succ. Citri cochlear unum in ipsa effervescentia deglutitur.*

(i) *Comment. in H. BOERH. Aph. § 658.*

buikpynen, stuip- of krampagtige bewegingen, en andere toevallen voortbrengen. — Men dient in het algemeen te gedenken, dat alle zware purgeermiddelen de Lyders verzwakken en vatbaar voor afgaande Koortsen maken.

Dan de zorgdraagende natuur, heeft andere en betere middelen, om aan dit heilzaam oogmerk te voldoen, geörend. — Waarom de zodanige verkieze, welke eene zachte ontlasting, zonder merkelyke aandoening of beweging, van het lighaam verwekken; als de *rheum*, *cremor tartari*, *folia sennae mundata*, *manna*, *casia*, *fructus tamarindorum*, *sal polichrestus*, *nitrum*, *sal mirabilis glauberi*, *sal catharticus anglicanus* en *sal sic dictus fredericianus*.

Deeze middelen nu worden op onderscheidene wyze den Lyderen toegediend; somtyds hebbe om de 2 uuren, met goed gevolg, $\frac{1}{4}$ loots *cremor tartari* gegeven, doch meest in dezer voege:

℞ *Pulv. rhei*

Crem. tartari ana ʒi.

M. f. pulv. iv. vel vi.

en om de 1 $\frac{1}{2}$ of 2 uuren 'er één gebruikt,
of

of $\mathcal{R}$ *Pulv. rhei*
Crem. tartari
Sal. pol. vel nitri vel mirab. glaub. anazi.
M. f. pulv. vi. vel viij.

Men geeft 'er één, om het uur, anderhalf of twee uren, met wat schoon water, te gebruiken.

Zyn 'er Lyders die geen poeders kunnen gebruiken, men geeve dezelve een der navolgende mengfels:

$\mathcal{R}$ *Aq. bordei vel communis* $\mathfrak{z}$ viij.
Pulv. rhei

Sal. cath. angl. vel polichr. vel frederic.
Cremoris tartari ana $\mathfrak{z}$ i.

Rob. samb. vel syr. cich. c. rh. $\mathfrak{z}$ i.

M.

En geeve 'er om het uur, anderhalf of twee uren; een halven of geheelen theekop vol, van te gebruiken.

Of in deezer voegen:

$\mathcal{R}$ *Foliorum sennae mund.* $\mathfrak{z}$ β .

Crem. tartari $\mathfrak{z}$ ij.

Fruct. tamar $\mathfrak{z}$ iij.

Rhei opt. $\mathfrak{z}$ i.

inf. in s. q. aq. fervid. ad col. $\mathfrak{z}$ xij.

adde sal mir. glaub. vel nitri $\mathfrak{z}$ ij.

Mannae vel casiae $\mathfrak{z}$ i.

M.

Men gebruikt het als boven gemeld.

Ver

Verkiest men een slikbrok, men neeme een der gemelde poeders, en mengt hetzelfde met eene gepaste hoeveelheid *rob sambuci pulpa casiae, syr. rhei vel communis*; en laat 'er den Lyder om het uur, of om de twee uren, een brokje als een nootemuscaat van inneemen.

Begeert men pillen, men neemt één der gemelde poeders, stampe hetzelfde met eenige greinen *gummi tragacanthi*, en één weinig water ter deege aar, en doe hetzelfde naar gelang van zaaken gebruiken.

'Er waren, uit den rang, der verkoelende buik-ontlastende middelen, nog andere op te noemen, doch deeze genoegzaam keurende, zullen wy het hier by laten.

Doch niet tegenstaande de buiksontlastingen, door dusdanige middelen, heilzaam zyn, hebbe my nimmer kwalyk bevonden, om nu en dan, ja kan het zyn, dagelyks een verkoelende, affpoelende en bederf wederstaande, inspuiting of *lavement* te zetten; al was het maar van wey van melk, met wat gegraven- of keukenzout, en gehonigde azyn; of een ligt
af

afkookfel van camomillen, meliloten, kaarsjesbladen, smeerwortel, fenebladen, met wat tamarinden, salpeter, honig of fyroop gemengd; en dan maar even lauw, en niet minder dan tot 10 of 12 oncen tevens ingebracht.

'Er dient nog opgemerkt, dat men fomtyds met vrugt by de afgang verwekkende, ook versterkende en de rotting belettende middelen kan paaren, en wel in die gevallen, daar een groote verzwakking, en teekenen eener heevige bederving, van het begin der ziekte afaan zich vertoonen.

II. Dit geneezings inzicht zal dan bestaan, om den voortgang der bedorve stoffen te beletten en tegen te gaan.

Doch vooraf zegge met een woord, het is zeldzaam dat men zo gelukkig is, dat de ophooping en bepaaling der bedorve galstoffen, zich eenig en alleen maar, tot in de eerste wegen uitstrekken, maar meestäl, wordt 'er een gedeelte opgenoomen, en naar de tweede wegen overgebracht, met ons bloed en vogten verëenigd, en dus het geheele lighaam in ziekte en ongesteldheid gebragt.

Hier

Hier wordt het de pligt van den Geneesheer, om met alle oplettendheid, door bekwaame middelen, de ongesteldheid van bloed en vogten te verbeteren; de reeds zynde toevallen te verminderen; en die 'er te dugten zyn, zo veel mogelyk af te wenden; en alles zodanig te bestuuren, dat 'er eerlang een aangename gezondheid te verwagten zy.

Hier toe zullen de reeds genoemde ontlastmiddelen, naar gelang der omstandigheden, dienstbaar zyn; als mede de verdunnende dranken, de middelzouten en voortreffelyke zuuren, om dat zy den aart van het bederf kragtdadig wederstaan.

Echter heeft de Geneesheer hier veel omzichtigheid noodig. Zo ooit de Arts, in eenige ziekte, verplicht is, om als een oplettend en naauwkeurig dienaar, alles gade te slaan, en zich naar den aart en omstandigheden der ziekte te schikken, het is wel in deeze Najaars-koortsen.

Dus zal hy gadeslaan, welk een ontlastweg, der ziekte-stoffen, de natuur in deeze verkiest, hierna de Geneesmiddelen schikken, om deeze heil-

heilzaame poogingen alints te bevorderen.

Doch zo wanneer een of ander bykoomend iets, deeze goede poogingen kwame te vertraagen, of van deezen weg af te wyken, zal hy, door zyn konst-vermoogen, het weder op het regte spoor tragten te brengen.

Door Geneeskundige ondervinding, heeft men geleerd, dat de natuur, dikwerf poogt het schadelyke in de lichaa men huisvestende uit te dryven, het zy door hetzelve te bepalen, en te voeren naar de oppervlakte der lichaa men; daar eenigen tyd te doen verblyven, en in zichtbaare en onderscheidene foorten van uitbottende vlakjes, puisten of blaasjes te vertoonen; dan wederom door de uitwaasemende vaten der huid, onder de gedaante van een tast en zichtbaar zweet, te doen vervlieggen, dan weder met deeze stoffen op te nemen, en naar de darmen te voeren, en dus te ontlasten; dan weder naar het konstig niergestel over te brengen; zo als men in deeze ziekten, door de verscheidene behoudingen der pis, dagelyks kan ervaren.

Een Geneesheer zal dus den weg, wel.

welke de natuur zich ter herstel, heeft voorgeschikt, gestadig volgen, en nimmer door ongeschikte noch ontydige geneesmiddelen stooren, maar integendeel, deeze zo nuttige poogingen der natuur, alsints te hulpe komen.

Niet zelde neemen deeze koortsen, eene onderscheide gedaante aan, zo in 't begin als voortgang der ziekte, en hierna dient een Geneesheer, de geneezingswyze overëenkomstig toe te passen.

En dit is de rede, waarom deeze koorts, eene andere behandeling vereischt, als zy de gedaante van eene geduurige vertoont; eene andere, als zy den loop van een waare verpoozende volgt; eene andere, als zy den rol van eene zuivere tuschenpoozende speelt; eene andere, wanneer zy geheel en al, tot een andere ziekte overgaat.

Doch verwacht niet, G. L., dat wy van alle deeze en onderscheidene soorten, eene byzondere geneezing zullen opgeeven, zulks zou meer overboedig dan nuttig zyn, en my van het waare oogmerk deezer Verhandeling, doen afdwaalen.

Zal men nu aan dit tweede inzicht voldoen, en wel om den voortgang der garstige, galagtige en rottige stoffen, te verbeteren en onder te brengen; zo moet men in aanmerking nemen, dat men zo zeer niet bedoelt, die ziekte stoffen, welke zich maar alleen tot de maag en darmen bepaald hadden, en hier nog waren blyven hangen. — Neen! wy bedoelen 'er mede, wanneer door het geweld der ziekte, kwaadaartige rottige ziekte stoffen, tot de tweede wegen aanvanklyk zyn overgebracht, en eene gelykfoortige verdunning en ontbinding in bloed en vogten heeft verwekt.

Dan moet men, met omzichtigheid, de groote werkzaamheid der zondigende stoffe poogen te verkrachten; derzelve schadelyke vermoogens, door verbeterende en de rotting wederstand biedende middelen vernietigen; en de edele ingewanden, zo veel mogelyk, trachten te beschermen.

Naar maate nu de ontbinding, van bloed en vogten, in deeze Najaarskoortsen plaats heeft, even zo zyn ook de kragten der Lyders; en dit is de reden waarom men soms zo veel

noodig heeft, om dezelve door het kunstvermoogen op te beuren, en zo te versterken, dat de aanvanklyke met ons bloed en vogten vereenigde rotstoffen, door een gunstige opgebeurde medewerking, der ingewanden en vaten, in het vermoogen worden gebragt, om naar de gewoone ontlast-wegen gevoerd, en aldaar behoorlyk te kunnen afgescheiden worden, en deeze heilzaame poogingen bevorderd hebbende, een gunstige herstelling eerlang kan worden te gemoed gezien.

Dit doel nu zal men best treffen, zo door dranken, spyzen, als geneesmiddelen.

Wat de dranken aanbelangt, hier omtrent zegge maar alleen, dat de reeds opgenoemde, met al het gene'er ter verbetering en versterking, zo uit het Plant- als Delfryk kan worden bygevoegd, alles in deezen zullen afdoen. — En wel, om dat dezelve gemaklyk met onze lighaams-vogten vereenigen; vereenigd zynde lankwylig aldus rond vlieten, het geweld der ziekte, door het bederf weerstand biedend vermoogen beteugelen, en niet zelden een zichtbaare verbeetering

doen ondervinden: *Facilius est replere potu quam cibo corpora* (k).

De voedfels moeten verrykt zyn, met hetzelfde vermoogen, als de dranken, doch in het toedienen derzelve, moet men vooräl letten, dat zy, noch in hoeveelheid, noch in zelfstandigheid, de vermoogens der lyderen, die dezelve gebruiken zullen, te boven gaan; dewyl 'er geen voedfels met eenige vrugt, aan de zieken kunnen worden medegedeeld, dan die geene, welke behoorlyk verteerd en ondergebracht kunnen worden; waarom de groote HIPPOCRATES ter zyner tyd reeds zegt: *Impura corpora quo magis nutritiveris, eo magis laedis* (l).

Het allernuttigste voedsel, dat men aan zodanige zieken, kan toedienen, is het zuiver water, met wittebrood of gestooten biscuit, tot eene smiege zelfstandigheid gekookt, daarna, met wat suiker, aangename zuuren en verkwikkende rynsche of andere wyndeelen, toebereid; de mol-dranken, of versche mollige bieren, kunnen even zo worden toebereid; de zoete of gekarnde melk,

(k) HIPPOCRATES. *libro 2. aphor. XI.*

(l) *Lib. 2 aphor. X.*

melk, met ryst, grutten, brood, biscuit enz., gereed gemaakt, zyn niet af te keuren; de soupes van eenvoud'ig water, met ryst, gort, brood, biscuit, groenten en wat zout toebe-reid, zal men dienstig, daar en tegen de vleesch-soupen en dierlyke voed-sels, schadelyk bevinden. 'Er was nog een aantal van dergelyke voedfels op te noemen; doch onder de slurp voed-fels keure deeze genoegzaam, en vol-gens ondervinding de beste.

Nu zullen wy, van de eigenlyke geneesmiddelen, gewag maaken.

Zo lang deeze ziekte de naam en daad van galziekte draagt, dat geme-nelyk duurt, van *Augustus* tot *Septem-ber*, dan zal men, met de voor ge-melde affpoelende dranken, verkoe-lende middelen en voortreflyke zuu-ren, na dat men alvooren de benoo-digde ontlastingen heeft in 't werk ge-steld, niet zelden gelukkig slagen.

Maar dikwils ervaart men, dat deeze koortsen, naar maate de hitte vermin-derd, en de lucht koeler wordt, ook van aart veranderen, en naar gelang dat de uitwaasemingen verminderen, zo worden 'er ook meerder stoffen

naar de darmen overgebracht, en niet zelden sterke en soms bloedige afgangen gebooren.

Ook verwandelen deeze koortfen wel eens, in het afloopen van den herfst, in afgaande, anderendaagsche en derdendaagsche koortfen; vooräl by Menschen, welke galkoortfen hebben gehad, en welker lighaamen nog niet genoeg versterkt, en dus als ongewapend zyn gebleven, om tegen deeze nieuwe koorts-aanvallen, bestand te zyn, en welke soms den geheelen winter duuren. — Doch deeze tusfchenpoozende koortfen, zal men best, door een oordeelkundig gebruik, van den voortreflyken koortsbast, en andere gepaste middelen overwinnen.

Maar wanneer nu de rottige ontbinding, van bloed en vogten, zodanig de overhand neemt, dat de vermoogens van den Lyder, hand over hand verminderen en als wegzinken; de veerkragt en werking der ingewanden en vaten verflappen, en dus een algemeen onvermoogen, met een akelig vooruitzicht, van een met sterke schree-den naderenden dood aanduiden: Dan

is het meer dan tyd, om de reeds zyn-
de en dreigende onheilen af te wen-
den, tegen te gaan, ja kan het zyn,
kragtdadig op te beuren; doch wel
zo, dat noch de teedere vaten, noch
de vaste deelen beledigd, noch de
dunne en vloeibare vogten te veel ver-
loren gaan.

De middelen nu welke hier aan zul-
len beantwoorden, moeten begaafd
zyn, om het wankelend vermoogen
te versterken; de bederving der vog-
ten en rottige verdunning des bloeds,
te verhoeden; de wryving en werking,
der vaste deelen en der vaten, op on-
ze vogten, door een zagt prikkelende
beweging te bevorderen.

Het is bekend, dat zelfs Mannen
van naam, in deeze aart van ziekten,
zeer veel op hebben, om de *salia alca-*
lia fixa et volatilia aan te wenden, de-
wyl zy, volgens genoome proeven,
veel vermoogen bezitten, om onze
vogten voor bederf te bewaaren; de
levens vermoogens op te beuren, en
den omloop des bloeds te vermeerde-
ren.

Des niettegenstaande is my, door
voldoende bewyzen, niet genoegzaam

gebleeken, dat de aanwending der vaste en vlugge loogzouten, in alle gevallen, voldoende zyn; waarom ik de uitmuntende zuuren en andere beproefde middelen, en welke zo juist met onze lighaams vogten overeenkoomen, den voorrang geef.

Echter wil ik niet ontveinzen, dat in gevallen, daar de rottige stoffen zodanig de overhand hadden genoomen, dat de kragten der Lyders als wegzonken; de pols klein en snel was, en de natuur als stiel stond; in zulke omstandigheden, wel eens eenige greinen, *sal cornu cervi*, met wat witten wyn; of eenige droppelen *sp. cornu cervi*, *vel succinati*, *vel sp. sal. vol. oleosi*, *sp. sal. ammoniaci* enz., van tyd tot tyd herhaald, met een spoedig en aangenaam gevolg, hebbe toegediend.

Schoon 'er nu uit de clasfe der bittere- en behoedmiddelen (*amara et anti-septica*,) geheele naamrollen van zodanige middelen, by de schryvers te vinden zyn, als 'er worden verëischt; zo keuren wy dezelve alle niet even genoegzaam, waarom de meest voldoende eenig en alleen, volgens het geene in de vraag gevorderd wordt, zal op-

noe

noemen, en daar de Geneesheer, dan nog zyne keuze uit bepalen kan: als daar is de *scordium*, *mentha*, *melissa*, *rutha*, *salvia*, *carduus benedictus*, *absinthium*, *cortex aurant. et citreorum*, *radix serpentariae virginianae*, *valerianae sylvestris*, *contrajervae*, *gentianae*, *summitates cent. min.*, *flores chamomillae romanae*, *caphora*, *myrrha*, *moschus*, *nux moschata*, *alumen*, *flores salis ammoniaci martiales*, *lignum quasfi*, *cortex cinamoni*, *winterani*, *praesertim optimi peruviani*.

Van deeze opgenoemde, welke ik om alle verwarring voor te komen, by hun meest gebruikelijke naamen heb voorgesteld, kunnen onder verscheide gedaantens, afkookfels, uittrekfels, overgehaalde wateren, pillen, kruiderwynen, slikbrokken, poeders enz., worden toegediend.

Doch my hebben in het algemeen de middelen, welke in zelfstandigheid konden worden gegeven, het meest voldaan, om dat die middelen als onverminderd in de maag koomen, daar langer blyven, en het nuttige dat 'er in is, beter door het vermoogen der maagsappen, dan door de konst 'er kan worden uitgehaald.

Wy zullen uit de opgenoemde middelen, om dat de *cortex peruvianus* in deeze ziekten zo eene algemeene lof verworven heeft, het een en ander van dit inderdaad voortreflyk middel zeggen: alſchoon het van den eenen gelaakt, doch van anderen wederom geprezen wordt.

Die wel onderscheidt, die leert niet alleen, maar geneest ook wel. - Hierom zegge, dat zo lange 'er garſtige, rottige, galagtige onreinigheden, in de maag en darmen huisvesten, dit middel, hoe vermoogend anders, niet uitwerkt, dan maar alleen de ſpievezelen der ingewanden en vaten te verſterken, en het werkend vermoogen derzelve te vermeerderen.

Maar zo wanneer de ſchadelyke ſtoffen, uit maag en darmen zyn ontlaſt, dan zal men door dit middel, de zo noodige bereiding der ziekte ſtoffe, welke, nog met onze vogten verëenigd, rondvlieten, aanmerkelyk onderſteunen; de verdere rottige bloeds-verdunning voorkoomen, en de koorts-beveeging van het aandoenlyke zenuwgeſtel, kragtdadig te keer gaan en verhoeden.

Waar

Waarom dit dierbaar middel niet alleen aangeraden, maar als een eerst, vermoogendst en heilzaamst middel moet worden aangewend.

De Lyder dan behoorlyk toebereid zynde, zal men nimmer schade doen met de koortsbast, waarin de wyze natuur zo een byzonder, eigenaartig, bederf weerstandbiedend en onschadelijk koorts verdryvend vermoogen, gelegd heeft, in groote en voldoende giften onbeschroomd toe te dienen.

Echter zo ras men het gewenschte effect, van dit middel, niet terstond bekamt, moet men het niet verdenken, maar met het gebruik volharden, om dat de ervaring leert, dat men met hetzelfde voortgaande, eindelyk zal zegepraalen.

Bespeurt men daar en tegen, het voortreflyk vermoogen van dit middel, zo moet men ook met hetzelfde te gebruiken, niet verflaauwen, maar allengskens verminderende, rustig voortgaan, zelfs nog een geruimen tyd, na dat de Lyder reeds het geweld en gevaar der ziekte ontkoomen is, om hem voor alle te dugte wederinstortingen te behoeden.

Dan

Dan hoe vermoogend ook dit middel van de natuur begaafd zy, zo leert echter de ondervinding, dat men hetzelfde nog aanmerklyk versterken kan.

De beste en gemeenste hulpmiddelen hier toe; zyn goed bier of zoetemelk, zo dat men zeer gemaklyk, onsmaklyk en met groot nut, een of twee vierendeel loots *kina*, met een teug zoetemelk, kan inneemen; of men kan de koortsbast in zoetemelk doen koken; doch voor my bemin, om gegevene redenen, alle geneesmiddelen, zo veel mogelyk, in zelfstandigheid, vooräl den koortsbast.

De nog meerder vermoogende middelen, om de *kina* te versterken, is de wyn, brandewyn, genever enz., waar van men in de tusfchenpoozende Herfst-koortfen, uitneemende voordeelen zal ondervinden.

Wil men den peruviaanfchen bast ondersteunen, als men de rottige verdunning des bloeds, moet tegengaan, dan zal men door byvoeging van de *radix serpent. virgin.*, *contrajervae*, *Myrrha* enz., zich niet vinden te leur gesteld. — Keurt men het noodig, dat 'er eenig meerder aromatiek vermoogen

gen dient by gevoegd, men zal zich zeer wel met de *radix valer. sylvestris*, *flor cham. rom.*, *cort. cinamomi*, *winterani*, *caphora*, *lignum quasii*, *flor. sal. amm. martial.* bevinden. — Verkiest men meerder saamtrekkende middelen, men zal zeer wel, met een gepast gebruik, van 't *alumen* slagen.

Doch hoe groot en onontbeerlyk ook de kragten van den koortsbast, in de geneeskunde zyn, zo heerschen 'er echter by deeze en die, een menigte vooroordeelen.

En hier moet men zich niet verwonderen, als men overweegt, dat het goed gerugt van dit middel, het zo in den heerschenden smaak heeft gebragt, dat het in zeer veele gevallen, gepast of ongepast, maar is voorgeschreven: zo onmogelyk het nu is, dat JUPITER aan allen kan behagen, zo onmogelyk is het ook, dat dit middel in alle gevallen kan nuttig zyn. 'Er heerscht ook een vry algemeen gebrek, dat men niet omzichtig genoeg is, in het doen van waarneemingen, en de natuurlyke gevolgen der ziekten, niet genoeg onderscheid van de uitkomst der geneesmiddelen, en dus niet zelden

den beschuldigt, dat inderdaad onschuldig is.

En hier door is het, dat men de dikke beenen, gezwolle buiken, benaauwdheden, geel- of water-zugtige ongesteldheden, dikwylige wederkomst der tusfchenpoozende koortfen enz.; maar al te veel als gevolgen van de Najaars-koortfen, aan het vroegtydig of langduurig gebruik der *kina*, gewoon is toe te fchryven.

Wy zeggen dus alleen maar, om de waarheid hulde te doen, eens gesteld dat een ontydig en langduurig gebruik van de *kina*, zulks konde te weeg brengen, (het welk nog niet betoogd is, maar wel in tegendeel is men thans overtuigd, dat de langduurigheid der koortfen enz., de oorzaak der zo onaangename gevolgen is) hoe komt het dan dat Menschen, als gevolgen der Najaars-koortfen, bovengemelde ongesteldheden ontmoeten, welke in die ziekten, getuige zy de ondervinding, geen grein *kina* gebruikt hebben? ja dat nog fterker is, 'er zyn een aantal waarneemingen voor hande, welke ftaven, dat Menschen, na afloop der Najaars-koortfen, met dikke beenen,

opgezette buiken, benaauwdheden, geele-bolle-zugtige zwellingen enz., zyn gekweld geweest; en welke geene geneesmiddelen, hoe ook genaamd, gebruikt hadden.

Zou het dan niet beter zyn, dat men, in plaats van de *kina*, zo onverdiend, in alle gevallen te beschuldigen, liever konde goedvinden, die gevolgen als gewoone natuurlyke uitwerkselen, der langduurigheid en kwaadaartigheid der ziekten, te beschouwen?

Eer dat van dit tweede geneezingsinzicht aftappe, zal ik eene aanmerking, die 'er zou kunnen worden gemaakt, poogen op telosfchen. 'Er is 'er die zegt: hoe is het mogelyk, dat daar het aderlaten zo algemeen, ja byna in alle ziekten wordt in het werk gesteld, dat men in deeze Verhandeling, 'er geen woord tot nog toe, van vindt gewag gemaakt? — Denk niet G. L., dat ik wars ben, van 't kunstig bloedplengen, het is 'er wel verre van daan; ik bemin op goede Boerhaviaansche gronden, als het geval daar is, groote, en naar eisch van zaaken herhaalde aderlatingen.

Schoon

Schoon het aderlaten in de Najaarskoortsen, over het algemeen genomen, niet noodzaaklyk is, zo zyn 'er echter gevallen, daar de volbloedigheid, groote drift en persing des bloeds, met den aanval en verheffing der koorts, zulks vordert. — By voorbeeld, wanneer iemand jong, sterk en volbloedig is, een harden, vollen en snellen pols heeft, ylhoofdig is, of daar toe geneigd, en 'er zich eene geschiktheid tot ontsteking opdoet, in dergelyke gevallen is het, dat men dezelve met het grootste nut en voordeel, kan in het werk stellen, zo als door my verscheiden malen ondervonden is. — Maar zo 'er een aanvanklyke ontbinding, in bloed en vogten, plaats heeft, zal een aderlating ten hoogsten schadelyk zyn. — Omtrend den tyd, wanneer men in de Najaarskoortsen een ader dient te openen, zyn het de Geneeskundigen niet eens. 'Er zyn 'er, die hetzelfde aanraaden, in dien tyd, wanneer de Lyder geheel van koorts bevryd is. Anderen, als de beroemde PRINGLE, raden aan, om als het de nood vereischt, in den beginne, ja in alle tyden, het zy in of buiten de verhef-

heffing der koorts, zulks te verrigten, en dus liever in de eerste aanvallen, dan in de volgende, om dat wanneer men de gedugte volbloedigheid vermindert, de geweldige aanpersing van bloed en vogten, en derzelve wryving beteugeld, de koorts-beweeging verzagt, en dus de ziekte voor den Lyder draaglyker gemaakt wordt.

Wy zullen, met een woord, ook iets van de *vesicantia*, *epispastica* en *pediluvia*, gewagen. — Wy houden ons niet op, met de bereiding, noch met de verschillende gevoelens, der Geneeskundigen, te wederleggen, of men in deeze ziekte al of niet *vesicantia* zal aanwenden. De ondervinding is myn getuige, dat dikwerf dezelve met voordeel heb doen aanleggen, in die gevallen, daar eene overbrenging van schadelijke ziekte stoffe, naar edele lichaamsdeelen plaats had; of reeds een duidelyk onvermoogen en min gunstige medewerking der natuur, tegenwoordig was, of wanneer men zulks vreesde.

Zo dat de blaardragten, met goed gevolg, naar gelang der omstandigheden, zo na aan het beledigde deel als mogelyk is, dan op het hoofd, aan

den hals, op de borst, buik, rug, tus-
schen de scharaderbladeren, aan de le-
dematen enz., hebbe doen aanleggen,
als ik maar met mogelykheid, 'er ee-
nig voordeel van konde bevroeden.

De *epispastica* van roggen-meel en
azyn bereid, of zuurdeeg, kan men
door byvoeging van groene zeep, mos-
tert, uijen enz., versterken, om door
deezze prikkeling, zo veel te sterker af-
leiding te maken: men plaatst dezelve
aan den hals, dyen, kuitzen, voeten of
andere lighaams deelen. De *pediluvia*
van warm water, of met melk, spaan-
sche zeep, hooy, zeemelen, of ver-
zagtende kruiden, en byvoeging van
salpeter of gemeen zout, hebbe me-
nigmalen van een voortreflyke nuttig-
heid, in de Najaars-koortzen bevon-
den, wanneer dezelve ter afleiding,
twee à drie malen daags wierden aan-
gewend.

III. De kragten der Lyderen te on-
dersteunen, is het derde of laatste ge-
nezings inzicht.

De ondervinding leert maar al te
veel, dat alschoon de Lyder het ge-
vaar der ziekte ontkomen is, hy ech-
ter nog niet geneezen is, dus moet
vooräl de Militair, zich niet te vroeg
van

van gepaste geneesmiddelen ontslaan; maar integendeel nog een reeks van tyd 'er mede aanhouden, en naar mate de aanneemende kragten vorderen, allengskens met het gebruik der geneesmiddelen verflauwen, om door het aanhoudend gebruik, der versterkende en bederfweerende geneesmiddelen, de overgeblevene flappe vaten en ingewanden te ondersteunen; de chylbereidende konstwerkhuizen te versterken, de overgeblevene of de nieuwlyks aangroeiende rotstoffen, in de verzwakte warme ingewanden te verkragten; de wederinstortingen te verhoeden, de dierlyke vermoogens op te beuren, en dus als met vereende magt, het lighaam tot voorige gezondheid te helpen bevorderen.

Zo noodig het aanhoudend gebruik; der geneesmiddelen is, zo noodig is ook een gepaste levenswyze, en het gadeslaan der zes niet natuurlyke dingen: als de lucht, waarin de pas ontloken Lyder verkeert, moet zuiver, droog en koel zyn, waar door de verflapte vermoogens van den Militair, het best versterkt worden; nu en dan dient 'er van vertrek veranderd, ook gewaakt te worden voor de zons hitte, snerpende

winden en fchadelyke avond luchten. Oordeelt men de verblyfplaatsen, min of meer geinquineerd, men berooke dezelve met geurige en welriekende gommen en harsten; uitdampingen van azyn, besprengingen van citroenfap of rhynfchen wyn, doch vooräl, door 't inlaten van een zuivere frifche lucht, zal men best flagen.

Wat de fpyzen aanbelangt, de voor genoemde kunnen dienstbaar zyn; alle zwaare, vette, en fpoedig tot bederving hellende dierlyke voedfels dienen vermyd. — Als men geen bederf meer te dugten heeft, kan men de kragten door magere vleefch foeppen, met ryst, gort, groenten, en byvoeging van citroenfap en room van wynfteen, onderfteunen. — Wit vleefch van kalveren, fchapeu of hoenderen; met toefpyzen, uit de grutwinkels en moeftuinen toebereid, hebben dan voortreflyke nuttigheden. Doch vooräl zy den Militair, in deezen de matigheid in 't voedselgebruik, aangeraaden, dewyl het beter is dezelfde hoeveelheid van fpyzen, in zes, dan in drie maaltyden te nuttigen.

De dranken moeten zyn, gort- of broodwater, met citroenfap, fuiker en
wat

wat wyn toebereid; goed belegen en wel gehopt bier, limonade, zuiver koud water, met wat brandewyn of azyn toegemaakt, zyn nuttige dranken. — Maar zo fchadelyk als de warme koffy en thee dranken in deezen zyn, zo heilzaam zal men het edele druivensap, naar afloop der Najaarskoortfen, by de Militairen bevingden (m).

De wyn heeft uitmuntende nuttigheden, waar door de bezweke krachten der Lyderen ondersteund, en de gezondheid grootendeels bevorderd wordt; de voordeelen van den wyn, zal men by de Militairen dagelyks erwaaren, als dezelve, in gepaste hoeveelheden wordt toegediend, en ons als ftilzwygend aanfpooren, om met derzelve gebruik voort te gaan. — Doch zo wanneer op 't gebruik van wyn, bieren, geestryke dranken enz.; min- of meerder ylhoofdigheid, beroering der hersenen, bezwaardheid in het fpreeken, of andere ongeregelde beweegingen ontdekt wierden; moet men daar van afzien, om dat het be-

V 3

wyst,

(m) Zie van het groot nut van den Wyn in de Medicynen, de *Nieuwe Nederlandsche Bibliotheek*, 1 d. No. 10. bl. 322-327.

wyst, dat de Lyder, dezelve nog niet verdraagen kan.

'Er dient in 't algemeen opgemerkt, dat 'er ook van de dranken geen groote teugen te gelyk, maar liever dikwils herhaalde, worden gedronken, zo om het gemis der vloeistoffen allengskens te vergoeden, als de nog overgeblevene scherpe deelen te verzagten, ontbinden, en door de ontlastwegen buiten het lighaam te voeren.

De beweeging is allernoodigst, om de vervalle kragten te herstellen, doch zy moet, overeenkomstig de vermoogens der zwakke Lyders, geëeffend worden, door wandelen, schongelen, ryden, springen, huppelen of arbeid; om dat zy anders vry spoedig, aan weder instortingen bloot leggen.

Zo nuttig de beweeging is, zo noodig is de rust of slaap; de slaap moet niet te lang zyn, om dat 'er dan te veel tyd, om van gepaste geneesmiddelen gebruik te maken, verlooren gaat, en veele taaije lymige stoffen worden voortgebracht, waar door de ziekte weder op nieuw zoude kunnen ontstaan.

De slaap moet ook niet te weinig zyn,

zyn, dewyl de slaap, zo wel als de geneesmiddelen, voedfels en dranken, de vermoogens der Lyderen alleraangenaamst opbeuren.

De buiks ontlastingen moeten overeenkomstig het voedselgebruik worden verrigt; 'er dient gewaakt, dat de onnutte stoffen, in de warme ingewanden, niet te lang worden opgehouden, door dien zulks niet dan schade zal aanbrengen; ook dat derzelve ontlastingen niet te veel en aanhoudend zyn, door dien 'er dan niet zelden veele goede vogten, welke ter ondersteuning der kragten geschikt waren, te vroegtydig verloren gaan.

Niet minder worden de kragten vermeerderd, en de vermoogens der Lyderen hersteld, door een stille kalmte des gemoeds, daar in tegendeel door gramschap, toornigheid, droef-naargeestig- of gemelykheid, alles wordt beroerd en benadeeld. De kundige BUCHAN, heeft over het schadelyke der driften en gemoedsbeweelingen, zo veel gezegd en alles zo manlyk voldongen, dat wilde ik hier, over deeze onderwerpen iets aanvoeren, het zoude zyn, als wilde ik water in zee brengen.

Dus verre, G. L. onder verbetering, en vóór zo verre myn bekrompe tydsbestek heeft toegelaaten, volgens inhoud der Vraag; de waare oorzaken en kenteekenen der Najaars-koortfen, in de Garnizoenplaatfen van *Staats-Vlaanderen*, steunende op beproefde ervaring, voorgedragen.

Daarna de beste Behoed- en Geneesmiddelen, die daar tegen, vooräl by de Militairen, kunnen worden aangewend, door eige ondervinding en die van anderen, aan den dag gelegd.

Zo nu deeze myne poogingen, tot behoud van myn Even-mensch; tot nut van myn Vaderland, in het algemeen, en van *Staats-Vlaanderen*, en de Landen onder den *Heliüs* geleegen in het byzonder; van eenigen dienst zullen mogen bevonden worden, dan zal ik my verblyden, en myn tyd hier aan besteed, zeer wel beloond achten.

In hoope dat de G. L., de ingesloopen taal- en schryffeilen, wel zal ten goede houden, fluite ik onder de Zin-
ipreuk.

Praemium, labore meo dignum, accipere opto.

A N T W O O R D

O P D E

V R A A G E,

VOOR HET JAAR

M D C C L X X X I I

O P G E G E V E N :

Behelzende: Het kortste zaaklykste en zekerste bericht, belangende de bouwinge der Schepen, en 't gene daar toe behoort, voor zoo veel zulks zyn' invloed heeft, op de gezondheid en 't goed der Zeevaarenden; — de onderhouding der Manschap, zoo aan land en op de reede, als in zee, ten aanzien eener goede huisvestinge, kleedinge, spys en drank; — de beste wyze om den mondkost in te leggen, en te bewaaren, en te bereiden, aan land en op zee; — de heilzaamste dranken voor dagelyksch gebruik, tot voorkoominge van het scorbut, en andere op de schepen heerschende ziekten, met de voorschriften daar van en derzelver maaten; de noodige verbeeteringe van het by ons in gebruik zynde Scheeps-Brood; — de beste manier, om de Schepen en het kooygoed zuiver te houden; — het afzonderen der gezonden van de zieken, zoo op kuil- als driedekschepen; — en 't gene verder hier toe kan en moet betrekkeelyk gemaakt worden.

Aan het welk de gouden eerpenning, voor rekening van het Batavia'sche Genootschap der Kunsten en Wetenschappen, den zevenëntwintigsten van oogstmaand, 's jaars 1782, door het Zeeuwsche Genootschap der Wetenschappen, is toegewezen.

1877

1877

1877

1877

1877

1877

1877

1877

1877

1877

1877

1877

1877

1877

1877

ANTWOORD

DOOR

JOHANNES HARGER.

Had het Genootschap van Kunsten en Wetenschappen te *Batavia* opgericht, aan het Zeeuwsche Genootschap de eer aangedaan, om aan het zelve een gedeelte, van deszelfs jaarlyksche inkomsten over te maken, met verzoek, om ééne of meer vraagen, ten nutte van ons Vaderland, of deszelfs Coloniën voor te stellen, en aan de beste beäntwoording, den eerprys toe te wyzen. Zo heeft dit menschlievend Zeeuwsch Genootschap, zich van stonden aan bereid gevonden, om aan dit edelmoedig voorstel, alzins te voldoen, met een uitgekijpt, zaakryk, nuttig, en voor onze verëenigde Gewesten

ten

ten Nederlandsch Indiën; de Coloniën; of byzondere zeediensten, aller dierbaast voorstel, de geleerde wereld ter beäntwoording voor te dragen.

Dan, hoe zwaar en zinryk ook deeze taak my voorkwam, zo heb ik, dewyl my niets meerder, dan ons dierbaar Vaderland in 't gemeen; oost en wester Coloniën, zeediensten en zee-lieden, in 't byzonder, ter harte gaan, my onderwonden, te beproeven, in hoe verre het my mogelyk was, naar den opgehangen eerenprys te dingen.

Men verlangt: *een kort, zaaklyk en zekerst bericht*, — dit is 'er ook maar noodig, dewyl het fomtyds zal moeten dienen, tot een handboekje, of rigt-snoer, op de zeefchepen, voor zodanige Officieren als Heelmeesters, welke door omslagtige betoogen, al verder van het fpoor zouden worden afgeleid.

Gemaks- en ordens-halven, zal ik dit voorstel in agt deelen fcheiden.

EERSTE GEDEELTE:

Het kortste, zaaklykste en zekerste bericht, belangende de bouwing der Schepen, en 't gene daar toe behoort, voor zo veel zulks zyn invloed heeft, op de gezondheid en 't goed der zeevarenden?

Hoe meer, ik dit eerste gedeelte, des voorstels overwege, hoe meer ik my geneigd vinde, te besluiten, dat het edele Zeeuwsche Genootschap, zo zeer niet bedoelt noch verlangt, om een kort, zaaklyk en zekerst bericht te hebben, op welke eene konstige wyze, de eigentlyke scheepsbouwing, en 't geene daar toe behoort, zo van deszelfs eerste begin af, als tot derzelve volbouwing toe, dient verrigt te worden; te meer, om dat het in *Zeeland* niet mangelt, aan bekwaame scheeps-bouwkundigen, blykens de voor handen zynde bewyzen.

En wat zou het baten, alschoon men de kortste, zaaklykste, keurigste en duidelykste beschryving, der scheepsbouwing op het papier stelde, (dat niet ondoenlyk was) dewyl het niet kan strekken, tot nut noch handleiding.

ding, van die genen, waar toe dit bericht eigentlyk volgens het *Programma* van 1779 diende ingericht.

Dan wy geloven liever, dat, dewyl men in *Zeeland* feedert eenige jaaren, tweederlei charters van O. I. Schepen gebouwd heeft, juist hier om, het Zeeuwsch Genootschap, verlangt een kort, zaaklyk en zekerst bericht, belangende de bouwing der Schepen, en 't geene daar toe behoort, dat is onzes bedunkens, welke constructie of famenstelling, deezer tweederlei charters van Schepen, wel den meesten invloed heeft, om de dierbaare gezondheid, van zo veele hoog benoedigde Manschap, geduurende de reize gezond te onderhouden; in Nederlandsch Indiën welvarende over te brengen; en derzelve goederen, zo in kisten als hangmatten, droog en gaaf, voor alle schaden te beveiligen.

Op deezen grond dan, zullen wy poogen het een en ander voor te dragen.

Deeze tweederlei Schepen, worden drie-deks- en kuil-schepen genaamd.

Nu staat maar onzydig te overweegen, welker bouworde of famenstelling,

ling, den meesten invloed en het vermoogen heeft, om de gezondheid en goederen, der zeevaardenden, voor alle nadeelen te beschermen.

Wy vleijen ons, gegrond op de ondervinding, dat alle kundigen, de waarheid zullende hulde doen, bereid zyn toe te stemmen, dat 'er geen heilzaamer Schepen, voor de gezondheid en goederen der zeevaardenden; noch nuttiger en voordeeliger, om alle zee-rampen te boven te komen, kunnen werdenuitgedagtdandrie-deks-schepen.

Dat men van deeze waarheid al meer overtuigd wordt, blykt, door dien de Edele Heeren Bewindhebberen der O. I. C., ter Kamer *Delft*, werkelyk een drie-dekker, te *Delfshaven* doen bouwen.

Dat de drie-dekkers, de allervermoogendste zyn, om den zeeman by zyn gezondheid, op den duur te bewaaren, en zyn goederen voor alle onheilen te beschermen, zullen wy eerst aantonen, met de verblyfplaatsen of woningen der zeevaardenden, (waar onder ik eigenlyk Matroozen, Soldaaten en Ambagtsgezellen verstaai; schoon 'er de andere schepelingen tevens

vens onder behooren,) onbevooroordeeld tegens elkander te vergelyken, zo der kuil- als drie-deks-schepen; — en daar na het zelve, door proeven, rustende op de ondervinding staven.

Eer dat wy van de eigenlyke scheeps-wooningen spreken, zullen wy het een en ander, van de scheeps-dekken, voor af laten gaan, benevens de voordeelen, welke in het eene meer, dan in het andere dek gevonden worden, met derzelve aangenaame gevolgen.

Op een drie-dekker, heeft men het genoegen en vermoogen, om zo op een reêde, als op zee; een vryen en onbelemmerden invloed der frische buitenlucht, tusfchen de scheeps-dekken toe te laten; en gelyktydig aan de fchadelyke lucht, door het openzetten der ruime gefchutpoorten, als roosterwerk, een vryen uittogt te bezorgen; het welk op een kuil-fchip, fomtyds op een reêde, veel minder op zee, in verre na zo goed niet, gefchieden kan.

De reedenen zyn: op een drie-dekker, is het eerfte of bovenfte dek, genoegzaam van de befaans-mast af, tot aan de fokke-mast toe, voorzien met

roosters, welke in de kantstukken of dennebooms sluiten: — daarenboven heeft men twee voortraps; één groot, en agter ter zyde van den bezaans-mast, één voor-kajuits-luik, met trappen evenreedig aan de groote der luiken. — Agter den bezaans-mast, heeft men de Capiteins kamer, en de gewoone hutten voor de voornaamste Officieren.

In het tweede dek, van een driedekker, vindt men een groot kabelgats-luik, vlak onder de voortraps-luiken; vervolgens een groot-luik, voor den grooten-mast, dat juist zo groot is, als de afstand der dennebooms, daar de roosters van 't eerste dek, in geplaatst zyn, waar door men de scheepsboot, op dit groot-luik nederlaat, en daar na de schuit in dezelve plaatst; — dan heeft men agter den grooten mast, aan stuurboord, een kleiner luik, benevens een ruim agter-traps-luik, waar mede men langs evenredige trappen, op het derde- of beneden-dek, of in de Constabels kamer komen kan. — Op dit tweede dek, heeft men de geschutsporten en het kanon geplaatst.

In het derde dek van een driedekker, heeft men de gewoone luiken,

waar mede men in het ruim der Schepen komt. — Op dit dek tegen het beschot van 't kabelgat, plaatst men onder den naam van noordschen last, midden scheeps, een zwaar werp- en dreg-anker benevens de ankerstokken. — Hier vindt men gemeenlyk zo aan stuur- als bakboord, twee lucht- of patryspoortjes, welke aan wederzyde met nog wel twee konden vermeerderd worden, even onder den onderkant van de bovenberkhouten, om reedenen dat dezelve dan zo veel hoger, boven het oppervlak van het zeewater staan, en meer vermoogen hebben, om de bedorve lucht, welke door proef-ondervinding ligter is, en zich aldus meer naar boven verheft, des te eerder en beter te ontlasten; ook zou niet vreemd zyn, deeze poortjes agterwaards schuins, en scheppende te maaken, het welk men, onder zeil zynde, beter aan het oogmerk zal voldoende bevinden.

Vergelykt men nu hier tegen een kuil-schip, dan zal men bevinden, een gebrooke dek, waar van het voorste gedeelte begint met de plegt, en eindigt aan de agterste spannen, van het fok-

fokke-wandt; en wordt de bak genaamd. — Onder deezen bak vindt men, op sommige Schepen, de verblyfplaats, voor den Bootsman, Schieman, Zeilmaker enz., aan stuurboord; en voor den Timmerman of voor den Kok, met zyn kombuis, aan bakboord zyde; (doch op de meeste kuil-schepen, vindt men de kombuis tusfchen deks, ter zyde van den grooten mast, en 'er tegen over de bottelery, waar door het eng Volks-verblyf al meer benaauwd en benadeeld wordt). Het agterste of half-dek, neemt zyn begin met een cirkelboog agter den grooten mast, loopt door, voorby de bezaansmast, en eindigt aan den spiegel, van 't Schip. — Op welk half-dek, van agter, in de breedte van 't Schip de Capiteins kamer, en daar na, voor de voornaamste Officieren de hutten, langs het boord, allengskens versmalende, worden gevonden.

De opene ruimte nu, welke men tusfchen den grooten mast en den bak vindt, wordt te regt den naam van *kuil* gegeven. — In deezen kuil, plaatst men de boot of barkas in deszelfs klam-

pen; — de barring of waarlooze stengen, rondhout en wangen, plaatst men hier op de barringbalk of galg, met het eene, en met het ander eind op het voorste gedeelte van den bak; en tusfchen de stengen en rondhout, als over de boot heenliggende, fchikt men de plaats voor de fcheeps-fchuit.

In het eerste dek van een kuil-fchip, ontmoet men 5 luiken, één kabelgats, één voor den grooten mast, en twee kleine agter den grooten mast, het Koks- en Botteliers-, en één agter het fpil middenscheeps, het agtertraps-luik genaamd, door welk men tusfchen deks, en in de Conftapels kamer komen kan. — Op dit eerste dek, zo onder 't half-dek als in den kuil, en deels onder den bak, wordt het kanon te boord geplaatst. — Het tweede dek van een kuil-fchip, heeft even zo veel luiken, als het derde dek van een driedekker, om in het fcheepsruim te komen.

Nu zullen wy de eigenlyke fcheepswooning of huisvesting der zeevarenden, zo op een kuil-fchip, als driedekker, tegen elkander vergelyken, en

en de waare lengte, wydte en hoogte, der scheeps-verdiepingen, tegen elkander overstellen.

Men bouwt thans Schepen van 155, 150 en 140 voeten, wy zullen de middelste lengte, dat is, een Schip van 150 voeten, tot een voorbeeld nemen.

Een kuil-schip dan, van 150 voeten lang, behoudt tusschen deks, naar aftrek van de Constapels kamer, en kabelgat, een lengte van omtrent 100 voeten; de hoogte der verdieping, is 7 voeten en 5 duimen, en de wydte binnen 's werks, dewyl 'er voor de houten en de setweger, 2 voeten en 5 duimen afgaan, kan 'er niet meer, dan 38 voeten en 6 duimen gehouden worden; op zich zelve beschouwd, is een wooning van circa 100 voeten lang, 38 voeten en 6 duimen wyd, en 7 voeten en 5 duimen hoog, een vry groote verblyfplaats, maar daar moet men niet zelden 300 Menschen in huisvesten, zonder noch van de kombuis, noch bottelery, noch noordsche last te gewagen; en als men dit overweegt, zal het maar al te naauw beperkt, van des kundigen, geoordeeld worden.

Een drie-dekker nu, van 150 voeten

ten lang, en naar 't zelfde mal gemaakt, heeft twee wooningen, waar van men de bovenste, naar aftrek van de kajuit, en voor-kajuit enz., tot aan zyn kluisen, op nog wel 120 voeten lengte, kan bepalen. De benedenste wooning, zal, na dat men de Constapels kamer en kabelgat 'er af rekent, nog byna 100 voeten lengte hebben; de wydte deezer vertrekken, zyn binnen 's werks, 38 voeten en 6 duimen, de verdieping is hier, dewyl de luiken van 't midden-dek openstaan, 15 voeten.

Dit is een verbaazend onderscheid, het verschilt meer dan de helft, dus kan een drie-dekker, dan nog veiliger, 100 koppen meer dan een kuil-schip voeren, en gezond overbrengen; zelf zonder verplicht te zyn, toevlugt te neemen, tot de zo gemaklyke en spoedige verversching der buitenlucht, door het openen der geschutzpoorten, het geen men immers zeldzaam, en dan nog niet dan met gevaar, op een kuil-schip verrigten kan.

Zal nu iemand, die onbevooroordeeld, deeze situatie der Schepen overweegt, niet belyden, dat de huisvesting, voor zo veel zulks zyn invloed heeft,

heeft, op de gezondheid, en het droog en zuiver houden der goederen, op een drie-dekker, de helft grooter, beter en luchtiger zy, dan op een kuil-schip, zonder nu nog van die voordeelen te gewagen, waar van wy spreken zullen.

Laaten wy nu de nuttigheden en groote voordeelen der drie-dekkers, voor zo verre dezelve invloed op de gezondheid der zeevarenden, en het droog, zuiver en schadeloos houden, der goederen, boven de kuil-schepen hebben, overwegen, en met de navolgende bewyzen, proef-ondervindeljk staaven.

I. By mooi weër, zeilt men, op een drie-dekker, met open roosterwerk, op het eerste dek; op het middelste dek, zyn de luiken altyd open, dus kan de frische lucht her- en derwaards speelen.

Wel is waar, op een kuil-schip, kan men by mooi en droog weër, ook de luiken open leggen, en de vrye lucht tuschen deks doen circuleeren, schoon het agter-traps-luik, aan de lucht zo niet is bloot gesteld, door dien 'er het

half-dek, over heen loopt, en waarin geen roosters zyn.

Ook kan men windmouwen, of koelzeilen te baat nemen, waar van hier na zal spreekken.

II. Maar mooi en droog weêr is voorby, het begint te reegenen, wat dan? men dekt het roosterwerk, op een drie-dekker, met presenningen, en dewyl men het onbetaalbaar voorregt behoudt, om de geschutpoorten tusfchen het bovenste en middelste dek, en de patryspoorten, tusfchen het middelste en onderste dek, open te houden, zo kan men de lucht, in eene geduurige beweging, zuiver, onbesmet en veerkragtig in deeze verblyfplaatfen, voor de manschap, doen blyven.

Maar geheel anders, is het op een kuil-fchip gelegen, dan dient men, in zo een geval, het kabelgats-grootkoks- en botteliersluik toe te leggen, men heeft niets open, dan den overdekten agtertap, als mede de patryspoortjes tusfchen deks, als dezelve er gevonden worden.

Op de kuil-fchepen, kunnen geen geschutpoorten tusfchen deks openvaren,

ren, door dien de Schepen zo diep in zee treden, dat de poorten genoegzaam aanleggen, wanneer ik in dienst der O. I. C. was, hebbe geen patryspoortjes tusfchen deks gehad, zo dat nog kan gedenken, hoe heet, benaauwd en bedorve, de lucht tusfchen deks wierd bevonden, en daar gezonde en zieken moesten in verblyven, doch waar van de fmerten ook heb ondervonden.

Wie bemerkt niet, het verbaazend onderscheid dat 'er is, in het eene of andere Schip, om 'er de lucht gezond in te houden? Ja wie heeft niet ondervonden, dat de kuil-fchepen smoorpotten en broeïnesten, voor kwaadaartige en rottige ziekten zyn?

Is de regen aanhoudend, en het weër buiächtig, de gunstige gelegenheden, om frifche lucht te bekomen, blyven onverhinderd op een drie-dekker; maar op een kuil-fchip niet, daar de lucht, van dag tot dag, fchadelyker wordt.

Niet zelden worden de deksdéelen van een kuil-fchip, door ouderdom, zonshitte, en zwaar werken dier Schepen, gefcheurd, de voegen en lyfna-

den uit elkander geweeken, waar door 't zee of regenwater, naar binnen dringt, de kooyen, kisten en beneden-dek nat maakt, 't welk men op een drie-dekker zo niet ondervind, om dat het bovenste dek zo veel ronder legt, het overstortende zeewater, en het geen 'er door den regen op valt, terstond 'er weder afloopt; en zo het boven-dek door ouderdom als andersints eens eenig water mogt doorlaten, dan wordt het volk en derzelve goederen, op het benedenste-dek geplaatst, door het tuschen- of middelste-dek, voor alle doordringende vogtigheden beschermd.

Intuschen gaan de wagten voort, de kleederen der manschap worden nat en doortrokken; dan hebben de schepelingen op een drie-dekker het genoeg, om deeze kleederen rondsom de boot, en op de canon stukken tuschen het boven- en middel-dek geplaatst, te hangen en te droogen; doch op een kuil-schip ontbreekt deeze gelegenheid, daar moeten zy de natte kleederen aanhouden, 'er mede niet zelden in een natte kooy kruipen, of zo weg pakken, waar door niet dan
scha-

schade aan de lighaamen, en de lucht tusfchen deks wordt aangebragt.

III. Dan wanneer een drie-dekker, en een kuil-fchip zeilt, met ftyve koelte, en marszeilen met twee reeven, dan zal men, volgens ondervinding, op een drie-dekker, geduurende de wagt, het genoeg hebben, dat de gezonde maats, op een ruim, lang en droog dek, heen en weder een gepaste beweging kunnen maaken.

Ja deeze beweging is van zo veel aanbelang, dat 'er aan boord niets nuttiger kan worden uitgedacht, daar in tegendeel, hoe meer men van deezen regel afwykt, hoe meer 'er een verzwakking der vaste deelen, blette ongevoelige doorwaafeming, bedorve fpysverteering, vertraagde ontlastingen, van 't geene fchadelyk is, worden voortgebragt: en hierom kunnen de Officieren, op dit ftuk, niet genoeg letten.

Maar op een kuil-fchip, heeft men dan meestal een natte kuil, 't volk krygt natte voeten, door dien het water op 't vlakke dek blyft ftaan; zo door het gefchut, als barkas, is de kuil te eng, voor een wagt volks, om heen
en

en weder te gaan; hebben zy 't werk dat geboden was verrigt, zy kruipen om de nattigheid en koude lugts-gesteldheid, onder het half-dek; zy ontduiken het oog der Officieren, en schuilen tusfchen het gefchut, of hier of daar in een hoek; of liggen zich neder op het dek; op of agter een kist, in hunne natte kleederen als ingerold; alwaar zy door den flaap bevangen, de fnerpenfte togten ondergaan, welke zy dikwerf, ten kosten van een zwaare ziekte moeten betalen, zo als my de ervaring geleerd heeft.

IV. Laaten wy nu eens zien, wanneer een drie-dekker, gelyktydig met een kuil fchip, door ftorm en hoog fteigerende zeeën wordt beloopen, welk Schip en Manfchappen 'er dan het beste aan is?

Op een drie-dekker haalt men 't gefchut binnen, (ook wordt het wel op zee langs het boord verzorgt) men maakt het vast en fluit de poorten, doch niet zelden kunnen de poorten, aan de lyzyden van 't Schip, dan egter open varen; het roosterwerk dekt men geheel of ten deele met presenningen, zo dat 'er evenwel een vryen

invloed, van versche lucht, en ontlasting, voor de onzuivere lucht, door de agterste poorten, aan de lyzyde overblyft.

Op een kuil-schip, vindt men in tegendeel, het dek gestadig, door 't overstortende zeewater nat; de luiken worden dicht gemaakt en geschalmd, het kabelgats- en agter-traps-luik, wordt met een broeking of tregter, van gepekt zeildoek voorzien; daar en boven het kabelgats-luik, al staat het open, kan geen dienst, ter verbetering der lucht, tusfchen-deks aanbrenge; door dien het door een beschot, afgescheiden is.

Dus, 'er kan door het getregterde agter-traps-luik, maar een man te gelyk, naar boven en beneden komen, en genoegzaam geen versche lucht: verbeeld uw eens G. L., als een storm en overstortende zeeën, wat aanhouden, hoe verderfelyk de lucht tusfchen-deks, voor de bewooners op een kuil-schip moet worden.

V. Laaten wy nu, den G. L., eens een schildery ophangen, van al het akelige, dat 'er plaats heeft, wanneer een drie-dekker en een kuil-schip, van
een

een bulderenden orkaan, met hemelhooge zeeën, krakende donderslagen, geweldige blixemen en overstromende regenbuijen, worden beloopen; zo dat alles moet dicht gemaakt worden, om het stroomend water naar binnen te verhoeden.

Dan zal men somtyds nog op een drie-dekker, door de kombuis en het voor-kajuits-trapsluikje, eenige schuuring van lucht kunnen maken. — Maar eens gesteld, zulks kan door den nood des weders, al mede niet geschieden, dan heeft men op een drie-dekker nog het voorrecht, dat het volks-verblyf zo veel grooter is; als mede, dat de luiken van het middeldek, open staan, en daar door een uitgebreidheid van lucht bekomt, ter hoogte van 15 voeten, welke ruimte van lucht, zo spoedig niet geïnquineerd zal zyn, als wel op een kuil-schip; dan kan men op een drie-dekker de hangmatten, beddegoed, kisten enz., overäl in de laag of 't benedendek, nog droog houden; en by de minste bedaaring, is het niet in 't geheel, dan voor een gedeelte, de presenningen van de roosters afneemen, waar door alles van binnen spoed:

spoedig hersteld wordt; dit alles ontbreekt op een kuil-schip.

In zulk een bangen nood, heeft men op een drie-dekker, veeltids het genoeg, dat 'er geen manschap, door het overstortende zeewater, buiten boord wordt geslagen; door dien het water zo ras niet op het dek komt, of het stroomt 'er terstond weder af: ook worden de levendige varkens op een drie-dekker, aan het over boord spoelen, zo niet bloot gesteld, door dien zy op het bovenste dek, agter de fokke-mast, voor dergelyke rampen, in een hok beschermd worden. En dewyl een drie-dekker, met de onstuimige en verbolge zeebaaren, zo geweldig niet te kampen heeft, zo is de Kok meestentyds in 't vermoogen, om naar scheeps-gebruik op te dischen.

Daar en tegen op een kuil-schip, legt alles bedolven onder de overstortende zeeën en plasregens; — de kuil staat dikwerf geheel en al onder water; 'er is geen andere gemeenschap, van de buiten- met de binnen-lucht, dan door voorgemelden tregter, zo dat men ras kan opmaken, hoe bedorven en besmet de lucht tusfchen-deks dan

dan moet zyn, te meer als men overweegt, dat de verdieping van zeemanswooning, maar ruim 7 voeten is, en deeze bedomptheit, moet zo veel spoediger de gevaarlykste gevolgen, voor zo veele zielen op een kuil-schip, dan op een drie-dekker voortbrengen; wie yscht niet, als men op een kuil-schip, in zo een nood, de verbolgene zeeën, dé eene zyde over het boord in, en de andere uit ziet rollen, waar door meenig zeeman buiten boord spoelt, zo hy geen touw of looper grypen kan; en men niet zelden het levendig vee, door 't geweld der baren ziet wegvoeren? — dan is een kuil-schip aan een zeebak gelyk, men heeft geen vermoogen, om het water uit het tusfchen-deks te houden, kisten, kooijen en goederen, worden doornat, het zeewater stroomt somtyds zodanig tusfchen-deks, dat 'er, getuige zy de ondervinding, verscheide menschen verdronken zy (a), en de scheepsloading nat en bedorven wordt.

Dan

(a) Alhoewel nimmer het verdrinken der manschap tusfchen-deks hebbe bygewoond, zo als in 't jaar 1772 op de Schepen *Blyswyk* en *Voorberg* is ondervonden.
Zie

Dan ondervindt men, op een kuilschip nog, dat als de orkaan bedaart, 'er door de zwaare werking van 't Schip, in eenige dagen niet kan gekookt worden, en de Manschap zich met scheeps-beschuit, kaas, genever enz., ja soms met minder vergenoegen moet, welke levensregel, by dusdanige treurige omstandigheden gevoegd, geen voordeel aan de gezondheid der manschap, kan aanbrengeu.

Dus, zo kort en zaaklyk mogelyk was, het een en ander geschetst hebbende: — zal een onzydig lezer nu niet overreed zyn, dat de bouwing der drie-dekkers en het geene 'er toe behoort, voor zo veel dezelve invloed hebben, op de gezondheid en 't bewaren

X. DEEL. Y ren

Zie E. LOMBART *Vliss. Maatsch.* 7 deel bl. 232 en 233; en *Bylagen* van den Ed. Heer Mr. D. RADERMACHER No. 3. Zo kan niet dan met aandoening herdenken, aan de opgenoemde rampen, welke ik welëer ondervonden heb, vooräl wannëer men in 't prangen van den nood, de fierste én stoutste Zeelieden, een treurig ach een wee, en vaartwel tot in der eeuwigheid, al snikkende, hoort uitgillen: zo dat den 10 Juny, voor my altoos is geweest een gedenk-dag, dat GOD door ontfermende goedheid, my en de schepelingen uit de kaken des doods heeft uitgetogen, dewyl 'er niet anders te wagten was, of wy waren met alle de zielen om de zuid, in 't harte der zee begraven geworden.

ren van Zeemans en Compagnies goederen, verre te schatten zyn, boven de kuil-schepen? het geen juist hier te betoogen was (b).

TWEEDE GEDEELTE.

De onderhouding der Manschap, zo aan land en op de reëde als in zee, ten aanzien eener goede huisvestinge, kledinge, spys en drank.

I. Wat de onderhouding of verzorging der Manschap (waar door eigenlijk Matroozen, Soldaten, Ambagtsgezellen en mindere Dek-officieren, als Quartiermeesters enz. versta,) aan land aanbelangt. — Deeze woorden zinspelen, myns bedunkens, vooräl op die Manschap, welke gewoonlyk by de

(b) Deeze Verhandeling was genoegzaam gereed, toen my het 7de deel, van 't *Vlissing's Genootschap* voorkwam, daar zag ik met genoegen, dat het geen ik, door tyd en ondervinding geleerd had, niet veel verschilde, van 't geene door de Heeren E. LOMBART en W. UDEMAMS, en in de alles voldoende *Bylagen* van den Heer Mr. D. RADERMACHER, den G. L. wierdt medegedeeld: daar men tevens overtuigd kan worden, wegens andere voortreffelyke nuttigheden, welke 'er op zee, in de beoëffening van de drie-dek-kers boven de kuil-schepen is ondervonden.

de Volkhouders, intrek neemen, en door hun worden aangebragt, doch dit was eertyds geheel onnoodig en onbekend.

By den aanvang der O. I. Maatschappye, had men een overvloed van kloeke en fiere Zeelieden, uit Neerlands schoot geboren, of van elders aangekomen; welke als van de wieg af wierden opgeleid, om de hardste en ruuwste zeerampen te kunnen verduuren.

Maar, helaas! die tyden zyn voorby, die toevloed is gedaan; en wel zo, dat men sedert eenige jaaren, naauwlyks zo veel bevaaren Matroozen bekomen kan, als men ter Equipering van een Schip noodig heeft.

Dan zo ras 'er schaarsheid van Zeelieden wierd ondervonden, bespeurde men, vooräl in de Koopsteden, een zeker soort van Menschen, welke onder den naam van Volkhouders, zich toelegden, om Vreemdelingen en Zeevarenden te herbergen. — Zo lang als deeze herbergung met een geoorloofde winst en eerlykheid overeenkwam, was het voor een vreemdeling, en die geen intrek had, nuttig. — Maar toen deeze Volkhouders zich toelegden, om

door list, bedrog en verleiding, Menschen in hunne huizen te krygen, en door ongeoorloofde kunstgrepen en dwingelandyën, tot den zeedienst te persfen, toen moest men zulks afkeuren en verfoeijen.

'Er was aangaande die verleiding en bedriegeryën der Volkhouders, veel te zeggen; dan dewyl 't zelve, meer dan te veel bekend, en door andere reeds met de levendigste trekken is afgemaald, zal my daar mede vergenoegen (c).

Dewyl nu de droevige ervaarnis, maar al te veel geleerd heeft, dat de Manschap, welke door de Volkhouders wierden aangebragt, de alleer-eerste zyn geweest, waar onder, zich, de zo hevig gewoed hebbende ziekten, binnen scheepsboord openbaarden (d). Zo behoeft men zich niet te verwonderen, waarom het menschlievend Zeeuwsch Genootschap, aangaande de onderhouding der Manschap aan land, een kort en zaaklyk bericht begeert.

Het

(c) J. VEIRAC *Vlissf. Gen.* 6 deel, bl. 21. B. HUSSEM *Vlissf. Gen.* 6 deel, bl. 142, 143, 144 en 145. G. G. TEN HAAFF *Bat. Gen.* 3 deel, bl. 15 en 16.

(d) J. VEIRAC *a. b.* bl. 18. D. SCHURMAN *Bat. Gen.* 3 deel, bl. 54.

Het ware beter, dat 'er, als in de dagen van ouds, geen Volkhouders bekend waren. — Dan, dewyl dit heden ten dagen, als onmogelyk wordt gehouden, zo zullen wy de beste wyze, om de Manschap by hun gezond te onderhouden, aan de hand geeven.

I. Om hierin wel te slaagen, oordeel ik nuttig, dat 'er ter goeder naam en faam staande Burgers, met uitsluiting van alle anderen, als *Geoctroyeerde Volkhouders*, daar men 't dienstig keurde, wierden aangesteld. — En om dezelve van anderen te onderkennen, de woorden, *Geoctroyeerde Volkhouder der O. I. C.*, in derzelve uithangborden plaatste.

Deeze Volkhouders, moesten zich laten welgevalen, dat de Edele Heeren Bewindhebber, of derzelve gequalificeerden, ten allen tyden en dagen, een bezoek zouden mogen afleggen; om gade te slaan, hoe het met de huisvesting, kleeding, spys en drank, der by zich hebbende Manschap, gelegen was.

Dan om de Volkhouders, tot een en ander gewillig te maaken, en aan te moedigen, behoorde men, naar ge-

lang der Manschap, welke zy aanbragten, eene belooning aan dezelve te geeven. — By voorbeeld, aan een Volkhouder, welke ten dienste van een Schip, 20 gezonde, vrywillige, bevaarene Matroozen aanbragt, een douceur van 200 gulden; — voor 30, 250 gulden; — voor 40, 300 gulden; — voor 50, 350 gulden; — voor 20 Soldaten of Ambagtsgezellen die gezond en vrywillig waren, een douceur van 100 gulden; — voor 30, 125 gulden; — voor 40, 150 gulden; — voor 50, 175 gulden; — en zo vervolgens. — Dus doende, zouden de Volkhouders zich toeleggen, om derzelve Manschap wel te doen, roem te verwerven, en boven elkander uit te munten; tevens zouden worden voorkomen, al die ongeoorloofde handelwyzen en bedriegeryen, welke, tot zo een aanmerklyk nadeel der Maatschappye en Manschap, zo dikmaal ondervonden zyn.

Begeeren wy dan, dat de Volkhouders geen flinkse wegen inslaan, en dat de Manschap welke by hen herberg zoeken, wel onderhouden wordt; dan moet men de Volkhouders in staat stellen,

len, vooräl in deeze duure tyden, door onderftanden op bovengemelde of andere wyzen, om 'er aan te kunnen beantwoorden.

Want wil men op dit ftuk verbeetering, door geen middel is het beter en eerder te bekomen, dan door geld. — Wat wordt 'er thans geen groot geld, aan gagiën en premiën te kosten gelegd, en met dat al, voldoet het niet aan het oogmerk, zo als men hier bedoelt; want van dit meerder geld, dat de Manfchap by wyze van premiën geniet, heeft de Volkhouder, genoegzaam geen voordeel, dus zoekt hy 't zelve in eene flegte onderhouding der Manfchap, door geringe huisvesting, kleeding, fpys en drank, als anderszins, vergoed te krygen. — En dit is het eigenlyk, dat men moet poogen voor te komen, wil men door de Volkhouders, gezonde en wel gekleede Manfchap, geleverd hebben.

II. De wooningen der Volkhouders, moeten ruim en lugtig, met een tuin, ten minften met een open plaats of werf, voorzien zyn. — Daar de Manfchap daaglyks, met knikkeren, keegelen, hoepelen, paletten, fchongelen,

len, touwspringen, en dergelyke geoorloofde uitspanningen, konde bezig zyn. — Doch dewyl zulke gelegenheden, in de koopsteeden zeldzaam te vinden zyn, zou ik dergelyke wooningen, om dat zy gereeder te bekomen, en om de meerdere frisheid der lucht, boven de andere te waardeeren zyn, buiten de steden den voorrang geeven.

Zegt een of ander: ja, maar buiten de stad kan 't volk gemaklyk wegloopen? — geen nood, als men de Manschap zo behandelt, als ik reeds hebbe aangeduid, en nog verder zal poogen aan te duiden, dan heeft men noch *in*, noch *buiten* de stad, 'er voor te vreezen, dewyl ik de reedenen waarom deeze Manschap eertyds vlugtte, zal wegneemen, en alle zwaarmoedige en akelige denkbeelden, uit deeze huizen wil verbannen, en integendeel de Manschap, bescheiden, vrolyk, vergenoegd en gezond, by de Volkhouders wil doen verkeeren, en dat voorheen tot benadeeling was, wil doen ophouden en te boven komen.

III. Deeze Volkhouders moesten een iegelyk, die begeerte hadt, om aan den dienst der O. I. M. geholpen te

te worden; innemen; doch geen anderen, dan jonge en van middelbaare jaaren, en die geen openbaare gebreken hadden, zo Matroozen, Ambagtslieden als Soldaten, en onderzoeken, of zy wel van behoorlyke verschooning voorzien waren; en zulks ontbrekende, deeze Menschen eerst doen waschen en reinigen; daar na, van een schoon hemd, hemdrok, onderbroek, kousen enz. voorzien. — Het waschen en reinigen moet dagelyks, ja kan niet te veel, en de verschooning van linnen, ten minsten eenmaal, en zo 'er reedenen van noodzaaklykheid zyn, meermalen, in de 8 dagen geschieden; dewyl 'er niets nuttiger, verfrischender en gezonder is, dan zich rein en zindelyk te houden, en schoon droog linnen, en zuivere kleedereaen te trekken.

Dewyl nu de Volkhouders, van ouds her gewoon zyn, om deeze Manschap van kleederen enz. uit te rusten, zou ik 'er voor zyn, dat zy zulks bleven verrigten, volgens een bepaalde lyst, en dat stuk voor stuk, door de gequalificeerden, op 't O. I. C. huis, of in derzelve pakhuizen, voor hun

vertrek wierdt nagezien, welk onderzoek, zo ras de goederen aan boord kwamen, onder opzigt van den Gezaghebber, nog eens diende verrigt te worden, om alle bedriegeryën voor te komen.

IV. Deeze Volkhouders, moeten dagelyks, geen gerookt of gepekeld spek of vleesch, dat zeer vet, garstig en aan het bederven is; noch vleesch van vee aan de besmettende ziekte gestorven, de Manschap voorzetten. — Noch de toefpyzen, als gort, grutten, kool, erwten, boonen, knollen, peen, aard- of boomappelen, met de losgemaakte en afgescheppte vetdeelen bedropen, en klaar gemaakt, opdischen. — Noch ook bedorve zee- en flappe riviervisch, veel minder die met sterke en garstige boter, of in oly gebakken is, toedienen. — Spek, gerookte worst, sproot, engelsche of noordsche bokking, met gegist of ongegist meel of eijeren gebakken, als mede boterhammen met rotte kaas, gedroogde zoute schollen en scharren, voor middag- of avondmaalen, te veel herhaald, zyn af te keuren. — Wel is waar, men behoeft deeze Manschap met

met keur van spyzen, daaglyks niet te voeden, noch op lekkernyen te onthalen, maar ik heb gemeend het misbruik der opgemelde spyzen, welke anders op zich zelve, of nu en dan genuttigd, niet schadelyk zyn, te moeten aanstippen. — Nimmer moet men van het eene uiterste, in het andere vallen, dewyl een matig stuk pekelf of gerookt-spek of vleesch, of goede zee-rivier-zoute- of stokvis, met gemelde of andere goede spyzen genuttigd, voor deeze Manschap een goed middagmaal uitmaakt. — Voor een morgen ontbyt, een boterham van tarwen en roggenbrood, met goede boter en kaas of radyzen, rammelassen, uijen of sterke kers; met een frischen teug zuiver koud water, is veel beter, dan genever, of heet coffy- of theewater. — Voor een avondmaal, is een goede boterham, met een glas goed vier guldenbier, of faladen, na den tyd, met komkommers of krooten, roodekool of uijen faladen, met goede pekeling, garnalen of gebakken visch, of nu en dan een pot karnemelk, met brood en zuure appelen, of melk met gort, ryst, grutten, of zo genaamde pap

pap of bry, naar gelang van tyden en zaaken, voldoende.

De zo heilzaame groenten en rype ooft-vruchten, moeten ook aan deeze Manschap, naar tyds omstandigheden, niet worden onthouden, onryp ooft daar en tegen, is schadelyk. Niet te vergeefs sch leest men in TISSOTS en BIKKERS *raadgeving voor de gezondheid van den gemeenen man*, bladz. 556 en 557.

„ Het zekerste voorbehoedmiddel, het
 „ meest onder het bereik van al de
 „ waereld, is alle overdaad of onma-
 „ tigheid te vermyden, en voor al die
 „ in het eeten en drinken. — Men eet
 „ doorgaans meer dan men noodig
 „ heeft, om gezond te zyn en om alle
 „ de kragten te hebben, waar voor
 „ men geschikt is; de gewoonte heeft
 „ zich gevestigd, het is moeilyk haar
 „ uit te roeijen, maar men behoorde
 „ zich ten minsten de wet op te leg-
 „ gen, van niet te eeten, dan uit hon-
 „ ger, en nooit om eenige andere ree-
 „ den, vermits, een klein getal van
 „ gevallen uitgezonderd, de reede al-
 „ toos gebiedt niet te eeten, wanneer
 „ de maag geen spyzen begeert, of'er
 „ afkeerig van is”.

Het

Het gebruik der spyzen, dient over een te komen, met de jaaren, kragten en bedryven. Een uitgehongerd Mensch, moet niet opgevuld, maar met verdrag gevoed worden. De zwaarste voedfels, geeven geenzins de meeste kragten; de ondervinding leert, dat de middelbaare voedfels, den allerbesten chyl, aan de lighaamen mededeelt. Dus die zyn gezondheid wil bewaaren, moet eeten en drinken, om te leeven, maar niet leeven, om te eeten of te drinken, dewyl zulks den weg baant tot veele ziekten en den dood.

V. Wat de dranken aanbelangt, het water is de nuttigste drank, dien de wyze Schepper, voor den Mensch gemaakt heeft. Dus is 'er voor den Mensch niet beter, dan des morgens eens glas koud, rivier-, regen- of putwater, te drinken; is men het onge woon, men zal 'er ras aan gewennen, en zich vrolyker en sterker bevinden, dan dat men zich ver slaaft, om groote teugen heet of warm coffy- of thee water, door te zwelgen.

Heeft men door den dag grooten dorst, koud water, dewyl het alle hoe-
da-

danigheden bezit, om den dorst te leschen, zal het voortreflykst bevonden worden.

Het bier is een goede drank, voor deeze Manschap, doch het moet niet zuur, noch scherp, noch oud zyn; — 'er is niet beter, dan een dronk mollig, belegen, welgehopt, en van garst, mout en goed water, gebrouwen, vier gulden bier, waarin men alles zal vinden, wat men kan begeeren; — goede wyn, heeft uitmuntende nuttigheden, doch zelden wordt die by de Volkhouders gevonden, maar door deeze Manschap aldaar, nog wel eens van flegte en met schadelyke loodstoffen vermengde wynen, gebruik gemaakt, 't welk dient afgekeurd.

Een matig gebruik van genever of brandewyn, heeft zyn nuttigheden, maar het misbruik, als een hoofd oorzaak van ziekten, dient men by de Volkhouders ten hoogsten af te raaden.

VI. Onder een goede huisvesting, voor zo veel zulks zyn invloed heeft, om de gezondheid der Manschap by de Volkhouders te bewaren, moet men zorgen, dat de houte of tegel
vloez

vloeren der wooningen, ten dienste deezer gasten geschikt, daaglyks met geen water geschröbt, maar met zand gestrooid, en met den bezem gekeerd, of met grove bieze matten of gonje kleederen, belegd worden.

By droog weder, moet men de ramen en vensters open zetten, om 'er de frische lucht door te laten waaijen; de bedden, matrassen, deekens, buffels, schansloopers, en dergelyke goederen, in de lucht en zonne brengen. — Daar men veel Manschap, by nacht herbergt, moet vooral gezorgd worden, dat de lucht niet onzuiver wordt, door stinkende lampen of slegten tabak, of door gemaakte ontlastingen, daar te laten verblyven; waarom stoom- of luchtkokers, door de zolders, naar buiten gebragt, of de bovenste schuiframen wat neder gelaten, dienstig zal bevonden worden. — In de beijers der Volkhouders, moet des winters, een goed engelsch koolen vuur, of eiken blok, met turven, ter verwarming aangelegd; doch geen kaggels, voordeels halven, gebruikt worden.

Wordt 'er een of ander onverhoopt ziek, hier van moet terstond aan den

Ge-

Geneesheer, der O. I. C., kennis worden gegeven, welke den zieken het noodige zal toedienen, of naar het gasthuis verzorgt, om alle besmetting voor anderen, voor te komen.

O k keure noodig, dat by de monsterring of anderen geschikten tyd, eer de Manschap naar boord gaat, behoorlyke visitatiën, door den Geneesheer en Heelmeester van de respectieve Kamers, geschieden; om te zien of het Volk *al* dan *niet* gezond en vermoogend zy.

Houde my verzekerd, zo de onderhouding der Manschap, by de Volkhouders aan land, ten aanzien eener goede huisvesting, kleeding, spys en drank, zo als hebbe voorgesteld, wordt in acht genomen; het geen niet onmogelyk is, dat men dan, in het vervolg, gezonde Manschap, uit de huizen der Volkhouders zal bekomen.

Doch zo wanneer de Edele Heeren Bewindhebberen, ter onderhouding der Manschap, aan land, en 't geen 'er toe behoort, wilden verkiezen, met goedkeuring van de Regeeringen der steden, om een pest- of leprooshuis; welke, door des hemels goedheid,
thans

kort, en alles verder even zo behandeld kunnen worden, als de Engelschen gewoon zyn, in de havens van *Portsmouth* of *Plymouth*, by het presen, van het scheeps-volk te doen, wanneer zy die Manschap, op hun wagtchip over brengen, en dagelyks in den zeedienst onderwyzen, zo als de Heer B. HUSSEM heeft voorgedragen (f).

Om alle onāangenaamheden by de Volkhouders voor te komen. en dat er goede en gezonde Manschap ten dienste der O. I. C. konde verzorgd worden: was het gevoelen van den Heere D. SCHURMAN; of een vaartuig by wyze van een uitlegger, aan het Y, in Texel, voor Rammekens en aan de Moerdyk te leggen; of wel eenig, huis, alleen tot herberging en uitrusting van vreemde Soldaten en Ambagtsgezellen geschikt, niet best hier toe zoude kunnen dienen? gemelde betoogt verder breedvoerig, de nuttigheid deezer inrichtingen, wyze van onderhouding, en goedmaking der onkosten (g).

Dan hoe keurig ook de gedagten
van

(f) *Vlissingch Genootschap* 6 deel, bl. 189.

(g) *Bataafsch Genootschap* 3 deel, bl. 72-75.

van deeze kundige Heeren zyn, zo zyn derzelve denkbeelden even als de myne, niet vry van zwaarigheden, welke 'er altoos zullen blyven. Echter 'er dient verandering in de onderhouding der Manschap, en tevens verbeetering, op ééne of andere wyze uitgedagt; om hier nu toe te komen, zal ik vragenderwyze het volgende voorstellen: zou het, alles gewikt en gewogen, niet beter, min kostbaarer, en voordeeligst zyn, voor de O. I. Maatschappye, dewyl men in deeze dagen, zonder behulp der Volkhouders, geen Schepen behoorlyk kan bemannen, om te besluiten Geöctroieerde Volkhouders, in voegen voorschreven aan te stellen; onder zodanige belooningen en speciaal verband, om alles, wat ter onderhouding der Manschap, ten aanzien eener goede huisvesting, kleeding, spyzen, dranken, uitspanning, bescheiden onthaal, en wat dies meer zy dienstbaar was, dusdanig in te richten, dat het de Edele Heeren Bewindhebbereren tot innig genoeg, de Manschap tot gezondheid, en de Geoctroieerde Volkhouders tot eer verstrekte?

Doch ik laat het een en ander, aan het wys oordeel van des kundiger over, om te besluiten wat men het dienstbaarst keure.

II. Wat nu de onderhouding der Manschap op de reêde betreft, 't verblyf aldaar is onzeker; somtyds dagen, weeken, maanden, (zo als ik in het snerpenste van den winter, 3 maanden ondervonden heb). Buiten het Vaderland is het even zo, als men door tegenwind, of andere redenen, verplicht wordt hier of elders in te loopen. Aan *Cabo de Goede Hoop* of in de *Baay Fals*, regelt men het verblyf, naar omstandigheeden; ik heb eens aan deezen uithoek, van den 14 *December*, tot den 3 *Maart* van het volgend jaar, op de reêde gelegen.

Eer ik tot de beschouwing, der onderhouding van de Manschap, op Nederlands reêden overga, keure boven alles dienstig, dat men by voorbeeld, als de tyd was bepaald, om op den 24 dag, eener maand, het Volk naar boord te zenden, zulks niet op een maal, maar in 3 verdeelingen schikt, als den 8, 16 en 24. Zo van de Officieren, Matroozen als Soldaaten, om re-
de-

denen: dat men dan zal voorkomen; al dat onzinnig vloeken, bulderen, raazen, schoppen en slaan, waar van iemand geen denkbeeld is te geeven. Hier door wordt een vreemdeling ont-hutst, beängst, droefgeestig, en ver-beeld zich eerder onder woeste Bar-baaren, dan onder Christenen vervallen te zyn. Met deeze zo ruwe scheeps-overkomst, gaat vergezeld, dat de kooi en kist van sommigen, in een hoek geslept, opengebrokeu, en hem alles ontstolen wordt; laten wy ons zelveu eens verbeelden, gereed om zo eene reis te doen, en ontstolen te worden, van alles dat ons ter rust, verschooning, verkwikking en verään-genaming van ons leven, dienstbaar was; onvermoogend te zyn, om ander te kunnen bekomen, op de genade van een ander te moeten leven, en zyn nagtrust op 't harde dek of kist te moeten doorbrengen; is zulk een be-dryf niet een aanleidende oorzaak, dat Menschen mismoedig, vervuild, vol ongedierte, ja zo ziek door ongemak-ken kunnen worden, dat een geheel scheeps-volk, 'er door wordt aange-floken? waarom ook dergelyke dieve-

ryen, allervoorbeeldigst dienden gestraft. Komt het Volk in verdeelingen aan boord, dan is de gezagvoerende Officier vermoogend, om kisten en kooïen te doen openen, en te zien of de gemeene Zeevarenden, de hoogst benoodigde kleeding, verschooning en kooigoed heeft, ja dit is van zo veel aanbelang, dat het om veele redenen, niet nauwkeurig genoeg kan worden uitgevoerd, dan kan eenen onbevaarenen, zyn verblyfplaats worden aangewezen, en al lengskens aan 't scheeps-leven gewennen. Het Volk aan boord gekomen, dient 'er gezorgd voor een goede huisvesting, en dat alle aanleidende oorzaken der ziekten, worden voorgekomen.

Deeze voorzorge zal bestaan, om tusfchen-deks een zuivere lucht in te brengen en te onderhouden. Dit zal best geschieden, met de lucht in eene gestadige beweging te houden, de schadelyke en min veerkragtige te ontlasten, en door frische lucht te vervangen.

Hierom moet men, zo lang een O. I. C. Schip op de reêde legt, de ruime

geschut-poorten open houden, tus-
schen-deks, alle onreinigheeden met
drooge schrapers en beezems oprui-
men; de kisten en kooien zuiveren,
luchten en reinigen (h). Zal men zor-
gen, voor goede kleeding, dan dient
'er gelet, of de Manschap van dezelve
voorzien zy, zo als hebbe aangestipt;
zo ja, dan kunnen zy na weer en
wind 'er gebruik van maken; zo neen,
moet zulks onderzocht, en naar bevind
van zaaken, ten kosten des Zeemans,
het noodige door de O. I. C. verzorgt
worden; op dat het lighaam voor alle
guure, natte en snerpemde kouden,
niet ongewapend worde bloot gesteld.

Op de reëden, zo binnen als buiten
's lands, dient men te zorgen, voor
goede spyzen en dranken, als 3 a 4
maal des weeks, versch rund- en scha-
penvleesch, en zo veel mogelyk groen-
ten, overeenkomstig het jaargety, en
naar gelang van zaaken, het zy by

Z 4

wy-

(h) Het is my niet onbekend dat men soms op on-
ze reëde, vooral op kuil-schepen, welke 22 à 23 voe-
ten diep treden, niet vermoëgend is, om door het
hoogloopen der golven, de poorten open te houden,
dat de regen gebied, de luiken met presenningen te
fluiten, doch dan dient 'er gebruik gemaakt, van die
middelen, welke hier na zal opnoemen.

wyze van soepen, met ryst of gort gekookt, of met knollen, peen, aard- of boom-appelen; of met erwten, boonen, rooden- of wittenkool, en verscb brood enz. Voor drank, is op onze reëden, het bier, door dien men dan open biervat houdt, benevens goed water, doch alles behoorlyk gebruikt, voldoende.

Ook zou het uitneemend nuttig zyn, als men door zagtheid, de schepelingen konde overtuigen, van al het schadelijke, dat 'er door het inslurpen van heete coffy- en thee-dranken, aan de lighaamen wordt aangebragt, en hen zo tragten over te halen, om ter dorstlesfching koud water te gebruiken.

By nat, koud en onstuimig weeder, zal een zoopje genever, of voorbehoedende geestryke drank, des morgens en des avonds, dienstig zyn.

Een goed begin maakt een goed einde. Hierom is vooräl noodig, dat de Opper- en Dek-officieren, hunne agting by het Volk, intyds, en dus al op de reëde bewaren; zich toeleggen, om de gunst der Manschap te winnen; zich noch te gemeen, noch te stuurs gedragen; de Manschap in een goede
... .. luim

luim en werkzaame beweging houden, nimmer met beuzelaryen plagen, noch vergen het geen boven hun vermoogen is; naar gelang van tyd, weêr en wind, moet 'er al eens gehuppeld, gesprongen, gedanst, geviöld en lustig uit den borst gezongen worden, om het Volk vergenoegd, vrolyk en gezond te houden.

III. Wat nu de onderhouding der Manschap, op zee, aanbelangt: wanneer de wind begint te hoogen, maakt men zich gereed om zee te kiezen, en onder de eerste voorzorgen is, dat de groote poorten tusfchen-deks, vobräl op een diepgaand kuil-fchip worden toegemaakt en toegesjord; hoe noodig dit ook is, des niettegenstaande, wordt de goede huisvesting van tyd tot tyd, naar maate dat men ruuw- of stormweêr heeft, doof gemis van die ruime frische lucht ontäart, besmet, onnut en verderfelyk, voor den bewooner. Dus wordt het onze pligt, om ten aanzien eener goede huisvesting, op zee te waken, dat alle opwekkende oorzaken van ziekten afgewend, verbeterd, en de Zeelieden voor allen schadelijken aanval behoed worden. — Dit

oogmerk zal men bereiken, als men de lucht zuiver en onbesmet bewaart, en door den Zeeman tusfchen-deks doet inademen.

Dewyl nu op een kuil-fchip de aller-eerste, beste en gereedste middelen, om een gezonde lucht tusfchen-deks te verzorgen, door het fluiten der gefchut-poorten volftrekt benomen worden, zullen wy andere middelen beproeven, en by de hand nemen.

En wel, om de luiken of roosterwerken, by goed weêr, open te leggen; vervolgens koel-wind- of luchtzeilen, zoo wel op een reêde als op zee in 't werk te ftellen: eertyds wierden zy alleen by mooi- en droog-weêr, maar thans door herhaalde verbeetering, in florm- en buiächtig-weêr gebezigd. Men vindt tot dit einde een windmouw afgebeeld en befchreven, door B. HUSSEM (i) en twee door J. F. ELLERBEEK (k).

Men kan 'er een in 't kabelgats-luik plaatsen, doch dan moet het befchot tusfchen-deks, van latwerk, of met kommunikatie luikjes, voorzien zyn; men

(i) *Vliffingsch Genootfchap* 6 deel, bl. 200.

(k) *Verhandeling van de Rotkoortfen*, bl. 160.

men kan 'er een, door een gedeelte van 't roosterwerk van het groot luik brengen; in beide gevallen, moeten de ondereinden door hoepen uitgespannen, en voor alle sflingeren bepaald, en door styf gespannen koordeu vast gemaakt worden.

Maar by storm-, nat- en buiächtigweêr, als alles dicht en met presennings toelegt, dan zullen deeze windmouwen wel versche lucht inbrengen, maar de bedorve lucht kan men niet ontlasten: om hier in te voorzien, is het best, tusfchen-deks 4 of 6 koozers, 3 aan stuur- en 3 aan bakboord zyde, te maken, gelyk aan de Ventilators van den Heer ZWYNDREGT, die in het bovendek, van 't tusfchen-deks beginnen, en op zyde van het boord eindigen, met alle die voorzorgen, welke men by B. HUSSEM vindt aangeteekend (1).

Houde my verzekerd, door beproefde ondervinding, en gestaafd door anderen, dat wierden de windmouwen meerder op deeze wyze in 't werk gesteld, en de bedorve lucht door de storm-

(1) *Vlissingsch Genootschap* 6 deel, bl. 203.

stormkookers naar buiten gebracht, men op de kuil-schepen, in het gemeen Volksverblyf, frischer en gezonder lucht zou aantreffen; waar by men soms de Ventilators van den Heer ZWYNDREGT uitgedagt, konde gebruiken (m).

Zal men de waarheid hulde doen, dan zyn de *Ventilatores Halesii* of *Blaasbalgen* van HALES, schoon keurige werktuigen, ter vernieuwing der lucht, op zich zelve eenig en alleen beschouwd, om aan dit groot oogmerk dienstbaar te zyn, door my en anderen, van weinig vrucht bevonden (n).

De Heer DU HAMEL DU MONCEAU, geeft ter verbeetering der lucht, tusschen-deks, een en ander aan de hand, overwaardig geleezen te worden (o).

Om de huisvesting op zee, goed en zuiver te houden, heeft de ervarenne SUTTON, ten dienst der schepelingen, kopere buizen uitgedagt, die men van alle de scheeps-vertrekken, daar men 't

noo-

(m) *A. b.* bl. 204.

(n) *A. b.* bl. 204. en D. SCHURMAN *Bat. Gen.* 3 deel, bl. 80 en 81.

(o) *Moyens de conserver la santé aux Equipages des Vaisseaux.*

noodig keurde, dat de lucht moest gezuiverd en verbeterd worden, kon leiden tot in de fcheepskombuis, om door middel van 't vuur, de lucht in deeze buizen gestadig te verdunnen, lichter te maken, op te jaagen en te doen vervliegen, en dus de zwaardere en bedorvene lucht, als hier na toe te lokken, en de fcheeps-vertrekken van het schadelyke te zuiveren.

De Engelschen en Franschen, hebben de nuttigheid deezer buizen, proefondervindelyk bevestigd, en de Zweedsche Akademisten, hebben 'er nog eenige verbeetering bygevoegd (p).

De Heer D. SCHURMAN laat zich aldus uit, over deeze zo nuttige togtpypen; "waar toe zoude ik verder onder-
 „ zoek doen, naar nieuwe middelen,
 „ om de lucht te zuiveren? daar 'er,
 „ onder de reeds bekende een gevonden
 „ den wordt, welk zo wel om des-
 „ zelfs nuttigheid als onkostbaarheid,
 „ boven alle andere den voorrang verdient,
 „ dient, en op de O. I. C. Schepen,
 „ behoorde gebruikt te worden, het is
 „ het

(p) SUTTONIS *Inventum aërem in Navibus renovandi*, *Comm. de reb. in sc. Nat. et Med. gest. tom. VII, pag. 587.*

„ het werktuig van SUTTON, dat ik be-
 „ doele. — Is 'er eenig ander werk-
 „ tuig, van het welk men zulk een
 „ loflyk getuigenis geven kan? Is het
 „ wel te denken, dat 'er ooit een zal
 „ uitgevonden worden, dat zo veele
 „ goede hoedanigheeden heeft, en zo
 „ gemaklyk op onze O.I. Schepen, zal
 „ kunnen geplaatst worden enz. (q)”.
 De Heer WARGENTIN zegt 'er het

volgende van. ”De voortreflykheid
 „ van deezen toestel, boven alle an-
 „ deren, die tot verandering van de
 „ lucht gebruikt worden, is onweder-
 „ spreeklyk enz. Op een Engelsche
 „ Vloot, die in het voorleden jaar
 „ kruiste, bleef het Volk op de Sche-
 „ pen welke deeze togtpypen hadden,
 „ volkomen gezond, terwyl de ande-
 „ re Schepen die daar mede niet voor-
 „ zien waren, door ziekte en sterfte,
 „ byna reddeloos gemaakt wierden (r)”.
 Hoe keurig ook het een en ander,
 om de huisvesting ten dienste der Zee-

lie-

(q) *Bataafsche Genootschap* 3 deel, bl. 82.

(r) *Uitgezochte Verhandelingen* 10 deel, bl. 198
 en 199, en om de kombuizen evenredig als die op
 de Zweedsche Schepen te maken, en alle gevaar te
 verhoeden, kan men zich bedienen, van een model
 in de *Uitgez. Verhandel.* Plaat 65, Fig. 4.

lieden, goed en bewoonbaar te maken, is uitgedagt: — Zo kan 'er egter niets opwegen, tegen het voortreflyk alles te boven gaande vermoogen, dat men op een drie-dekker heeft; dat is, om op een oogenblik, de frische buitenlucht onbeteugeld in te laten, en de min of meer bedorven lucht tusfchen-deks, op staandevoet door het openen der gefchut-poorten te verdryven. Ja dit voorregt is op een drie-dekker van zo veel belang, (zonder van andere uitnemend nuttige en alfints voordeelige byzonderheden te gewagen (s)); dat het te wenfchen ware, dat men konde goedvinden, om van nu voortaan, niet anders, dan drie-dekkers te bouwen; en de nog overig zynde kuil-fchepen, in drie-dekkers te veranderen (t). Ik houde

my

(s) De nog byzondere voordeelen der drie-dekkers en derzelve bezwaaren, vindt men opgehelderd, door E. LOMBART EN W. UDEMANS, en door den Ed. Heer Mr. D. RADERMACHER met 10 Bylagen geftaafd, *Vlifingsch Genootfchap* 7 deel.

(t) My is by onderzoek gebleeken, dat zo men de kuil-fchepen tot drie-dekkers wil vermaaken, zulks gemaklyk te verrigten is, met in den kuil, op de hoogte van de gilling; van 't half-dek en bak, het op te ftutten, vervolgens het half-dek, tot op den bak door te laten gaan, waar door men dan aanfonds in het midden het roosterwerk bekomt.

my verzekerd, dat de onkosten hier toe noodig, niet kunnen opwegen, tegens de voordeelen, welke ons Vaderland, Nederlands Indiën; en den Zeeman in het algemeen, hier door zou worden aangebragt.

Voor de onderhouding of zorgdraging, dat de Zeeman van de noodige kleeding is voorzien op zee; weet ik geen beter middel aan de hand te geven, dan het reeds gemelde onderzoek, zo voor het vertrek, als by het aan boord komen, der goederen; als mede, om den bezitter deezer goederen, in 't genot daar van te laten, een voorbeeldige straf oeffenen, aan die, welke zich aan het steelen van kleederen, kooïen enz., der Soldaaten of onbevarene Matroozen schuldig maakten; om dat het nadeel, 't welk hier door, aan de gezondheid der naakte en beroofde word aangebragt, zo wigtig is, dat de Officieren hier niet genoeg tegen waken kunnen (u). 'Er dient gezorgd, dat de kleederen geschikt zyn, naar het gewest

(u) LIND *Middelen der Gezondheid door* DE WIND, bladz. 95.

west en de gesteldheid der lucht, waarin men op zee verkeert.

Vooraf moeten de kleederen, droog, schoon en zuiver zyn, dewyl 'er geen meér nadeel aan de lighaamen, dan door natte, vuile en onreine kleederen, wordt aangebragt, om dat de stoffen, die door de geduurige uitwaaseming ontlast moesten worden, in de lighaamen terug gehouden, of uit de vuile en onrein geworden kleederen opgeslurpt worden, en voedsel tot rottige ziekten geeven.

De kleederen en het lighaam rein en zindelyk te houden, kan niet genoeg herinnerd worden. De verandering der kleederen moet men niet eensklaps, maar tragswyze verrigten; ook keure dienstbaar, dat 'er door de O. I. Maatschappy eenige gewaschte linnen wagtrokken, ten dienste der schepelingen wierden medegegeeven, vooraf voor die Manschap, welke op de fokkeraa, by de manshoofden en aan het roer, de wagt moeten houden (v).

De Manschap op zee, met goede spy-

X. DEEL.

A a

zen

(v) JOHAN PRINGLE *Verbetering ter behouding van de Gezondheid der Zeevaarenden*, vertaald door den Heer F. W. DE MONCHY, bl. 18 en 19.

zen en dranken te onderhouden, is van het grootste aanbelang.

Wy zullen, dewyl het overbekend is, niet gewagen van scheeps gewoone randsoenen en schaffing, die 'er begeerig naar is, kan zyn weetlust voldaan vinden (w).

Maar zullen de scheeps-spyzen en dranken, aan het groot einde beantwoorden, dan moet men derzelve hoedanigheid en matigheid, niet uit het oog verliezen.

De hoedanigheid van spyzen en dranken, moet goed en niet ontäart, bedorven, garstig, muf, beschimmeld, noch met vuurige en stinkende deelen, of grimelende wormen bezet zyn.

Hoe keurig de spyzen en dranken op zich zelve zyn, de Zeeman moet de matigheid nimmer te buiten gaan, om dat, met een woord, van alles dat men te veel gebruikt, niet dan nadeel aan de lighaamen wordt toegebracht.

'Er wordt ons bedunkens, al te veel spek en vleesch en te weinig stokvisch, op zee gegeten.

Hoe

(w) LIND, DOOR DE WIND vertaald, bl. 97 enz.

Hoe veel duizenden Burgers zyn 'er, die in geen maanden, zoo veel vleesch en spek smaaken, als den Zeeman, week aan week, wordt toegediend?

Is men hier te lande, niet overtuigd, van de schadelykheid van het onmatig vleesch en spek eeten, vooräl wanneer men noestig bezig is, om de opgevulde spek- en vleesch-kuipen te ledigen? moet men dan niet dubbel overtuigd worden, van de schadelykheid, als men de onmaatige spek- en vleesch-schaffing, binnen boord overweegt, en dat wel in de verzengde luchtstreeken, daar men dan met de losgemaakte vetdeelen, de toespzyzen nog bedruipt, oliën en andere vettigheden nuttigt; en nu en dan ook nog soepen van versch gekookt spek, schoon 'er al wat kool, knollen, uijen enz., wordt bygevoegd, onder den naam van *poespas*, greechtig wordt naar binnen gezonden?

Dewyl nu dergelyke voedfels, eenen vry spoedigen graad van bederf en vergarsting aanneemen; de zo noodige spysbereiding bederven, met bloed en vogten rond gevoerd en verëenigd, zodanig eene rottige ontbinding

ding of verfmelting, in dezelve voortbrengen, als in 't scorbout en rot-ziekten duidelyk te zien is. — Zie hier van de keurige Verhandeling, van den Hoog Gel. Heer s. DE MONCHY (x) en den Heere G. G. TEN HAAF (y). Was het dan niet beter, dat 'er als in de dagen van ouds, maar tweemaal 's weeks vleesch en spek, en viermaalen 's weeks stoftvisch, met boter en mosterd enz., wierde toegediend?

Het vermoogen, getuige zy de ondervinding, dat 'er in de stokvisch gelegd is, om het scorbout en andere rot-tige ziekten tegen te gaan, is zo groot, dat ik my vleije, dat 'er met eenparigheid, door de Vergadering van Zeventienen zal besloten worden, om van nu voortaan meerder stokvisch, en minder dierlyke voedfels, op de Oost-Indische Schepen, aan de Manschap toe te dienen.

Het ontbreekt aan geen voorbeelden, om dit gezegde te staven, en aan te toonen, dat onmatig gebruik van dierlyke voedfels en zoute spyzen, zeer

(x) *Haarl. Maatschappy* 6 deel 1 stuk.

(y) *Bataafsch Genootschap* 3 deel, bl. 21 seq.

zeer nadeelige gevolgen, vooräl op lange togten heeft, LIND getuigt 'er van: "in den laatsten Oorlog, verzogt „ het Volk van de *Scheerness*, dat naar „ Oost-Indiën geschikt was, vreezen- „ de voor ziekten op zo een lange „ reis, den Capitein; dat hy hen niet „ geliefde te noodzaaken van de zoute „ kost te nemen, maar dat zy mochten vryheid hebben, van hun ander „ randsoen te leven. Capitein PALLI- „ SER gebod, dat zy maar eens ter „ week zoute kost zouden hebben, „ namelyk eens vleesch de eene, en „ eens spek de andere week, het ge- „ volg was, dat de *Scheerness*, na een „ reis van 5 maanden, aan de *Caap* „ kwam, zonder éenen zieken aan „ boord te hebben”.

Maar integendeel op de terug reis, hoopende op een spoedige komst aan *de Caap de Goede Hoop*, en overvloed van verversching aldaar te krygen, aten zy haar vol randsoen van gezouten kost, op een reis van maar 10 weken op. "D'uitkomst hier van was, „ dat wanneer zy aan *de Caap* kwamen, twintig van hun, op eene „ ellendigste wys, met het blaauw- „ schuit,

„schuit, en andere ongemakken be-
 „zet waren”.

Dan van *de Caap* naar het *Vader-land*, ”onthielden zy zich wederom,
 „vant ’t groot randsoen, van gezouten
 „vleesch, en kwamen *te Spithead*,
 „met haar vol getal van 160 Man,
 „in volmaakte gezondheid aan (z)”.

Den Heer P. DE WIND, laat zich hier omtrent dus uit: ”over honderd
 „jaaren, was de schaffing op de Oost-
 „Indische Schepen, tweemaal ’s weeks
 „vleesch of spek, en de overige da-
 „gen stokvisch, daar men nu 3 maal
 „’s weeks vleesch of spek geeft, en in
 „’t geheel geen en stokvisch; (ten min-
 „sten in myn tyd gebeurde het zeer
 „weinig,) ’t vleesch en spek in zee-
 „water geweekt en gekookt worden-
 „de, zo krygt het Volk, geduurende
 „de reis, te veel gezouten kost, naar
 „mate van hunnen drank; daar inte-
 „gendeel de stokvisch geen zout inheb-
 „bende, en in versch water moeten-
 „de gekookt worden, kan men met
 „reden denken, dat deeze verande-
 „ring in ’t schaffen gemaakt, niet ten
 „goede geweest zy”.

De

(z) LIND, door DE WIND vertaald, bl. 15 en 16.

De Heer MEAD getuigt dat, "wan-
 „ neer de Engelsche Admiraal WAGER
 „ het bevel had, over de Vloot, in
 „ de Middellandsche zee, zyn Matroo-
 „ zen ellendig van de scorbut waren
 „ aangetast, terwyl men bevond, dat
 „ de Hollandsche Oorlogfchepen, die
 „ mede in de Vloot waren, daar min-
 „ der van geplaagd werden; dat men
 „ dit onderscheid nergens anders aan
 „ kan toefchryven, dan aan het ver-
 „ fchillende voedsel, dat by de Hol-
 „ landers was ftokvisch en gort, by
 „ de Engelsche zoutevisch en haver-
 „ meel (a).

De zwarigheden nu, welke men
 inbrengt, om dat de ftokvisch, in
 versch water dient geweekt en ge-
 kookt te worden, zyn door den Heer
 P. DE WIND wederlegd (b).

Maar kan het verlies, eens zo geno-
 men, van eenige leggers met versch
 water, wel opwegen, tegen het ver-
 lies, van zo veel Manschap, en daar
 het algemeen belang zo veel aan gele-
 gen legt?

Onder verbetering, wil ik deeze

A a 4

vol-

(a) P. DE WIND *Aanmerkingen op* LIND, bl. 99.

(b) P. DE WIND l. c., bl. 99.

volgende wyze van fcheepsfchaffing, onder den aandagt van des kundigen brengen.

Zondags vleesch, met zuurkool; — ryst met pruimen; — of graauwe erwten, voor een middagmaal; — des morgens en des avonds gort; eerst met boter, daar na met wat tamarindewater en fuiker; — of met het gewoon wyn randfoen, dat op de 3 hagedagen wordt gegeven, verdund; en onder den naam van *coes coes* gegeten.

Maandags ftokvisch, met ryst of aardappelen, goede boter en mostertfaus; des morgens bier en brood (c), des avonds ryst of gort.

Dingsdags witte boonen, met boter, azyn en mostert; des morgens en des avonds ryst of gort.

Woens-

(c) Het Misbruik van het bier, was oorzaak, dat men het op zekere reis bewaarde, en hier van wierd op deeze wys bier en brood toebereid: een genoegzaame hoeveelheid gestampte fcheeps-befchuit, met bier gekookt, daar wierd voor 200 Man, een kleine kit gemeene fyroop, en twee kitten brandewyn, op 't laatst by gevoegd, wel door geroerd, en volle bak aan 't Volk toegediend, 2 à 3 maal 's weeks. — Het wierd agter op zo wel, als tusfchen deks met genoege ontfangen en gegeten, en niet minder nuttig by een iegelyk bevonden; waarom ik my verpligt vindt, het te moeten aanpryzen.

Woensdags stokvisch als voren; des morgens en des avonds bier en brood.

Donderdags spek, met zuurkool of groen erwten, onder den naam van *Cement* of *Snert*, met uijen, gedroogde falie, gestooten peper, (2 oncen is voldoende voor 100 mannen) of azyn; des morgens en des avonds gort.

Vrydags witte boonen als boven; des morgens bier en brood; des avonds ryst of gort.

Saturdags stokvisch als boven; des morgens en des avonds gort of ryst.

De ryst wordt, als een eigenäartig vermoogen tegen het scheurbuik bezittende, door den Heer BISSET bladz. 81—84 opgegeeven.

Oordeele onder verbeetering, dat dergelyke wyze van schaffing, meer aan de gezondheid der schepelingen zal voldoen; men zal dus ook het onmaatig gort eten voorkomen, wyl deeze in lighaamen, daar de spysverteering reeds gebrekkig is, eene verdere verflapping, winderige opspanning en overvloedig slym voortbrengt, waar door de vergarfting bevorderd wordt, dewyl het vast staat, dat de vergarfting welke in de dierlyk en an-

dere voedsels zich opdoet, en zich daar toe bepaalt, byzonder aan het lymige gedeelte, dat daar in gevonden wordt, toe te schryven is (d).

De boter, zal dezelve dienstbaar blyven, dient voorzien van goed vaatwerk; — by gebrek aan boter, dan 's weeks $\frac{1}{4}$ pint olyven oly, voor ieder Man; maar nog $\frac{1}{2}$ pint olyven oly, voor een bak volks; daar en boven, zou ik niet verkiezen; — doch liever met $\frac{1}{4}$ fl suiker, of gemeene fyroop, voor ieder Man, en met $\frac{1}{2}$ fl daar en boven, voor ieder bak Volks verwisfelen en nuttiger keuren, uit hoofde van de gistbaare eigenschap, der suiker en gemeene fyroop (e).

De scheeps-kaas, dient zuiver, gaaf en niet rottig te zyn; — de erwten zo graauwe als groene, moeten niet overjarig noch aangestoken zyn; — de gort en ryst moet droog en zuiver, zonder duf- en myterigheid zyn; — de pruimen niet te oud noch half bedorven; het scheeps-brood wel doorbakken,

(d) G. G. TEN HAAF *Bat. Gen.* 3^e deel, bl. 23.

(e) Voorreden van den Heer F. W. DE MONCHY, op de *Verbetering der Zeevaardenden* door J. PRINGLE, bladz. 16.

ken, droog, maar niet muf en van binnen beschimmeld, en vol calander; dus dient 'er op alles gelet, zal den Zeeman goede spys op zyne reis worden toegediend.

Nu en dan heeft men de gewoonte, om schaapen of varkens te dooden, vervolgens in kleindere stukken te hakken, en met byvoeging van gort of ryst en een of ander, tot soepen of poespas te kooken. Deeze opdisching kan men verbeteren, als men 'er ingelegde zuurkool, endivie, scorsonna, knollen, uijen, gepelde lamoenen, sap van oranje- of citroen-appelen, room van wynsteen, ja zelfs goeden azyn, byvoegde; want alhoewel de zuuren, niet vermoogend zyn, om de vergarsting, door dierlyke voedfels, vleeschnatten, sterke boter, olien enz., in de lighaamen verwekt, geheel en al te overwinnen, zo doen zy egter het bederf aanmerklyk op zee vertragen, doch korthedshalve, wyze den G. lezer, naar de keurige Verhandeling van G. G. TEN HAAF (f),

Zou men niet wel mogen vraagen:

is

(f) *Bataafsche Genootschap* 3 deel, bl. 24.

is 'er op de O. I. C. Schepen, geen mogelykheid, om nu en dan verscbrood te bakken? geheel en al, is het niet onmogelyk, want men kan tarwenmeel, in droog en welbezorgd vaatwerk, vast gepakt, maanden goedhouden; ontbreekt 'er gist, men kan zuurdeeg van tarwenmeel bereiden, of zuurdeeg, door gist gemaakt medeneemen; en telkens wat overhouden; — of men kan 'er wat spaansche zeep in water gesmolten, brandewyn, zout enz., toe gebruiken. De O. I. Maatschappye, laat op ieder Schip een koperen broodpan en deksel medegeven; is de Kok onbekwaam, zeldzaam is het, of 'er wordt wel een heele of halve Bakker op een Schip gevonden; is het niet mogelyk voor 't geheele scheeps-volk, al was het dan maar by beurten, voor een gedeelte, of als het de nood vorderde, ten dienste der zieken.

Ook vraage ik, zou het wel ondoenlyk zyn, om op de O. I. C. Schepen, even als op 's Lands Oorlogschepen, een oventje te maaken? doch laate het, ter beoordeeling over, aan de scheeps-bouwkundigen.

In

In vertrouwe dan, van alles wat op zee, tot medewerking van goede spyzen strekken kan, ten nutte van den Zeeman voorgedraagen te hebben, stappe van dit stuk af, schoon ik wel voorzie, dat 'er tegen het een en ander, wat zal te zeggen zyn, doch tyd en bestek, te kort zynde, ter wederlegging, zullen wy het ons getroosten: als vertrouwende, dat de voorgestelde verandering en verbetering, juist zodanig is ingerigt, als meest aan het groote oogmerk, dat is ter bevordering der gezondheid der Zeelieden, konde beantwoorden.

Niet minder is 'er op zee, aan goede dranken gelegen. Het water is de natuurlykste, eenvoudigste en aller gezondste drank; het grondbeginsel van meest alle de vogten, kan by het gereedmaaken, van onze vaste voedsels niet ontbeerd worden.

Goed water is van het uiterste belang, in onze geheele levenswyze, doch zeldsaam vindt men het aldus op zee.

Het water heeft verscheide eigenschappen, waar van nu niet zal spreken: als alleen, dat het beste water

is,

is, dat het zuiverste, en 't minst met eenige vreemde of schadelyke stoffen vermengd is.

'Er zyn verscheidene wyzen, om het water op zee te zuiveren, door deeze en die uitgedagt; dan de gewoone wyze, om water, door doorzyging van zand, boekenhoute krullen enz.: helder en klaar, of door het aan de zon of lucht bloot te stellen, zuiver te maaken, zyn zo bekend, dat onnoodig keure 'er iets van te zeggen.

Om bedorven water drinkbaar te maaken, wil de Heer BISSET, dat men de vaaten eenige dagen voor het gebruik zal openlaaten, en omroeren, dat men in ieder legger, 2 of 3 dagen te vooren, een half pond ongebluschte kalk, in een zak van graauw papier zal ophangen, (voor my, kieze hier toe liever, een gewoon geldzakje,) met inzicht, om de wormen te dooden, met verzeekering, dat hier door geen schadelyke noch onaangename smaak, zal ondervonden worden (g).

Om

(g) BISSET'S *Treatise on the Scurvy*, London 1775 pag. 87 en 88. De Heer MAILLART maakte onlangs door 't *Journal de Paris* één middel bekend, om zoet

Om het bederf van zoet water te voorkomen, stelt de Heer DES LANDES voor, om het vaatwerk wel gezuiverd, met heet water uitgebroid, daar na omgespoeld, met zwavel te belugten; en wanneer het met water gevuld is, dan 'er een weinig spiritus vitrioli by te doen, en dat men dus de gisting, verrotting en wormen, kan voor-

zoet water op een langduurige reis goed en zuiver te houden; dit middel bestaat, in vooraf de vaten te zuiveren, vervolgens dezelve met zoet water te vullen, en dan in elk vat of oxhoofd zo veel ongebluschte kalk te doen, als men in beide handen vatten kan; men moet de vaten 5 a 6 dagen in deezen staat laaten, daarna het water weggieten, dezelve tweemaal omspoelen, eindelyk 'er het water voor de reis in doen, Capitein JEAUFFRETS deed in 't jaar 1772 eene reis na *Isle de France* van 6 maanden, en hadt al zyn water als gezegd is, zo bezorgd, waar door 't altyd helder en goed bleef, op zyn terugreize, Commandeerde hy 't Schip *le Fortune*, aan welks boord hy zyn water op gelyke wyze behandelde, met even gewenscht gevolg; hy maakt verder nog meerder gewag, van aangename bevindingen, en welke wierden toegeschreven, door dien men had ondervonden, dat de ongebluschte kalk met het water vermengd geworden zynde, 't watervat als met een zeer dunne korst bekleed was geworden. Zie *Genees-Natuur- en Huishoudkundige-jaarboeken* No. XXV. bl. 9; dit middel nu heeft zeer veel overëenkomst met dat van den Heer BISSET, ja is genoegzaam het zelfde, waarom het voor geen nieuwe uitvinding, maar als ter bevestiging om het water te verbeteren, voordraage.

voorkomen, en wel 6 maanden goedhouden (h).

Wel is waar, dit zuur hoe weinig ook, is vermoogend, om de kopere spysketels aan te doen, en min of meer af te knagen, en dus de spyzen te beschadigen: doch hier in kan men voorzien, wanneer men, alvorens dit water gebruikt wierde, 'er een weinig kryt, of 't geen nog beter is, *magnesia alba* onder roerde, en liet bezinken (i).

Het meest vermoogend middel, om onzuiver en ondrinkbaar water bruikbaar te maaken, kan men bekomen, door het *overhalen*; op deeze wyze is men ook in staat, om van zeewater, zoet, zuiver en drinkbaar water, te bekomen; wy zullen ons, met het geen hier voor en tegen kan worden ingebracht, niet ophouden: ik verwys dien aangaande den weetgierigen, naar de uitmuntende Verhandelingen, van den Hooggeleerden Heer s. DE MONCHY (k). Zie ook de Verhandeling en gedane proeven, van den
Heer

(h) *Hist. de l'Acad. Royal des Sciences* 1722, pag. 12 en 13.

(i) *Bataafsche Genootschap* 3 deel, bl. 41.

(k) *Haarlemsche Maatsch.* 6 deel 1 stuk, bl. 171.

Heer CHAPMAN, om uit zeewater, zoet en drinkbaar water te maaken (l); als mede de Verhandeling van de Heeren APPLEBEY en CLARK (m). Men leeze ook de proeve van den Heer CHERVAIN, aan de Geleerde weereld, in 't jaar 1766 medegedeeld (n).

Volgens het voorstel van den Commandeur van WOENSEL, kan het zeewater, zonder byvoeging van iets, door enkele overhaaling, tot zoet water gemaakt worden, en wel telkens zo veel, als voor 't Scheeps-volk in elken dag noodig is (o).

Voege hier nog by, dat de Heer JAMES LIND, in zyn (in deezen jaare 1781 vertaald) werkje, genaamd: *Proeve over de Ziekten der Europeërs* enz. gewag gemaakt, (bladz. 312 tot 334) van een eenvoudig en gemaklyk middel, om het Zeewater Zoet te maaken, dan

X. DEEL.

B b

het

(l) *The Gentl. Mag. for July 1759, pag. 312 en 313.*

(m) *Uitgezochte Verhandelingen* I deel, bl. 219, 222; en 4 deel, bl. 633-638, alwaar CHAPMANS gevoelen nog verder bevestigd wordt, met een berigt, door den Heer R. HAWKINS.

(n) A. LENTFRINK *Geneesk. Tydschrift.* I deel, bl. 53 en 54.

(o) *Wissingsch Genootschap* 6 deel, bl. 218.

hetzelve bestaat eenig en alleen, in een wyze, om door behulp, der gewoone scheeps-spyskeetels, in derzelve deksels eene metaalen pyp te plaatsen, daar door, den stoom van 't zeewater te ontfangen, de pyp, door een vat met koud zeewater te leiden, om dusdoende den stoom te koelen, en tot versch water te doen verdikken; die begeerig is 'er iets meer van te weten, raade ik het gemelde werkje te leezen, benevens het geen door de zo evengemelde Heeren, belangende het overhalen van het zeewater gezegd is.

Onder de scheeps-dranken, kan men ook het scheeps-bier stellen, als een voornaam behoedmiddel, tegen het scorbut, door de in zich bevattende vaste lucht, doch voor my zou 'er op zee niet voor zyn, van wegens het misbruik, om open biervat te houden; maar liever randsoen 'er van uitdeelen, wyl dan een geschikte bak-volks, het bier, met byvoeging van wat suiker, over de gort kan eten; of dat 'er bier en brood, ten dienste der Schepelingen, zo als hebbe voorgesteld, van gekookt word.

De wyn, welke ten dienste der
Mans

Manschap, driemaal des weeks op zee wordt verstrekt, is van een uitmuntend voordeel, voor my, kenne voor den Zeeman geen voortreflyker wapenen, dan het Edele druivenfap, door dien het de geesten vervrolykt, de ingewanden versterkt, de spysbereiding bevordert, de verrotting tegenstaat.

De wynen zyn verscheide, de eene dienstbaarer dan de andere, de vermoogendste is de Madera-wyn; zy kunnen door bygevoegde kruiden, aanmerkelyk voorbehoedende worden. Zie hier, ten voorbeeld, een middel, door den Heer W. MAY, allereerst ten dienste der Zeevarenden, op de West-Indifche reizen, met ongemeen veel nut, op 's Lands Oorlogfchepen in 't werk gesteld.

℞ *Rad. gentianae* ℞iij.
 — *contrajervae* ℞iiij.
Cort. peruviani ℞xij.
 — *aurantior.* ℞i.
Herb. ruthae.
 — *absinth. ana* ℞x.
Flor. rosar. rubr. ℞i.
Gum. myrrh. ℞iiij.
 M.

Dit alles klein gefneden en gekneust, doet men in een vat, giet daar op 4 ankers Madera-wyn, of genever; getrokken zynde, tapt men een anker hier van af, en vermengt het, met 2 ankers van denzelfden drank, men geeft den Zeeman, als een voortreflyk behoedmiddel zynde, des morgens ten 7 uuren en ten 11 uuren, hier van 2 oncen te gebruiken, dat na gelang der omstandigheeden, kan herhaald worden (p).

De sterke dranken, door de O. I. C., aan den Zeeman verstrekt, is eene genoegsaame hoeveelheid genever of arak, doch beeter was het, dat dezelfde wierden getrokken, op bittere maag versterkende kruiden, welke ons Vaderland genoeg opgeeft, en onkostbaar zyn; of dat men zyn toevlugt tot bovengemelde kruiden nam. En hier mede, zal ik het tweede deel des voorstels besluiten.

DERDE GEDEELTE.

De beste wyze, om de Mondkost, in te leggen, te bewaren en te bereiden, aan land en op zee.

Als

(p) B. HUSSEM *Vlissingch Gen.* 6 deel, bl. 210.

Als men dit gedeelte des voorstels overweegt, en vergelykt met de lyst der scheeps-victualie, volgens welke de Edele Heeren Bewindhebberen gewoon zyn, derzelve Schepen te verzorgen, dan vinde naauwlyks eene Mondkost, ten dienste der Manschap, welke dient ingelegd, ja zelfs niet voor de cajuit. Wel is waar, dit woord heeft veelerlei beteekenis, egter zal het, zo ik my niet bedrieg, hier met dat van inzulten overeënkoomen.

Het inleggen of inzulten der groenten, is geen ongewoone zaak, dewyl de Scheeps-officieren, voor hunlieder byzondere en soms al vry kostbaare tafel, onderscheiden groenten, door zich daar op toeleggende Menschen, laten inleggen; dat myns bedunkens, nimmer het voorneemen der Edele Heeren Bewindhebberen zal zyn, noch worden, om voor 't geheele Scheeps-volk, onderscheidene groenten te doen inleggen; doch zo zulks de bedoeling mogt zyn, zo verwys ik den G. L. korthheids halven, naar de *Hollandsche Keukemeid* of andere Schryvers, daar men zyn weetlust zal volaan vinden. — Ook wordt 'er wel,

op order der Officieren, visch ingelegd, deeze gewoonte om visch in te leggen, is vry algemeener in Neerlandsch-Indiën, dan hier in 't Vaderland; maar my is geen mondkost bekend, eene buitengewoone vischvangst uitgezonderd, waar van het inleggen op zee te pas komt. Echter zo het eens op zee voorviel, dan moet de visch schoon gemaakt, in mooten gesneden, met klapper- of olyven-oly gebakken worden; koud geworden, legt men dezelve in een pot, waar by een klein chalotje of uijentje, spaaansche- of andere-peper, een klauwtje foelie, wat atjar bamboes enz., en vervolgens azyn gedaan, en tot het gebruik bewaard wordt. — Dan zo men door inleggen, ook inzouten van vleesch of spek aan land mogt bedoelen, en deeze onder den eersten rang der Mondkost, binnen boord geteld mogen worden, zal my geerne verledigen, om de beste wyze aan de hand te geeven.

De Noorhollanders behandelen het peekelvleesch aldus: "het vleesch in
 „ stukken gehakt, wordt in een tobbe
 „ of kuip, 5 à 6 dagen, lugtig met
 „ zout

„ zout besprengd, daar na een half
 „ uur gekookt, in een kopere keetel;
 „ en 24 uren, op een tafel uitgelegd;
 „ dan in een kuip gedaan, en 'er pee-
 „ kel van gewoone zoutigheid op ge-
 „ gooten, welke peekel, deels van
 „ water, en deels van 't geene daar
 „ het vleesch in gekookt is, wordt ge-
 „ maakt, na dat alvorens het vet 'er
 „ af genomen is; uit deeze peekel
 „ spruiten drie voordeelen: voor
 „ eerst, dat de peekel bestendig goed
 „ blyft, en men geen versche dient
 „ te maaken; ten tweede, dat het
 „ vleesch sappiger is; ten derde, dat
 „ het weinig zout is, en het laatste
 „ stuk, zo mals als het eerste smaakt;
 „ deeze hoedanigheden zyn de heil-
 „ zaamste, welke men in vleesch, op
 „ zee, voor de Manschap, ter voor-
 „ koming van ziekten, kan uitden-
 „ ken"; ook kan men, door een wei-
 „ nig salpeter onder het zout te mengen,
 „ en tusfchen de laagen, laurier blaaden
 „ te leggen, het vleesch vry beeter,
 „ dan met enkel zout, voor bederf en
 „ hardigheid bewaaren (q).

Bb 4

De

(q) J. J. VAN DEN BOSCH *Haarl. Maatsch.* 18
 deel, bl. 586.

De Heer F. W. DE MONCHY, raadt "de
 „ Scheepsbevelhebbers aan, om ten
 „ nutte der gezondheid, hunner Sche-
 „ pelingen, het vleesch gebraden of
 „ gekookt, met geschikte laagen, in
 „ tonnen te leggen, vooral tusfchen
 „ de laagen zout te ftrooijen, daar na
 „ de vaaten met gefmolten vet vol te
 „ gieten, op dat alle de tusfchenruim-
 „ ten opgevuld, en dus de buiten-
 „ lucht van 't vleesch, worde afge-
 „ weerd (r)".

Heeft men geen reden, om wan-
 neer het fpek, op gelyke foortige wy-
 ze behandeld en ingelegd wierdt, de-
 zelve gunftige uitkomst te verwagten?
 En was het wel aftekeuren, dewyl
 men in alle tyden des jaars, voldoende
 en goed vee kan bekoomen, en
 niet zo zeer, naar de flagtmaand be-
 hoeft te wagten, om de vereifchte
 hoeveelheid, telkens voor ieder Schip
 gereed te maaken? — Dewyl gezouté
 vleesch, naar eenigen tyd, inderdaad
 rottig wordt, fchoon het uit hoofde
 van het zout, nog lang smakelyk
 blyft, ja dat zelfs 't gemeene zout,
 door ondervinding geftaafd, de rot-
 ting

(r) *Dissertatio Medica*, pag. 49.

ting eerder bevordert, dan belet, en dus hoe verfcher het vleesch is, hoe nuttiger voor den Zeeman (s).

LINNEUS zegt, het gezouten vleesch, is één der voornaamfte oorzaaken, van het fcheurbuik (t).

Nog voeg ik hier uit myne aantekeningen dit by: "*Parys den 10 Decem-
ber*. Een zeker particulier per-
foon alhier, heeft het by de ouden bekende middel uitgevonden, om het vleesch, geduurende eenige jaaren, voor bederf, en in deszelfs natuurlyken ftaat te bewaaren, zonder eenig verlies en zonder verandering, in den fmaak of voldoende kragt, en zodanig, dat het zelf, zonder eenig bederf, naar andere Weereld-deelen kan verzonden worden; de herhaalde proefneemingen, welke de uitvinder, omtrent de zekerheid en beftendigheid van zyne ontdekking, zo gewigtig voor den zee- en land-dienst genomen heeft, laaten niet de minfte twyfel; des aangaande, over. Indien ie-
Bb 5 „ mand

(s) J. PRINGLE l. c. bl. 18.

(t) *Amoenit. Academ. vol. V, pag. 6 en 42.*

„ mand van dit geheim gebruik wil
„ maaken, of 'er bezitter van begeert
„ te worden, biedt de uitvinder aan,
„ om zodanige proeven, daar omtrent
„ te laten neemen, als men van hem
„ vorderen zal (u)”.

Wy zullen echter met een woord gewagen, van eenige onkostbaare en ten hoogste nuttige groenten, welke ten dienste der gemeene Zeelieden, konden worden ingelegd: onder deeze heeft den eersten rang, de witte winterkool, welke ontdaan van de grootste ribben, fyn wordt gehakt, vervolgens in tonnen, van binnen met zuurdeeg bestreeken, wordt gelegd, en tusfchen beide een laage zout, en dan weder een laage kool, tot dat het vat of de ton vol is, men legt 'er een doek over heen, waar op een plank en gewigt, men laat het zo 14 daagen staan, wanneer de kool zuur is, en uitgeborelt heeft, dan verschoont men de doeken, en bewaart het tot gebruik: — als men nu vleesch of spek kookt, kan men eerst wat gort, daar na zoo veel zuurkool 'er by doen,
als

als genoeg is, om 'er eene aangename koolfoep van te hebben, welke tevens duurzaam en onwaardeerbaar voor den Zeeman is (v).

Even zo eenvoudig en min kostbaar, konde men 3 à 4000 bosfen of stoelen endivy, ten dienste van een Schip, als het in den tyd was, doen inleggen, en voor de Schepen bewaaren; 100 bosfen kan men bekoomen, voor 30 stuivers, dus 4000 voor 60 gulden; voor 100 bosfen heeft men noodig ééne maat zout, welke op 6 stuivers te staan komt, 40 maaten zout, beloopt dus 12 gulden, en alles te saamen, zal dan op 72 gulden uitkoomen.

Deeze onkosten koomen my voor, in tegenstelling van het nut voor de Schepelingen, geensints noemenswaardig. Van deeze ingelegde endivy, zou men s'weeks, of wanneer 'er versch schapen- of varkens-vleesch soepen, of poespas, aan boord wierdt gekookt, zo veel byvoegen, als men goeddacht; of men zou eens vooräl,
kun-

(v) Aangaande het maken van Zuurkool. Zie P. DE WIND op LIND, bl. 104-105. — J. PRINGLE *Verbeteringe enz. voor de Zeevaarende*, door F. W. DE MONCHY vertaald, bl. 75.

kunnen afweegen, hoe veel 100 bosfen, wel uit de peekel gekneepe endivy, aan gewigt bedraagen, en zulks dan maar voor de hoeveelheid, in het vervolg houden. Dikwerf hebbe des winters, by gebrek van versche groenten, hier te lande, van ingelegde endivy, in de vleesch-foepen doen gebruik maaken.

'Er kan ook zuuring worden ingelegd, dat beeter dan gedroogd is; ook zouden 'er eenige duizende snyboonen, ten dienste der Schepelingen, kunnen worden ingezult; insgelyks kan men geele wortelen of peen, knollen, vooral scorfonnera, een geruimen tyd, in droog zand, tot het zelfde oogmerk inleggen; ook kunnen 'er eenige risfen drooge Zeeuwsche uijen worden medegenomen, of in zand ingelegd; — de Zeeuwsche aardappelen, als de Schepen, in de rypste tyd derzelve, op 't vertrek leggen, kunnen in drooge tonnen of kisten, met de aarde 'er aan, zo als dezelve gedolven zyn, als nuttige ingelegde aardvrugten, mede gevoerd worden (w).
Ook

(w) De Pattatters of Aardappelen, zyn onlangs
aart

Ook zou men eenige citroenen, om lange goed te blyven, in peekel inleggen, en aan schyven gesneden, in de soepen of poespas doen kunnen, en om het bederven van uijen of look voor te komen, kan men dezelve in vaatwerk, met azyn inleggen, en met gelyk, ja zelfs meer nut, op zee gebruiken; ook zou men naar gelang der Schepen, eene zekere hoeveelheid kleine comcommers of agurkjes, in azyn ingelegd, op de vleeschdaagen, aan de Manschap kunnen toedienen.

Was het wel af te keuren, dat 'er op ieder Schip, eene bekwaame hoeveelheid zoete appelen, behoorlyk gedroogt, nu en dan aan het Scheepsvolk, met versch schapenvleesch wierdt toegediend; ten minste dat 'er voor de zieken, gedroogde appelen wierden medegegeeven?

Dit keure genoeg, belangende het inleggen der Mondkost, voor den Zeeman.

Wat

aan de Koninglyke Maatschappy te *London*, als een middel tegen het Scorbut voorgesteld, en wel als men dagelyks 'er 2 of 3 rauw van eet, men voegt 'er by, dat men het met een goede uitslag, op 2 Engelsche Schepen beproefd heeft. *Genees-Natuur- en Huishoudkundig-Kabinet* No. IV, bl. 128.

Wat nu het bewaaren der Mondkost betreft, het zy dan dat het vleesch, spek, booter, ryst, gort, gierst, pruimen, rosynen, erwten, boonen, stokvisch, of eenige andere voedfels zyn, dient men te onthouden, dat het vaatwerk digt en goed zy, en dat de Mondkost, in geen mufte, laagge, vogtige kelders, noch pakhuizen, maar in luchtige drooge plaatsen of zolderingen, aan land opgeslooten en bewaard moet worden.

Het bewaaren der Mondkost op zee, kan vooral op de uitreize, niet dan in 't ruim geschieden. Het is overbekend, wat hitte, benaauwde stoom en stank, by het openen der luiken ondervonden wordt; — kisten, kassen, manden, tonnen, met een woord, alles beschimmelt, wordt muf en duf, in de scheeps-ruimen, zo door de uitwaasemingen der Schepen zelfs, nat rondhout, dat medegevoerd wordt, vogtige kisten, kassen en vaatwerk, en ook door de opstygende dampen, van 't bedorve en stinkende kielwater; — ja de lucht wordt zelfs in de scheeps-ruimen zo geïnquineerd bevonden, dat het kaarslicht 'er niet in branden

den wil, maar uit gaat, en de Menschen als voor dood 'er uit gehaald worden; de gort en erwten, zyn niet zelden, als met een korst rondom, door bederf, aan het vaatwerk vast gehegt, waar door geen voordeel aan de Schepelingen wordt aangebragt. Om dit voor te komen, is het best, dat het vaatwerk, voor gort, ryst, gierst, erwten, boonen enz.; vooräl droog, schoon, digt, belugt, of met blik beslaagen worde; verder dat men de lucht der scheeps-ruimen verbeterert, door 't openleggen der luiken, of windmouwen, met die stoomkokers vergezeld, waar van ik gesproken hebbe; — de *Suttoniaansche buizen*, zyn tot dergelyke inzichten, met vrugt in 't werk gesteld, door den Heer DU HAMEL DE MONCEAU (x).

Om het bedorve en stinkende kielwater, en de daar uit opstygende schadelijke dampen voor te komen, heb ik het volgende uitgedagt: men heeft thans de gewoonte, om voor op de plegt, om schoon schip en dek te houden, één loode pomp te plaatsen, voor

in

(x) P. DE WIND *Aanmerk. op* LIND, bl. 114--119.

in den hoek van de steeven, welke door de blaasbalg en knien van 't galjoen doorgaat; dan, deeze pomp zou nog tot een ander en nuttig einde kunnen dienen, als men voor in de hel van het Schip, op deeze loode pyp een spruit met een wel voorziene koperen kraan maakte, welke kraan, in een hokje met een goed grendelflot, waar van de sleutel by den Capitein berustte, kon bezorgd worden. — Met inzicht, om wanneer men het bedorven en stinkende kielwater, wilde verbeteren, versch zeewater, door een bekwame buis, door de vulling-gaten, van het hoogste gedeelte des Schips, dewyl het altoos stuurlastig legt, naar de agterpompen te laten stroomen; het welk dienstiger keure dan een kraan, tot dit oogmerk naast de agtersteeven van 't Schip te plaatsen, dewyl het water daar altoos tegen de hoogte moet opklimmen, en 'er een grooter hoeveelheid waters dient ingelaaten, zal het eenige zuivering, in het voorste gedeelte des Schips, aanbrengeu.

Nu met een woord iets, om op de beste wyze, de Mondkost aan land te bereiden: geerne belyde, hier eenige
duis-

duisterheid te ontmoeten; zo men door het woord *bereiden*, vooraf gereed maaken, of iets dergelyks bedoelt, alzo dan, myns oordeels, onder de woorden van *inleggen* en *bewaa- ren* der Mondkost aan land, genoeg daar van gezegd is.

Dan wil men door de woorden: Mondkost *te bereiden*, verstaan: *klaar*, of door het kooken, *gereed- of eetbaar maaken*, dan beseffe het niet, hoe zulks aan land, ten dienst der Schepelingen op zee, zal verrigt worden.

Maar geheel anders is het aan boord en op zee gelegen; dan verstaat men door het woord *bereiden*, het kooken, gaar-bruik- en eetbaar-maaken, der scheeps-voedfels: dan wilden wy dit stuk naar den eisch behandelen, waar begonnen, waar geëindigd! 'ook is dit bereiden der Mondkost, beeter door mondelyk onderwys te leeren, en door dien hier toe, byzondere lieden worden aangesteld, zal my hier mede vergenoegen.

Dewyl hier hebbe gehandeld, over de Mondkost of Eetwaaren binnen scheeps boord, zo zegge met een woord, dat de kundige JAMES LIND,

in zyn zo even gemeld werkje, aan de hand geeft, *een hulpmiddel, teegen gebrek aan eerwaaren op zee*, bladz. 335—341. Dit middel nu bestaat, volgens zyne opgaaf, in het poeder, van de *falep*, en de *soup-tabletten*, welke inderdaad, in kookend water ontbonden, eene voedzaame dikke pap of bry uitlevert, bekwaam om de Schepelingen, als men 'er genoegzaam van voorzien is, eenen aanmerkelyken tyd, het leeven te doen onderhouden, dan dewyl onze O. I. C. Schepen vooral, voor een zeer geruimen tyd, van een overvloed van scheeps-victualy worden voorzien; zo twyfele, of 'er in den middelyken weg, (onvoorzienne rampen uitgeslooten) gedurende de reis, wel eenig gebrek aan voedsel kan heerschen, doch geve het over aan des kundigen, om 'er al of niet, gebruik van te maaken, naar hunlieder goeddunken.

VIERDE GEDEELTE.

De heilzaamste Dranken, voor daagelyksch gebruik, tot voorkoming van het scorbout, en andere op de Schepen heerschen-

schende Ziekten, met de voorschriften daar van, en derzelver maaten.

De Ziekten, welke het meest op de Schepen heerschen, zyn volgens beproefde ondervinding, van een rottigen of tot eene ontsteeking hellenden aart, (wy zouden te veel van ons bestek afwyken, wilden wy hier over uitweiden,) dewyl nu de ervaring heeft geleerd, dat het water op zich zelve, of door inmenging van lymige deelen en zuuren, zo uit het plant- als mineralen-ryk, of gegiste dranken, hier het grootste vermoogen hebben; zo zullen wy eenige saamgestelde dranken, begaafd met de vereischte vermoogens, zo ter voorbehoeding van 't scorbut, als van andere heerschende Ziekten, op de Schepen, in deezer voegen voorstellen.

Wy geeven, om het voortreflyk vermoogen, het welk de Schepper van het geheele al, in het water gelegd heeft, aan het zelve den eersten rang.

Het water is de hoofdzaak, van alle dranken, is vermoogend in eene behoorlyke ruimte gegeven, om alle

zoute, scherpe, rottige en alcalische ontäarting, der vogten, te verzwakken, onder te brengen, of te verbeteren, zo dat men zuiver water, op zich zelve als een voorbehoedenden drank, in de gemelde ziekten, kan aanmerken: — Maar veeltjds wordt het water, al te spaarzaam binnen boord uitgedeeld (y). Waaron liever raade, meer leggers water, en minder vaaten zout spek en vleesch te geeven, en open watervat, ten minsten ruimer randzoen, aan den Zeeman, daagelyks uit te deelen, om dat 'er voor hun niets nuttiger kan zyn.

Wanneer men nu het water verrykt, met lymige of meelagtige deelen, het
zy

(y) Wel is waar, men kan door onvoorziene rampen soms genoodzaakt worden, dat men Caboos uitloek niet kan aandoen; maar van de 25 Schepen, naauwlyks één, die zulks te beurt valt; egter het is my overkoomen, toen wierden de Schepelingen, op 4 muddetjes water gerandzoeneerd, dat in 24 uren schraal omkomt: dan het gevolg was, dat het Volk, van dag tot dag, door het Scorbut wierdt aangetast; zo dat men in 4 weken, 80 koppen in de kooy hadt, daar waren 'er nog wel 80 onvermoogend, om met de gewoone vlugheid, naar de marsfen te klimmen; ik behoorde onder de gezonden, maar als ik van het tuschen-deks, boven op 't half-dek kwam, dan moest ik naar myn adem hygen, en zo was het met alle de overigen gesteld.

zy van brood, gort, ryst, haver- of garsten-meel enz., dan is het wel zo vermoogend, om de schadelyke deelen met bloed en vogten vermengd, te verzagten, te verstoppen, te omwinden en mede te voeren. — Het kooken of gereedmaaken van broodgort- ryst- haver- of gerstenmeel water is zo bekend, dat het onnoodig zyn zou, 'er iets van te zeggen. — Veelyds kan men gort- of ryst-water, daaglyks by den kok bekoomen.

Wy zullen nu eenige dranken, tot voorkooming van het scorbut, en andere op de Schepen heerschende ziekten, benevens de voorschriften, en derzelver maate of giften, opgeeven.

Doch de G. L. gedenke, dat ik my verbeelde, op zee te zyn, daar van het geen 'er is, moet gebruik gemaakt worden.

Als *Gortwater, vyf sloopen.*

Sap van oranje- of citroen-appelen, één pint.

Suiker, één pond.

Of *Broodwater, vyf sloopen.*

Zuivere salpeter, vyf oncen.

Gemeene syroop, één pond; geloof

vry, dat had ik de ruimte van braam- moer- of aalbesien, of met het sap van citroenen bereide fy-roop, ik 'er een goed gebruik van zou maken.

- Of *Ryst- of haver-gerstwater, vyf stoo-
pen; rooden- of anderen wyn, één
sloop; sap van citroenen, één pint;
suiker, één pond.*
- Of *Goed water, vyf stoo-
pen.
Zoete geest van salpeter, twee oncen.
Honig, één pond.*
- Of *Tamarinde, één pond; gekookt met
vyf stoo-
pen water, wel geklenst en
doorgezygt, in een aarden- of
houtenvat; daarna koud gewor-
den 'er bygevoed, zoete geest van
vitriool, twee oncen; suiker, syroop
of honing, één pond.*
- Of *Room van wynsteen, één pond; daar
op gegooten vyf stoo-
pen kookend
water, (of 'er mede gekookt,) nu
en dan eens omgeroerd, in een
houten- of steenen-vat bezonken
zynde, giet men 'er het heldere
water af, en doet 'er by, één pint
citroen- of oranje-appelen-sap en één
pond suiker.*
- Of *Zuiver water, vier stoo-
pen.*

Goeden azyn en brandewyn, van ieder twee pinten; één en één half pond suiker.

Dusdanige vooräl geestryke dranken, welverdund en zuur gemaakt, zyn heilzaam voor de Schepelingen, in heete gewesten.

Of wil men het Scheeps-volk eens vergasten, op eene aangename limonade, men zal het in deezer voegen kunnen verrigten; by gebrek van sap van oranje- of citroen-appelen, neemt men, 2 ponden room van wynsteen of 5 pond tamarinde, kookt die in een keetel $\frac{1}{2}$ uur, giet het door, in een schoone houte baaly, doet 'er vervolgens 40 a 50 sloopen water, 3 sloopen brandewyn, rum of arak, en 10 a 15 ponden suiker by, roert het wel door een, en men zal een aangenaamen, verkoelenden, verfrischenden en versterkenden drank hebben, daar zy dan eens hartig van kunnen drinken; by voorbeeld, een Engelsch Heer, uit Oost-Indiën naar huis keerende, hadt zulk een ruimen voorraad van arak, suiker en oranje-appelen, medegevoerd, dat hy op elken saturday avond, de groot-

ste wastobbe die 'er op 't Schip was, met vry sterke punch, aan het Scheepsvolk liet uitdeelen, zo dat hetzelve, niet teegenstaande een lange en verdrietige reis, tot *de Caap de Goede Hoop*, egter van 't scheurbuik was vry gebleeven, terwyl die ziekte, op alle andere Schepen, van dezelve vloot, op eene allerhevigste wyze woedde(z).

'Er waren meer en ook andere dranken voor te stellen, doch oordeele deeze genoegzaam, en zo ingericht, dat men het water, de zuuren en het zoet, naar genoegen, verminderen of vermeederen kan.

Wanneer men nu de Manschap op zee, met eenige de minste teekenen van scorbut, of andere gewoone scheeps-ziekten behebt vindt, zal het dienstig zyn, een of ander der voorgestelde dranken te bereiden, en daar van daaglyks $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$ of $\frac{3}{4}$ pint, of meer, in giften, van 1 of 2 oncen tevens, toe te dienen; de juiste gifte is niet wel te bepaalen, vertrouwe dat een kundige zyn oordeel, en een min kundige, wat Zeemanschap zal gebruiken.

Ten

(z) *The London Mag. for May 1759, pag. 245.*

Ten nutte van deeze en die, zegge maar alleen: — dat de zuuren, by voorbeeld azyn of citroensap, met brandewyn, rum of arak vermengd, het vermoogen hebben, om de kragt der geestryke dranken te beteugelen, door dien de hitte van de eene, verkracht wordt, door het verkoelend vermoogen, van de andere.

De room van wynsteen, of het wezentlyk zout der wyn, is smaakelyk, onkostbaar en juist overeenkoomende, met de gesteldheid der Zeevaardenden; waarom het als een heilzaam zuur, ten diensten deezer, van den grooten BOERHAVEN wordt aangeraaden, en door de bevinding gestaafd; hierom keure dienstig, om weeklyks 2 loot room van wynsteen uit te deelen, aan ieder Man, om 'er daaglyks een vierendeel loots van, op zich zelve, of met het randsoen van water, te laten nuttigen.

De azyn, is een voortreflyk bederfweierend zuur, dat men op zee niet ontbeeren kan, en geen wonder, het is immers in der daad, niet anders, dan zuur geworden gylbier van mout?

Het sap van citroenen of orangeap-

pelen, zo op zich zelve, als met wyn, water en suiker, tot limonade gemaakt; is zo voortreflyk en voorbehoedend, om het scorbut en ziekte van een ontsteekenden aart, af te weeren, dat 'er niets by vergeleeken kan worden (a).

Het was voornaamelyk aan de orangeappelen toe te schryven, dat het Volk van den Heer ANSONS Esquader, zo spoedig herstelde van 't scorbut. De *Chirurgyn* MURRAY, berigtte den Heer LIND, dat op het Eiland *St. Thomas*, 120 Mannen, in alle trappen, van het scorbut aangedaan, in 14 daagen, door limoenen alleen, waaren geneezen. De Admiraal LANCASTER, gaf met ongemeen veel voordeel, aan zyn Volk, 's morgens nugteren, drie leepels limoenfap (b). De kundigste Oosterfche Geneesheeren, getuigde BONTIUS in zyn tyd, hadden meer vertrouwen in limoenen, teegen kwaadaartige koortfen en besmettelyke ziekten enz., op *Batavia* voorkommende, dan in kostbaare *Bezoar* of *The-*

(a) LIND l. c. bladz. 18, 19 en 20. P. DE WIND l. c. bladz. 172.

(b) P. DE WIND l. c. bl. 172 en 173.

Theriaca (c). Op de slaaven haalders, draagt men zorg, van altoos een meenigte zuure limoenen te hebben, waar van men 'er één alle middag, aan ieder slaaf geeft, die daags één pint water genieten, men spaart 'er geen limoenſap, waar mede tweemaal des weeks, tuſſchen-deks, na dat men het droog geſchrapt heeft, geſprengd wordt, en men brengt dus de slaaven gezond over (d).

Dus worden wy verpligt, om ten dienſte van den Zeeman, de orange- en citroenappelen, wegens derzelve uitneemend en eigenaartig bederf weerſtand biedend vermoogen, boven alles aan te raaden; wel is waar, men kan deeze appelen, gaaf en wel gepapierd, al vry lang goedhouden.

Doch om het bederven voor te koomen, kan men de appelen uitpersen, laaten doorzinken, en daar na tot de dikte van fyroop doen uitdampen, en in belugte, drooge en wel geſlooten vlesſen, ten gebruike bewaaren.

Anderen en daar ik het mede houde, laaten het wel uitgeperſte ſap, be-
hoor;

(c) *In Libro de Medicina Indorum.*

(d) P. DE WIND l. c. bl. 80.

hoorlyk doorzinken en filtreeren, door baaije lappen, waar na men het in drooge en wel belugte vlesfen doet, en 'er wat zoete amandel- of boomoly opgiet, en daar na wel sluit, en dan kan men het sap maanden goedhouden, en voor noodlydenden, of op zich zelve, of onder dranken gemengd, op zee aanwenden. — De Hooggeleerde Heer s. DE MONCHY zegt; het is ook dubbel zyne opmerking waardig, dat die vrugten door eene wonder wyze schikking, van den Albestuurder, overal onder de verzengde luchtstreek, weelig groeijen en altoos in overvloed te bekoomen zyn (e). Moogelyk, zegt de Heer F. W. DE MONCHY (f), zou het uitgeperfte sap van aalbesiën, even nuttig, en veel minder kostbaar zyn, hetzelfde te bewaaren, in gemeene rozynpotten, die alvorens gezwaveld, daarna gevuld, met een kurk toegestopt en met kalk digt gemaakt zyn, mag men voor beeter dan in vaaten houden.

Voor my keure beeter, dat het aalbesiën sap, met byvoeging van suiker,

(e) *Haarlemfche Maatsch.* 6 deel I stuk, bl. 134.

(f) *Voorrede op J. PRINGLE l. c.* bl. 15.

ker, wordt gekookt, tot de dikte van een gewoone fyroop, daar na in wel belugte en wel gekurkte bottels gedaan, en dus ten gebruike bewaard wordt; zo als ik jaarlyks doe, en daar ik my wel by bevinde, maar in hoe verre het nu zal evenaren, aan het sap van orange- of citroenappelen, zal de tyd en bevinding moeten leeren.

In de *Calendrier Interessant 1780*, vindt men het volgend middel, teegen het scorbut voorgesteld; "de Zeevaar-
 ,, renden en alle die langduurende zee-
 ,, togten onderneemen, staan bloot
 ,, voor eenen aanval, van het scheur-
 ,, buik, en men beschouwt in het al-
 ,, gemeen de zuuren, als de beste be-
 ,, hoedmiddelen, teegen dit ongemak.
 ,, Men kan dus niets dan het goede
 ,, hoopen, van het middel dat wy
 ,, thans aan de hand geeven. Het ver-
 ,, schaft een aangenaam, wel te ver-
 ,, draagen zuur, en dat zich langen tyd
 ,, goedhoud. — Men neemt $\frac{3}{4}$ lood
 ,, zout van zuuring, en een pond sui-
 ,, ker: maakt deeze twee zelfstandig-
 ,, heeden, tot een zeer fyn poeder,
 ,, en mengt dezelve met alle naauw-
 ,, keurigheit. Men voegt 'er by, 7 a 8
 ,, dropz

„ droppels citroenolie, om aan het-
 „ zelve den smaak en reuk van limo-
 „ nade, te geeven. Eindelyk doet
 „ men dit poeder in vlesfen, om het
 „ van alle vogtigheid te bevryden.
 „ Wanneer men 'er gebruik van ma-
 „ ken wil, mengt men één once, in
 „ een half pint water, en roert het
 „ mengfel; de zoute deelen ontbin-
 „ den zich, en het water zal veel ge-
 „ lykheid met limonade hebben (g)“.

Men leest, by den Heer LOUIS DE
 BOURGAINVILLE: „men gaf aan het
 „ Volk, dagelyks een pint limoen-
 „ drank, met het zogenaamde poeder
 „ van FACIOT, waar aan wy, in dee-
 „ ze reis, groote verpligting gehad
 „ hebben (h)“.

De ondervinding, is de leermeeste-
 resse der zaaken: zulks blykt, door
 dien den Heere MACBRIDE, na her-
 haalde proeven, gebleeken was, dat
 de lucht, door gisting, van onze voed-
 selen voortgebracht, een vermoogen
 hadde, om de rotting te verbeeteren.
 Dees kundige Man ontdekte, dat dit
 gis-

(g) *Gen. Nat. en Huish. Jaarboek* No. II, bl. 95.

(h) *Reize Rondom de Weereld* I Hoofdeel, bladz.
 172.

gistende vogt vaste lucht was, waar door hy wierd opgeleid, om te besluiten, dat alles, wat tot voeding dienstig, daar van ryklyk voorzien was, en op zee gevoeglyk konde medegevoerd worden, een van de allergepaste middelen teegen het scorbut opleeverde. Dewyl nu het bier altoos gehouden is, voor een der beste dingen, die het scheinbuik wederstaan, en dit vermoogen in het bier ontleend is, van het mout, waar van het bier gemaakt wordt, zo besloot men, dewyl mout zelfs op lange reizen kon goed blyven, en minder plaats benam, aan hetzelfde den voorrang te geeven.

Van dit mout nu, maakt of trekt men een zoet gylbier, het welk, volgens gedaane proeven, van den *Capitein* JAMES COOK, in zyn reis rondom de Weereld, geduurende drie jaaren, de Schepelingen, en inzonderheid teegen het scorbut beveiligd heeft. — Dit gylbier zegt *Capitein* COOK, "werdt
 „ niet alleen gegeeven, aan hun, die
 „ kennelyke teekens van het schein-
 „ buik hadden, maar ook aan zulken,
 „ welken men oordeelde, dat 'er het
 „ meest vatbaar voor waren".

Capitein COOK, zegt bladz. 29, "in
 „ geenen deele van gevoelen te zyn,
 „ als of het gylbier in staat zoude zyn,
 „ om het fcheurbuik, in een vergevor-
 „ derden staat, op zee te geneezen,
 „ maar houdt zich nogtans verzeer-
 „ kerd, dat het voldoende is, om
 „ voor te koomen, dat de ziekte, ge-
 „ duurende langen tyd, sterk de over-
 „ hand neeme, waarom hy geen
 „ zwaarigheid maakt, te zeggen, dat
 „ het een van de beste middelen is,
 „ welke men, tot nog toe, teegen het
 „ fcheurbuik uitgevonden heeft". Dit
 stemt over een, met het dagverhaal,
 van den *Chirurgyn* PATTEN, op het
 Schip *the Resolution*; "ik heb het gyl-
 „ bier, op de gantsche reis, in alle
 „ fcheurbuikige gevallen, van het
 „ meeste nut bevonden (i)".

Daar nu de getuigenisfen, wegens
 de nuttigheeden, van het gylbier van
 mout, ter voorkooming van het scor-
 but, die geweldige zeepest, zo over-
 vloedig zyn, zullen wy ons hier me-
 de vergenoegen, en een voorschrift
 der

(i) J. PRINGLE door F. W. DE MONCHY vertaald,
 bladz. 27-30.

der bereiding, beneevens der maaten van het gebruik opgeeven.

'Er wordt van gerst, tarwe, rogge, haver, spelt enz., mout gemaakt; dan alle mout is hier niet even dienstbaar, het beste, om voldoende aan dit oogmerk te beantwoorden, zal zyn, vier deelen gersten- en één deel tarwenmout.

Het mout moet wit, zuiver en zo droog zyn, dat als men een korrel doorbreekt, men 'er, even als met een stukje kryt, mede schryven kan. Het mout gemaakt zynde, moet men het 3 à 4 weeken, laten rusten en besterven. Het mout moet niet te fyn, noch te grof gemaalen zyn. — Het moet in dicht en droog vaatwerk, en in scheeps-broodkaamers bewaard worden. — Om nu hier van, gylbier te maaken, zo neemt men, by voorbeeld; veertig ponden gerstenmout, tien ponden tarwenmout, roert hetzelfde wel door een, daar na beslaat men het, in een schoone kuip of baalie, met even warm water, tot een bekwaame bryagtige pap, vervolgens giet men 'er veertig sloopen kookend water by; roert het terdegen om, en laat het

zo toegedekt staan trekken, en koud worden; den volgenden dag, giet of trekt men het van den bostel af, of zygt het door baaije lez zakken, even als men *ipokraswyn* lekt; — de bostel kan men het leevendig vee toedienen.

Naar gelang der hitte, kan dit gylbier, 2, 3 à 4 daagen, goed blyven. — Men geeft, ter voorbehoeding, aan die Manschap, welke maar de minste teekenen, van 't scorbut toonen, daaglyksch een halve, een heele of meer pinten, van dat bier te drinken. — Men kan naar maate der omstandigheeden, dit gylbier maaken, verminderen en vermeerderen, waarom deeze geschikte maat, ten dienste der Zeevarenden hebbe opgegeeven.

De Engelschen, noemen deezen drank: *wort*. Dewyl nu de grootste nuttigheid afhangt, van het *gas sylvestre* of *aër fixatus*, (vaste lucht) welke zich, in deezen drank bevindt, en in onze lighaamen werkzaam wordende, in groote hoeveelheid ontwikkelt, en dus voor een der grootste, rotting teegenstaande middelen, gehouden wordt, kan het hierom, teegen het

scor-

ſcorbut en andere rottige ziekten, worden aangeprezen (k).

Nu was ook nog op zee te beproeven, in hoe verre men konde slaagen, met het zo bekende, en in de geneeskunde lof verworven hebbende *antiëmeticum riverii*; 't welk door zyne geweldige opbruifſching, veel vaste lucht, vertoont in zich te hebben; om door dit middel, de rottige ſtoffen der ingewanden, en de beginselen van het ſcorbut te verbeeteren en voor te koomen, zou men des morgens nugteren, een half vierendeel loots zout van alſem, met een leepel citroenſap, aan een volwaſſen Zeeman kunnen toedienen, daar men 't noodig keurde. — Men moet in agt neemen, dat het ſpoedig en in de opbruifſching doorgezwolgen worde, zal het weezenlyk nut doen.

Dan dewyl het zuivere zout van alſem, ſchaars en koſtbaar is, zou men wynſteen-zout, met ſap van citroen of azyn, hier toe kunnen gebruiken.

D d 2

Hier

(k) J. PRIESTLEY *Exper. and observ. on different Kinds of air*; W. HEYEN; TH. PERCIVAL; I. D.; in *Appendice. V. Observations sur la Physique enz. par l'Abbé ROZIER, tom. VI. Aoust 1775.*

Hier zou ik dit gedeelte, des voorstels, kunnen sluiten, wierd ik niet min of meer verplicht, om nog volgens bevinding van den Heer ELLERBEEK (1), van een nuttigen drank, en van het *gramen marinum* gewag te maaken, doch verschoon deezen uitstap. — In den beginne van het scorbout, heeft gemelde, van niets meer vrugt gehad, dan van het fyn gemaa-len mostertzaad en *acetum squilliticum*, ter voorkooming van verstoppen-gen enz., onder 't volgende *decoctum* ge-mengd.

℞ *Herb. althaeae man. ij.*

— *salviae.*

— *absynthii ana man. i.*

Fol. sennae s. s.

Cort. citr. recent ana unc. ij.

Flor. chamom.

— *sambuci ana man. i.*

Prunor. minor ℞ ij.

Incisa, mixta coquantur in s. q. aq.

pluviae ad colat. ℞ xij. cui adde.

Seminis sinapi cum aceto squillitico

contusi et subacti unc. vi.

Tamarind. crud ip aq. solut. ℞ ij.

Cre

(1) *Vlissingch Genootschap*, bl. 262-276.

Cremor. tart. unc. v.
Pulv. rhei elect. unc. β.
Succi. limonum ℞ ij.
Spirit. cochlear. unc. v.
Tr. croci. unc. i.
Sacchari q. s. ad saporem.
M. F. Potio.

Van dit middel, hadt gemelde 8 zieken, tweemaal daags, des morgens om 8 en na den middag om 4 uren, vier oncen met goed gevolg laten gebruiken, zo dat na 5 dagen merklyke beeterschap bespeurde, en sommigen in 2 à 3 weeken, genoegzaam hersteld werden.

Doch de Heer ELLERBEEK vondt noodig, om gelyktydig den mond der lyders, te doen spoelen en te gorgelen, met het volgende middel.

℞ *Aces commun.*
 — *squillitici ana unc iβ.*
Succ. limon. unc. iiij.
Sp. cochleariae unc. i.
Sang. draconis dr. ij.
Pulv. terrae catechu unc. β.
Camphor. rafinat in spir. vin. solut. dr. i.
Ol: stillatit. menth. gutt. vi.
M. F. Gargarisma.

Belangende het *gramen marinum*, dient. In het voorleedene jaar, berichte my een myner vrienden, uit Neederlands Indiën t'huis gekoomen; aan het huis, van den Heer BRAND, *Med. Doct.*, aan *Cabo de Goede Hoop*, te hebben hooren spreken, dat men thans op de Schepen het gebruik hadt, van de groene aangroeiing der Schepen, voor het scheinbuik, als een nuttig middel, de Zeevarenden toe te dienen. — Doch wist my verder, niets hier van mede te deelen: dit jaar las ik, in het zevende deel der *Vlissinghsche Maatschappy*, dat de Heer ELLERBEEK, dewyl 'er niets zonder reeden, en tevens tot zekere einden, ter volmaking van het geheel al, door het alwyze Opperweezen was voortgebracht, bepaald wierd, om zyne aandacht, op de groene aan het Schip aangewassen vuiligheden, te vestigen, en of 'er ook niet eenig heil, voor den scorbutiken lyder, in te vinden was; na proeven met dit *gramen marinum*, eerst aan zich zelve genomen te hebben, gaf hy het de scorbutike lyderen, met een gewenscht gevolg, in gedaante van één gekapt moes,

moes, met azyn gemengd; daar na in water gekookt, met byvoeging, van wat meel, booter en azyn, als een smaaklyk en nuttig iets, toegediend. Van dit kookfel gaf hy aan 12 lyders, tweemaal daags vier opgehoopte leepels vol, en één goede dronk wyn, en na 10 dagen die groente gebruikt te hebben, waaren zy allen, de zwakheid uitgezonderd, hersteld.

De heilzaame uitwerking van dit *gramen marinum*, is door de Scheepsraad, van het Compagnies Schip *Mars*, in dato 25 Augustus 1776 bevestigd, getuigende dat deeze groente, op de bovengemelde wyze bereid en gebruikt, van een gewenscht effect bevonden is.

De Heer BRAND, heeft op last der Regeeringe van *Cabo de Goede Hoop*, hier omtrent een scheikundig onderzoek gedaan, en bevonden, dat het even als zeekoraal is van kragten, dat het een *sal fossile* in zich behelst, en een sterk *antiscorbuticum* is.

Nog voeg ik hier by, een berigt van G. REYTENBACH, *Opper-Chirurgyn*, op 't Ed. Compagnies Schip, *de Jonge Hellingman*, zeilende van *Batavia* naar *Cabo de Goede Hoop*, in het jaar 1778.

Aan een Matroos, met scorbut aange-
tast, gaf ik het *gramen marinum*, in
deezzer voege: een zeeker deel van dit
zee gras, liet ik in zoet water wel ver-
verlchen, zo dat het weinig naar zout
smaakte, liet daar over een saus van
boter en azyn doen, en aan den lyder
toedienen, vier daagen agter elkan-
der; edoch gaf hem des morgens één
once *succ. limonum, et vini hispanici q. s.*,
en hier van hebbe ik een zeer goede
uitwerking ondervonden.

Hebbe zo om de nieuw- als nuttig-
heid, van dit, voor veelen nog onbe-
kend, *gramen marinum*, en om dat
het van den Heer ELLERBEEK, als on-
afgebrooken agter zyn *decoctum an-
tischorbuticum* volgde, hetzelve hier
plaats gegeeven. — Hoope dat de tyd
en ondervinding, ten nutte der Zee-
lieden, het vermoogen van dit zee-
gras, meer en meer, zullen bevesti-
gen.

De Rusfen maaken een gezonden
drank, ten dienste der Manschap,
welke zich op de Schepen en in de
Leegers bevinden, op de volgende
wyze. — Zy mengen gemaalen mout
van gerst en rogge, onder één, knee-
den

den en bakken het tot kleine brooden, wanneer zy dezelve noodig hebben, laten zy die aftrekken, in een genoegsaame hoeveelheid warm water, 't welk kort daar na begint te gisten, zo dat in 24 uren, het bereid en gereed is. Het voortbrengsel nu is een dunne, luchtige en zuuragtige drank, dien zy *quas* noemen, en welke, in 't byzonder teegen 't scheinbuik, dienstig by de Rusfen gevonden wordt (m).

Wylen de Heer DE MOUNSEY, welke lang in *Rusland* heeft gewoond, berichte aan *Capitein* COOK, dat hy te *Moskouw* zynde, gelegenheid gekregen had, om onderrigt te worden, dat onder de menigvuldige boosdoeners, welke aldaar in onderscheidene gevangenhuisen waaren opgeslooten, geen heete- noch gevangenhuis-ziekten, ooit bekend waaren geweest, en dat men 'er geen andere reeden van geeven konde, dan het soort van eeten, 't welk meestal was, het zuurste roggenbrood, en dat zy *quas* dronken.

Dd 5

Te

(m) Om het spoedig Zuuren, is het Roggemeel, schoon goed, niet dienstig, in heete gewesten.

Te *St. Petersburg*, had hy 't even zo gevonden (n).

Onder de heilzaame en rotting tegenstaande dranken, waren ook wyn en bier te tellen, om dat dezelve met eene groote hoeveelheid vaste lucht voorzien zyn, dan dewyl ik van deeze dranken en ook van de genever, te voren gewag heb gemaakt, zal ik my, kortheds halven, hier mede vergevoegen, en zien, wat 'er, omtrent het scheeps-brood, dient in acht genomen te worden.

VYFDE GEDEELTE.

De noodige verbeetering, van het, by ons, in gebruik zynde, Scheeps-brood.

Het bakken van goed, en aan het oogmerk voldoende scheeps-brood, is van zeer veel aanbelang. Wy hebben goedgeragt, om ons, noch met de slegte vermenging der grondspeciën, van het scheeps-brood; noch met de knibbelagtige betaalingen, voor hetzelfde, op te houden; als verönder-
stel-

(n) JOHN PRINGLE l. c. bladz. 32, 33 en 34.

stellende, dat wierd het laatste nage-
laaten, het eerste niet zou geschieden.

Het scheeps-brood of biscuit,
wordt op tweederlei wys, hier te land
gebakken, dat is met zuurdeeg of
gist; het scheeps-brood met gist ge-
bakken, is aangenaam en smaaklyk,
maar heeft geen vermoogen, om lang
te duuren, wordt spoedig muf en duf,
waarom het maar alleen voor haring-
of vischbuizen, en kleine koopvaardy-
togten dienstbaar is.

Wil men goed, nuttig en heil aan-
brengend scheeps-brood, voor lang-
duurige zeetogten bakken; het hoofd-
zaaklyke moet zyn: beste tarwe, wel
gemaalen, zo als die van de moolen
komt, genaamd uit de krop van de
zak, onvervalscht; en dan verder met
sterk zuurdeeg, aangezet.

Om goed en gezond scheeps-brood,
aan de Manschap, in dienst der O. I.
Maatschappy te verzorgen, verstre-
ken de Edele Heeren Bewindhebbers,
twee deelen beste rogge en één deel
beste Zeeuwsche tarwe, het welk wel
gemaalen, gebakken en gezuurd, kos-
telyke scheeps-biscuit uitleevert.

De deugd en duurzaamheid van het
scheeps-

scheeps-brood, hangt grootendeels af, van het zuurdeeg.

Het zuurdeeg, kan men als de *moer* aanmerken, waar op het brood moet teeren, hier van kan een iegelyk de proef neemen, als men maar eens ongedroogd roggenbrood, met gist of zuurdeeg gebakken, teegen elkander over stelt, om te duuren.

Maar zal nu het zuurdeeg goed zyn, zo dient 'er gezorgd, dat men alle avonden, als men den volgenden morgen 'er mede bakken wil, het zuurdeeg, met wat versch meel aanzet en versterkt; — op dat het zuurdeeg kragtig en vermoogend zy, om zo veel deeg, als 'er verbakken zal worden, tot lugtig en voldoende scheepsbrood te brengen.

'Er dient gezorgd, dat de oven, zyn juiste en gepast graad van hitte heeft, dit is van zeer veel belang: want zo het brood, de eerste reis niet volkoomen gaar en doorbakken is, dan zal men scheeps-brood, van een steenagtigen en ongezonder aart bekomen. — Als het scheeps-brood, voor de tweedemaal, in den oven gaat, dan moet de oven niet te heet zyn; door dien

dien anders de biscuit, een zwarten verbranden en voor de Schepelingen nadeeligen korst aanneemt.

Vervolgens moet de scheeps-biscuit, op den oven, ter verdere en volkome drooging gelegd, en behoorlyk gekeerd worden; — dat dezelve wel is gedroogd, ontdekt men door een gerammel van losse deelen, binnen de biscuit, als men dezelve schudt; ook door een helderen klank, als men dezelve klopt, dat beter te leeren, dan met woorden uit te drukken is. De bewaarplaats, als het scheeps-brood aan boord komt, moet droog, zuiver en schoon zyn, dient ten minsten tweemaal 's jaars, behoorlyk gezwaveld, ter voorkoming van wormpjes en ongedierten.

Binnen scheeps-boord, moeten de broodkamers, met blik beslaagen zyn, en voor dat men het brood 'er in brengt, wel deeglyk belugt worden, om alle schadelyke kakkerlakken, mieren en andere ongedierten, te dooden en af te weeren. — Sommigen raaden: dat men, op die Schepen, welke naar de West-Indiën vaaren, het scheeps-brood, in zuiver, digt,

dig, droog vaatwerk, daar brandewyn te vooren in geweest was, moet doen kuipen, om het doordringende vermoogen, der aldaar heerschende schadelyke lucht, en het talloos heir van ongedierten af te weeren, zo dat men verpligt is, om de hoepen of yzere banden der broodvaaten, nu en dan, door den Kuiper, aan te laten dryven. Als men dit voorschrift, en wyze zo van 't scheeps-brood te bakken, als te bewaaren, in agt neemt, houde my verzeekerd, dat men altyd gezond en onverbeeterlyk scheepsbrood, zal hebben, zelfs op de langduurigste zeetogten.

Om scheeps-biscuit en meel, op zee, voor bederf te bewaaren, heeft de Heer FRANKLIN, in het *Esprit des Journaux Fevrier et Mars 1780*, medegedeeld; de vaaten en tonnen, waarin men biscuit en meel pakt, van binnen met dun tinblad, door middel van styffel, zodanig te beplakken, dat alle indringing, van de buitenlucht, hier door wierde afgeweerd; tot deeze gedagten, was hy gekoomen, door dien men de thee, volmaakt goed, zelfs na langdurige reizen, uit *China*,
tot

tot ons overbrengt, in kistjes, met dun tinblad bekleed.

De berugte *Capitein* COOK heeft, voor dat hy zyn laatste reis ondernam, hier van de proef genoomen, met verscheide vaaten, naauwkeurig met deeze tin-bladen te bekleeden, en daarna met biscuit en meel te vullen, de gevolgen hadden volmaakt beantwoord, aan de verwagting, zo dat men van *Capitein* KING, die de Schepen, welke de reis gedaan hebben, in *Engeland* te rug bragt, vernoomen heeft, dat hy die vaaten, open gemaakt zynde, na een langduurigen zeetogt, de biscuit en meel, vry van insecten en schimmel, en volmaakt wel bewaard gevonden heeft; dit middel kan tevens dienen, om andere versche zelfstandigheeden, zo te water als te land, goed te houden. — Dan een ander, maakt in het *Esprit des Journaux Mars* 1781, hier teegen eenige aanmerkingen, met het aangehaalde middel, door den Heer FRANKLIN uitgedagt, af te keuren, en zegt: dat hetzelfde die eetwaren niet zal behouden, voor de vogtigheid, welke het hout, op den bodem van het Schip

ge-

geplaatst zynde, naar zich kan trekken, dat het te duur voor 's Konings Schepen en Koopvaarders zal uitkoomen, en men 'er die nuttigheid niet uit zal trekken, welk men zich voorstelt. — Hierom geeft hy het volgende aan de hand, dat eenvoudiger, onkostbaarer, gemaklyker en beeter, aan het oogmerk door hem wordt gekeurd, zeggende: seedert 30 jaaren, ben ik een Zeeman geweest, en heb veele en lange reizen gedaan, en onderzocht, naar de beste wyze, om meel en biscuit, op zee te bewaaren; voor de biscuit, hebbe niet beeter, dan wel geplaatste en bepikte broodkamers gevonden. — Wat het meel belangt, ik wierp myn vaten in zee, en liet dezelve, door de floepen naar boord boegseeren, en dat één half uur ver; men moet opmerken, dat het meel, in zodanige vaten is ingestampt, waar van de duigen, zo nauwkeurig niet sluiten als van de wynvaten, hier door dringt het zeewater naar binnen, dat eerst een deeg, daar na, een korst maakt, wanneer de vaten op het dek te droogen worden gezet; deeze korst bewaart het meel voor bederf, en kan

kan, het meel gebruikt zynde, tot voedsel van 't levendige vee dienen; het brood van meel gebakken, dat dus bewaard is, is zeer goed. Ik heb meel in *Vrankryk* wederom gebragt, na een reis van 20 maanden, dat volmaakt goed bevonden wierd; al moest ik naar de *Indiën* vaaren, zoude ik my van geen andere behandeling bedienen (o)".

ZESDE GEDEELTE.

De beste manier, om de Schepen en het Kooigoed, zuiver te houden.

Deeze voorzorg is van aanbelang; dan door dien de woorden, Schepen en 't Kooigoed, onafgebroken volgen, vermoede ik, dat men hier, die plaats der Schepen eigenlyk bedoelt, daar het Kooigoed meest gevonden en gebruikt wordt, dat is het tusfchendeks.

Daar ik nu, onder de goede huisvesting, in het tweede gedeelte, en

X. DEEL.

E e

on-

(o) Zie *Genees-Natuur- en Huishoukundig-Kabinet* 2 deel, No. 5. bl. 136, 137 en 138.

onder de beste wyze, om de mondkost te bewaaren, in het derde gedeelte, des voorstels, over het zuiver- en schoonhouden der Schepen, in het algemeen gesproken heb, zal ik thans bepaald, de beste wyze voorstellen, om het tuschen-deks, of de wooning der Zeevarenden, benevens hun kooigoed, kisten enz., schoon en zuiver te houden.

'Er zyn geen plaatsen, daar de zindelyk- en zuiverheid, meer dient in agt genomen, dan in de wooningen, der Schepelingen: want zo daar besmettelyke ziekten ontstaan, is 'er niemand veilig. — De onrein- en onzuiverheid, zyn aldaar de eerste bronnen, van rottige kwaadaartige ziekten en ongedierten. De ervaring heeft my binnen scheepsboord geleerd, dat die 'er zich het meest aan schuldig maakten, het eerste door deze onheilen wierden aangetast.

'Er dient gezorgd, dat de onrein- en morsigheid, binnen boord verbannen werdt, vooräl wanneer de Manschap gezond en in staat is, om zich, door waschen, verschoonen als andersints, rein en zindelyk te houden. Wel is
waar,

waar, men kan op zee zo niet waschen en droogen, als aan de wal, ook heeft de Zeeman, over het algemeen, zo veel verschot van kleeding niet, als wel anderen; doch als men wel willend is, kan 'er op zee, veel ter zuivering der huisvesting, kleeding en slaapplaats, verrigt worden, waarom den Officieren, deeze zorg niet genoeg kan worden aanbevoelen.

Om dan het tusschen-deks, zuiver te houden, moet dagelyks de aanklevende vuiligheid, der onder-dekken, geschrapt, bygeveegd, opgeschept, en buiten boord geworpen worden; ook zou niet vreemd zyn, om vooräl de onder-dekken, met droog zand te strooijen, om het aankleven der vuilnis te verhoeden; en het zand als een opslurpend iets, zo voor het speeksel als gestorte vogten, kan aangemerkt worden.

Zo het de nood niet vordert, moet men nimmer de dekken, met zeewater spoelen, noch nat maaken, om dat 'er geen genoegsaame tyd ter drooging is, en om dat een nat dek, de aankleving der vuiligheeden zeer begunstigt.

Ten minsten om de 8 daagen, (en niet om de 4, 6 of 8 weeken, zo als meer dan te veel geschiedt, alſchoon weêr en wind gunſtig zyn,) moeten kisten en kooien op het dek gebragt; de vuile kisten, zo van binnen als van buiten, met ſchrapers, oud zeildoek of uitgeplukt touw, gezuiverd worden. — De veelheid der kisten, kan men op de reis verminderen, met de goederen van twee of vier Zeelieden, in één kist te plaatſen, het welk geene geringe zindelykheid, tuſſchen-deks zal aanbrenge. De kooien moeten loſgemaakt, het beddegoed gelugt, en naar gelang der zaaken, met den rook van azyn, zwavel of buſkruid, belugt worden (p).

In

(p) Door zodanig een naauwkeurig onderzoek, zal men ontdekken, of het Volk nog wel van kleederen, linnen, maar vooral, van een goed bed voorzien is; de ondervinding heeft geleerd, dat die Schepelingen, welke, door gemis van een bed, genoodzaakt zyn, om in hunne vuile kleederen, op het dek of kisten, te ſlaapen, het eerſte overvallen worden, van verwifelende huivering, hoofdpynen, grooten dorst, brandende hitte enz., als voorttekenen van de befinnettelyke koortſen, welke dikwerf de overhand neemen, op Schepen, die met veel Manſchap zyn voorzien. Waarom nogmaals by herhaaling 'er op aandringe, dat 'er in dit ſtuk, zonder oogluiking, dient

In deezen tusfchentyd, wordt het tusfchen-dek gefchrapt, geveegd en fchoon gemaakt, daar men vogtige doorzypeling befpeurt, van zeewater, zulks met dotten werk gedroogd, en zo veel moogelyk 'er in voorzien; vervolgens wordt het volks-verblyf belugt, door pek, teer, geneverbee- fiën, mastik, wierook, gommen, har- ften of fpecerijen, op klein vuur te doen fmeulen, of branden; of men laat azyn met campher, uitdampen, en de wanden der Schepen en boven- dek, hier mede befproeijen; of men plaatst, hier en daar azyn, in putzen of tobben, waarin men gloeiende ko- gels uitbluscht; of ftelt eenig nat ge- maakt buskruid, als een fuikerbroodje 'tfaamgevoegd, op een koper plaatje, en fteekt het aan, om aldus de kruid- lucht, door de geheele fcheeps-wo- ning te verfpreiden; — of men kan eenig hout, op een vuurdraager of rooster gelegd aanfteeken, en tus- fchen-deks doen ronddraagen; — om dat de zuure rook van het brandende

E e 3

hout,

dient voorzien te worden, dewyl goede en fchoone kleederen en bedden, als voornaame behoedmiddelen, voor de Zeelieden, kunnen aangemerkt worden.

hout, als een bederf weerstaand middel, op de bedorve lucht werkt (q).

Wien is het onbekend, welk een groot vermoogen, het brandende vuur heeft, om een bedorve lucht te zuiveren? waarom men met alle gepaste voorzigtigheid, eenige spaanders van dennen- of ander hout, in een groote panne, of het deksel van den Koks ketel, aan gestooken, en zo brandende, door het tusfchen-deks kan doen rond draagen, tot dat de vlam zich helder, als een teeken, dat de lucht genoeg gezuiverd is, vertoont (r). Als op deeze wyze, het nazien en zuiveren der Schepen en Kooigoed, onder behoorlyk toeverzicht der Officieren, verrigt wordt, dan zullen 'er door de onreinigheid, geen aanleidende oorzaken van ziekten, worden voortgebracht.

Wy hebben opzetlyk, van het zuiveren der fcheeps-wooningen, en kooi-goederen der Officieren, in hutten, Constapels kamer, onder den bak

(q) J. PRINGLE l. c. door F. W. DE MONCHY vertaald, bl. 55 en 56.

(r) J. F. ELLERBEEK *Verh. over de Rotkoortfen*, bladz, 152.

bak enz., geen gewag gemaakt, als verönderstellende, daar alles schoon en rein zal bevonden worden; zo anders, dat dan een Wyze, tyd en geleegenheid, zal in acht neemen.

ZEVENDE GEDEELTE.

Het afzonderen der Gezonden van de Zieken, zo op kuil- als drie-deks-schepen.

Zo 'er iets van aanbelang is, dan is het vooräl, het afzonderen der zieken van de gezonden, binnen scheepsboord. En hier omtrent dient niet gedraald, wyl uit het vertoeven, schoon 'er slegts maar één of ander Zeeman ziek wordt, niet zelden gevaarlyke gevolgen, voor alle de Schepelingen kunnen spruiten; welke men in het midlyke, door de besmetting te verwyderen, hadt kunnen voorkomen. Wierdt 'er op dit stuk, binnen scheepsboord, meer aandagt gevestigd, vertrouwe, dat men zo veele gal- en rotkoortsen, met derzelve gevolgen, op de O. I. C. Schepen, niet zoude zien woeden. — Niemand echter verbeelde zich, dat men aan

boord, door het afzonderen der zieken bedoele, om deeze Menschen, als verschovelingen, maar in een hoek te stoppen, en van hun vrienden en scheeps-makkers, ongenaakbaar te verwyderen; inteedeel, deeze afzondering heeft alleen ten doel, het beeter en gemaklyker behandelen, en toeverzicht neemen, omtrent de zieken, en de gezonden, voor alle besmetting, te behoeden — Dit afzonderen dan, zal voornaamlyk bestaan, in het beraamen, van de geschikste plaats, tot dit heilzaam oogmerk, zo op kuil- als drie-deks-schepen. — Nu zullen wy de geschikste plaatsen, op deeze tweederlei Schepen, teegen elkander vergelyken; en zien, op welk Schip, de beste plaats, te vinden is.

Dewyl een Schip met zieken gelyk staat met een ziekenhuis; zo leert de ondervinding, dat een ziekenhuis, de besmetting kan voorkomen, maar ook verspreiden; wanneer men, in kleine of ongeschikte plaatsen, eene meenigte van zieken saamenpakt, den vryen toegang gedooft; en verzuimt, het geen, in dergelyke gevallen, hoog noodzaaklyk is,

Wat

Wat nu aanbelangt de plaats, hoe ruimer en lugtiger dezelve is, zo nogtans, dat 'er de zieken geen hinder, en de gezonden geen schade van hebben kan, hoe beeter; op een kuil-schip, verkiest men gemeenlyk deeze plaats tusfchen-deks, aan stuurboord zyde, tusfchen de bottelery en het befschot van 't kabelgat, alwaar de zieken in hangmatten, of op een daar toe gemaakte houten brits, worden geplaatst. Wie bemerkt niet ras, de ongeschiktheid deezer plaats? vlak teegen over de zieken, is het gewoon verblyf der Ambagtslieden en Soldaaten, en in den geheelen omtrek der zieken, waaken en slaapen, de overige gezonde Schepelingen. — Voegt hier by, dat zo wanneer de roosters van 't groot luik, om het bui- of regenagtig weder moeten geslooten zyn, en 'er op deeze plaats, genoegzaam geen de minste versche buitenlucht kan komen, dus de lucht aldaar en in dien omtrek, zo besmet moet worden; dat 'er geen ongeschikter, en ter voortplanting van ziekten, bekwaamer plaats, dan deeze, kan worden uitgedagt.

Men mag billyk vraagen: is 'er dan

op een kuil-fchip, geene beetere plaats, dan de gemelde? hier zullen wy met eenige bepaaling op antwoorden: als de zieken weinig zyn, en men in een gemaatigde warme lucht-streek verkeert, zou men de zieken onder het half-dek kunnen plaatsfen, daar zal men de lucht, in een gestadige beweging, en zuiverer dan tusfchen-deks, kunnen houden, door het meerder daglicht, kunnen de zieken beeter gereinigd, de gezonden meer voor besmetting behoed, en tusfchen-deks, grooter ruimte verzorgd worden.

Maar zo het getal der zieken, tot 40, 50 en 60 klimt, dat niet zelden is, dan wordt deeze plaats te klein, dan moet men, hoe ongaarne ook, weeder zyn toevlugt, tot het tusfchen-deks neemen. Daar en boven, onder het half-dek, vindt men dikwerf veele hinderpaalen. Als verbeelden wy ons eens, te leggen op de reêde, in een koud, nat en onstuimig jaargety, men krygt een aantal van zieken, zo 'er geen mogelykheid is, om dezelve in een Hospitaal of Gasthuis te brengen, of op een Hospitaal-fchip te doen
over-

overgaan, (zo als een pryswaardig besluit genomen is, door de O. I. Maatschappij, zodanig een Schip in *Texel* te plaatsen (s)), dan moet men dezelve aan boord houden (t). Door de indringende natte en koude luchtgesteldheid, en snerpemde zeewinden, worden de zieken aldaar, ten hoogsten benadeeld; de ongevoelige doorwaaseming gehinderd, de edele ingewanden aangedaan, en niet zelden in gevaar gebragt, om omtekommen. — Wordt de wind gunstig, men spoed zich, om in zee te komen, haalt de ankers t'huis, maar dit kan niet geschieden, zonder hulp van 't spil; maar nu, dit spil kan men niet gebruiken, of de zieken moeten van onder 't half-dek, naar 't tusfchen-deks gebragt worden, het

(s) B. HUSSEM l. c. 17 deel, bl. 180.

(t) Op de reede van *Batavia*, heeft men de lofflyke gewoonte, dat 'er tweemaal des weeks, een Visitator met een sloep, op de reede komt, en alle de O. I. C. Schepen aandoet, en door den Quartiermeester laat roepen, *hebt gy geen zieken aan boord*, zo *neen*, hy vaart voorby; zo *ja*, hy legt aan, komt over, neemt de naamen der zulken op, vervolgens laat men een sjouw of zeeker teeken waaijen, ten dienste der ziekenschuit, welke nog dien zelfden dag buitenkomt, de zieken van deeze syndoende Schepen afhaalt, en naar het Hospitaal vervoert.

het welk niet zelden, de treurigste gevolgen heeft, zo als wy door een voorbeeld, van het O. I. C. Schip, *de Vrouw Elisabeth* zullen staaven. Dit Schip was, den 6 April 1767, in *Straat Zunda* geänkerd, twaalf zieken, doch niet gevaarlyk, werden van onder het half-dek, tusfchen-deks gebragt, om dat men telkens met het fpil, het anker moest opwinden. Een opkoomend onweeder, deed des nagts alle de luiken geslooten houden, en alle gemeenfchap, van de binnen- met de buitenlucht affnyden, het gevolg was, dat niet alleen alle de zieken, des anderendaags verërgerd waren, en het getal van 12 tot 30 was aangegroeid, maar zelfs twee Matroozen en een Soldaat, welke reeds aan het beeteren waaren, zo verergerden, dat zy des anderdaags ftierven. Deeze gevaarlyke verandering van zaaken, was niet anders toe te fchryven, dan aan de verplaatfing van een koeler en luchtiger plaats, naar eene beffootener, warmer en bedorven lucht (u). De Heer E. LOMBART zegt bevonden te hebben, wanneer

(u) D. SCHURMAN *Bat. Gen.* 3 deel, bl. 79.

neer by onweeder, reegen of stormbuijen, de zieken, op de kuil-schepen, tusfschen-deks moesten worden verplaatst, zy door dezelfde oorzaaken, geweldig toenaamen, en sommige fubiet stierven (v).

Heeft men het geluk, om in zee te koomen, de minfte verandering van wind, verpligt den Bevelhebber, hoe ongaarne, om in de noordzee, of op eene bekwaame reède te ankeren, men wordt intusfschen dagen lang, buiten ftaat gefield, om de zieken weder onder het half-dek te plaatsfen, waar door geen geringe oorzaak, tot verdere befmetting wordt voortgebracht.

Is men op zee zeilende, met ftyve koelte, by- of halver-wind, dan is 't onder het half-dek, voor een zieken, door de fnerpende wind, koude en vogtige lucht, gantsch niet aangenaam noch voordeelig, alfschoon men de looze poorten, te loefwaard doet inzetten, het welk door weederinfifting en fleepende ziekten, onder den Zeeman, meer dan te veel, ondervonden is.

Wordt

(v) *Vliffingsch Genootfchap* 7 deel, bl. 287.

Wordt men door heevigen storm, winden en overstortende zeeën, op een kuil-schip belooopen, zo dat men de zieken, van onder het half-dek, tusfchen-deks moet brengen, dan koomen zy in een plaats, daar gezonden en zieken, van een frifche lucht, door het fluiten der luiken, worden berooft. Zo door hunlieder eigen uitwaafemingen, ftinkende lampen, van fpek, vet en traan, als bedorve ontlastingen, wordt de lucht uitermaate befmet, en door dien men dan de zieken, uit mangel van daglicht, noch gepaste geneesmiddelen, noch voedfels, noch verkwikkingen enz., kan toedienen, alles zodanig verergerd, dat die aan de beeterende hand zyn, van ftonden aan erger, en die nog gezond zyn, als dagelyks van de ziekten worden aangetast, zo dat men in den tyd van 3 dagen, een getal van 30, tot 80 zieken, zag aangegroeid, gelyk het kuil-schip *Bleiswyk* en *de Paauw*, in het jaar 1772 hebben ondervonden (w).

Als men de waarheid zal hulde doen,

(w) *Vlifingsch Genootfchap* 7 deel, bl. 283 en 284.

doen, dan is zodanig afzonderen van zieken, op een kuil-schip, eerder een byeenzaaming van smetstoffen te noemen, waar door de lucht in de ziekengrens, zo moet inquineeren, dat de Manschap, welke in deezen besmetten omtrek moet huisvesten, des te eerder wordt blootgesteld, om 'er van aangedaan te worden. Dan wordt men op een kuil-schip, nog verplicht, om die Menschen, welke pas uit hunne ziekten opkoomen, te doen verblyven, by de zieken en gezonden, in een benaauwd en met schadelyke lucht vervuld tusfchen-dek, waar door deeze niet zelden, spoedig weder instorten, of langduurig kwynen, eer zy hersteld zyn.

Nu zullen wy de gelegenheid, daar men de zieken op een drie-dekker kan afzonderen, gadeslaan. Men kan op een drie-dekker, de zieken, tusfchen het eerste en tweede dek, door een gespannen regtstandig zeil, of andersints, zodanig afzonderen, dat 'er genoegzaam geene gemeenschap, met de gezonde Manschap is. Men kan, alshoon men door bui- en regenagtig weeder verplicht is, de roosters met
pre-

prefenningen te dekken, dan nog de ruime gelchutpoorten, geheel of ten deele, open houden, en de frifche en zuivere lucht, onverhinderd inlaaten, en de bedorve, zo door de uitwaafemingen der zieken, als derzelver ontlastingen, eenen vryen uittogt geeven. Men kan de zieken, zonder dezelve te moeten verplaatfen, vry en ongestoord leggen, bevryd van guuren reegen, koude luchten of inftortende zeeën; men behoeft 'er veeltyds, geen kaars- noch lamplicht te branden, weegens het overvloedig daglicht. Men kan 'er de zieken zuiveren, wasfchen, verfchoonen, geneesmiddelen, voedfels en verkwikkingen toedienen, naar gelang. Men kan 'er de zieken, in eene effenbaare warmte houden, dat geen gering voordeel aanbrengt, en de onzichtbaare doorwaafeming reegelmatig doet voortgaan, het welk de geneezing bevordert, en de weederinftorting der zieken grootlyks verhoed; die aan de beeterende hand zyn, kan men alengskens, in het verblyf der gezonden, dat men *de laag* noemt, gewennen, om weederinftortingen voor te

ko-

komen, zo dat 'er geen beeter plaats, dan deeze op een drie-dekker kan zyn. — Men heeft het vermoogen, al neemen de zieken onverhoopt toe, gepaste bergplaats te verzorgen, al is het in 't snerpndste en onguurste van den winter, zelfs als men op de reède ligt, met een meenigte zieken, (zo dezelve niet aan de wal of elders, kunnen geborgen worden,) men sluit de poorten, naar dat men met het Schip gezwaaid ligt, en daar de natte koude aanpers der lucht van daan komt, en zo verhoedt men, dat de zieken, 'er geen de minste hinder van bekoomen kunnen. Men heeft het vermoogen, of men spoedig, dan met sukkelingen, in zee komt; of de wind gunstig dan ongunstig wordt, dan of men door verleiding der stroomen, op een laager vervalt; dan of men hier of daar eene reède, of de pas verlaatene weder moet opzoeken, den haspel in den grond te laten loopen, kort daarna, denzelfen wederom t'huis te winden, met een woord, de zieken hebben, noch van het spil, noch andere werkzaamheeden, genoegzaam geen hinder. Men heeft het vermoogen,

of men met een drie-dekker voor, of met een fcherpe bakftaage-wind zeilt; of men door ftorm en ftortzeeën wordt beloopē, naar gelang des noods, de poorten geheel of maar ten deelen, toe te fluiten; men behoudt zo lang mooglyk, de frifche gemeenfchap, met de buitenlucht; dan, moet alles toe, zo genieten de zieken, nog het voorrecht, van ruimer uitgebreidheid van lucht, om in te leeven, als op een kuil-fchip te hebben, en niet in gevaar te zyn, om op de britfen te verdrinken, door het water, dat tuffchen-deks gekoomen was, zo als ik heb aangetoond.

Men kan op een drie-dekker, alfoon het weeder nat- en buiāgtig is, om veel gemaklyker fchoon Schip te maaken; *de laag*, daar het voornaamfte deel des Volks verblyf houdt, zuiveren, met de kisten en kooijen, tuffchen het eerfte- en tweede-dek te plaatfen, de luiken toe te leggen, en dan in *de laag*, alles zodanig te zuiveren, als naar bevindt van zaaken, dienftig wordt gekeurd; en dat wel, zonder eenigen hinder, of verplaatfing der zieken. Maar geheel anders is het op

op een kuil-fchip: zal men daar een behoorlyk fchoon Schip maaken, dan dient men de zieken onder, of op het half-dek, en in den kuil, zo lang te plaatfen, beneevens kisten en kooien, waar mede, zo alles wel verrigt wordt, ten minften 3 uren tyds verloopt; door deeze vermoeijing fterven de zieken, welke gevaarlyk zyn, vry fpoedig (x); en de anderen worden, door deeze folteringen, in het geheel niet verbeeterd. Waarom de Heer ELLER-BEEK, zonder de zieken te verplaatfen,

F f 2

(x) Zou dit fterven, niet wel het meest kunnen worden toegefchreeven, aan dezelfde oorzaak, welke *Doctor MICHAELIS*, als iets byzonders heeft opgemerkt, dat de kranken die ter zee, in den hoogften graad aan de fcheurbuik onderworpen zyn, de vefche lucht niet verdraagen kunnen? veele fcorbutici, zegt hy, van onze Schepen, op 't dek zynde, verzogten hem allerernftigst, om gebragt te mogen worden, na die vertrekken van 't Schip, waar zy des nagts fliepen. Schoon de lucht daar zeer bedorven was, door de uitwaafeming, van veelen daar, by dag en by nacht, zich altoos bevindende Menfchen, naauwlyks was dit verrigt, of zy konden beneden beeter adem haalen, dan op 't dek, en fcheenen veel beeter te zyn. By het ontfchepen, ftierven 'er ook eenige, zo dra zy aan land kwamen. -- Het fchynt dus, dat de vrye lucht al te veerkragtig is, voor de werktuigen der ademhaling, van deeze zwakke Menfchen. *Gen. Nat. en Huifhoudk. Jaarboek No. 26, bl. 104 en 105.*

fen, en de lucht der Schepen te zuiveren, aanraad, het branden en rond draagen, van dennenhoute spaanderen, en daar na een gloeienden kogel, in een bak azyn te werpen, en geduurende deeze uitdamping rond te draagen (y).

Dus oordeel ik betoogd te hebben, dat 'er geen beetere, en ter herstelling spoedigere, afzondering der zieken, welke teevens minder beleedigende, voor de gezonde Manschap is, kan worden uitgedagt, dan tusfchen het eerste en tweede dek, op de driedeks-fchepen.

Nu zullen wy nog aanstippen, wat 'er wel voornaamlyk dient in acht genomen, zo men de waare vruchten, van het afzonderen der zieken, zo op kuil- als drie-deks-fchepen, begeert te plukken.

Heeft men zieken, zy moeten be diend, geholpen en opgepast worden, doch niet door een onvermoogend en onbekwaam Zeeman, maar door een fterk befcheiden en oordeelkundig Mensch, dewyl tot het oppassen van een zieken, een iegelyk niet bekwaam is.

(y) J. F. ELLERBEEK l. c. bl. 152 en 153.

is. De zieken-plaats, moet zuiver en zindelyk zyn, alle dagen moet 'er de grond droog, gezuiverd, de ontlastingen, zo in gearpuiste piffen als ondersteeken, terstond naar buiten gebragt worden; door den dag moet 'er azyn uitdampen, of iet welriekends smeulen, zo om de lucht te verbeeteren, als om de zieken te verkwikken, en de oppassers gezond te houden, schoon de zuivere lucht, de keurigste wierook en kruiden, te booven gaat. Om de zieken niet te ontrusten, noch gemoeds-beweevingen te veroorzaken, moeten alle nuttelooze bezoekers worden geweerd; die zyn vader, broeder of scheeps-makker, begeerig was te zien, zou men zulks toelaaten, onder verpligting, voor af alle wolle kleederen uit te trekken, en koomende uit den ziekingrens, zyn aangezigt en handen te waschen, en den mond met water en azyn te spoelen, om de overbrenging der besmetting, zo veel mooglyk, voor te koomen. De Genees- of Heelmeesters, Scheeps-Ziekentroosters en Ziekenvaders, welke amptshalven verpligt zyn, de zieken daaglyks te bezoeken, moeten

ten niet alleen voor zich zelve, maar ook voor anderen, zorg draagen, dewyl zy lieden, voor alle de besmetting bloot leggen. Zy dienen, als 'er besmettelyke ziekten heerschen, matig te eten en te drinken, en die voedfels te vermyden, welke spoedig tot verrotting hellen; zy moeten de eerste weegen zuiver houden, naar gelang der omstandigheeden, van een voorbehoedenden geestryken drank, of middel gebruik maaken. By den zieken, moet men zo min mooglyk spreekken, noch het hoofd, over den adem der zieken houden; de hand der lyderen, niet langer vasthouden, als ter onderzoek van de pols, noodig is; men moet in deezen tyd, geen speeksel doorlikken, maar uitspouwen; ook keure nuttig, een stukje calmus, kina, myrrha of wat tabak, in den mond te houden, om de afscheiding der kwyl te bevorderen; als 't niet hindert, is 't rooken, van goeden tabak, niet ondienstig; zy moeten, uit den zieken-grens komende, hunne bovenkleederen uittrekken, en in de open lucht hangen; zich waschen, en den mond met azyn en water of

ci-

citroensap spoelen: zou het voor deeze niet zeer nuttig zyn, om in alle plaatsen daar, veel zieken by elkander liggen, een kapot van gewascht linnen, over hunne kleederen aan te trekken, en dezelve daar toe, op eene bepaalde plaats, in gereedheid te houden?

Wierdt 'er, op deeze voorzorgen, meerder acht gegeven, houde my verzekerd, dat de besmetting, op de O. I. C. Schepen, van gal-rotkoortsen- en scheurbuikige-ziekten, met derzelve gevolgen, zo geweldig, als wel eer, niet zullen woeden.

AGTSTE GEDEELTE.

En 't gene hier toe kan en moet, betrekkelijk gemaakt worden.

Alles wat hier nog toe, betrekkelijk gemaakt is, zal eenig en alleen bestaan, om ten nutte der Zeelieden, eenige voorbehoedende raadgevingen, mede te deelen. Wy hebben, wel is waar, met een woord, bladz. 331, van de nuttigheid der beweging, voor den Zeeman, gewag ge-

maakt; dan door dien dit stuk, van zo veel belang is, zo zullen wy 'er nog, dit volgende van aanstippen.

I. Een onmaatige arbeid, of al te traage lighaams beweeging, kan zeer veel, ter voortbrenging van 't scorbut, of kwaadaartige rotkoortsen, medewerken. Een arbeid of beweeging, overeenkomstig met de vermoogens, der lighaamen, is boven alles dienstig. Is de arbeid of beweeging onmaatig, zo wordt 'er een meerdere drift of snelheid in bloed en vogten, eene meerdere wryving in de vaaten, en dus eene grootere warmte, ja niet zelden, eene meer dan natuurlyke hitte, in de lighaamen gebooren; door dusdanige beweeging, leert de ondervinding, worden de teedere bloedvaaten verbrooken, en de bloedbollen geperst, in vaaten, waarin zy anders niet gewoon waaren te vlieten, en de vogten, neemen een spoedige geneigdheid, tot bederf en verrotting aan; by voorbeeld: een Mensch door heevige koortsen afgemat en gestorven, zal eer tot bederf en verrotting overgaan, dan wanner hy, door eene uitteerende ziekte is afgesneeden; een af

afgerende haas, gedood zynde, zal veel spoediger tot verrotting overgaan, dan een die in stille rust, op zyn leger geveld is.

Maar is inteegeendeel, de beweging der lighaamen te traag, 'er ontstaat een vertraagde omloop, van bloed en vogten, een genoegsaame stilstand derzelve, in de vaaten, kwaadsappigheid, ongedaantheid, en geneigdheid tot bederving; de spysbereiding wordt belet, de ongevoelige doorwaaseming gehinderd, en de gewoone afscheidingen en ontlastingen, der onnutte deelen, gaan ongereegeld, ja alle de deelen des lighaams, worden 'er van aangedaan; verbeeldt uw een mensch, die uit een langduurige gevangenis is gekoomen, hy heeft immers zyne voorige fiere, leevendige en gezonde gedaante verlooren; hy is loom, traag, lust- en geesteloos, ja ziet 'er uit, als leevend-dood; wien is 't onbekend, dat deeze verschynselen, maar al te veel in die Schepelingen, worden aan den dag gelegd, welke door naar- of droefgeestigheid, alle vermaak, ommegang en beweging, poogen te ontvliesen, en aan een

F f 5

loom

loom en vadzig leeven, zich overgeeven? De groote HIPPOCRATES zegt hierom, dat hy die eet en niet en werkt, nimmer gezond kan blyven. GALENUS noemt den arbeid en matigheid, de getrouwste beschermers der gezondheid. SANCTORIUS getuigt, dat als de Menschen zich, ter bekwaamer tyd, van den arbeid en beweginge bedienden, men alle Artsen en Artfeynen, konde ontbeeren. Niets immers, bevordert meer den omloop van bloed en vogten, niets houdt meer ons bloed, in eene gepaste en gezonde hoedaanigheid; niets doet beeter, onze ingenoomme voedfels verteeren, en in onze lighaamen overgaan; niets versterkt meer, onze spiervezelen en vaaten; niets doet meer, de natuurlyke warmte der lighaamen gevoelen; niets bevordert beeter, de afscheiding der nutte en ontlasting der onnutte deelen; niets doet zagter en voldoender, de ongevoelige doorwaaseming bevorderen; niets, met een woord, is vermoogender, om op den den duur, onze lighaamen, in een gezonden stand te bewaaren, dan eene maatige bewe-

wee-

weeging, overeenkomstig onze kragten.

II. Zo nuttig dan, een gepaste arbeid en beweging is, voor de lighaamen, zo noodig is ook de rust. Door de rust, versta hier eigenlyk den slaap: waar door de lighaamen verkwikt zynde, weeder met vernieuwde kragten begaafd, hun werk verrigten kunnen.

Deeze rust nu, kan te veel of te weinig zyn. Is dezelve te veel, zo is zy de moeder, van lui- traag- en vadzigheid, de spysbereiding wordt verhinderd, de vloeibaarheid van bloed en vogten vertraagd, veele slymige vogten, geduurige hoofdpyn, en andere ongemakken, worden hier door voortgebracht. Veele Schepelingen, hebben dit, maar te laat ondervonden, door dien zy, by goed weêr, naauwlyks uit de kooi gekoomen zynde, zich schikken, om aanstonds, onder het half-dek, op den bak, in den kuil, of elders in een hoek, in de open lucht, onbekommerd te gaan zitten, of liggen slaapen.

Doch is de rust te min, dat by ruwen storm-weeder, den Zeeman, niet zelden overkomt, dan worden onze
in,

inwendige vermoogens, niet alleen verzwakt en verftompt, maar ook de lighaamskragten verminderd; het bloed en vogten worden fcherp, de gewoone en heilzaame afkleinzingen ongereegeld; met een woord, alles fchikt zich, tot bevordering en voortbrenging, van veele en kwaadäartige ziekten. Zullen nu de lighaamen der Schepelingen, verkwikt worden, door den flaap, zy dient evenreedig, met den arbeid te zyn; *den arbeider is de flaap zoet* (z). Ja, de rust is den Zeeman zo noodig, als de Vifchen het water, om te leeven.

III. Onder de voorbehoedende middelen, kan ook met regt, het be-teugelen der driften gebragt worden, de ondervinding leert maar al te veel, hoe ras de Zeelieden, in 't gemeen, zich hier omtrent te buiten gaan. Och! mogt een iegelyk, doch inzonderheid de Zeeman gelooven, hoe door gramfchap en toornigheid, het ge-moed ontfteld, de huishouding der lighaamen verbrooken, de omloop des bloeds, en alle de dierlyke levensbe-weegingen, in wanorden gebragt

WOR-

(z) *Prediker V, vers II.*

worden, en zy niet zelden, heevige
 koortfen, zwaare ziekten, ja fomtyds
 een fchielyken dood, veroorzaaken.
 Wel is waar, men heeft altoos geen
 vermoogen, om den opbruifchenden
 toorn, te dempen, doch egter moet
 men waaken, om de wraakzucht, niet
 in den boezem te doen vernagten.
 Die zyn gezondheid waardeert, moet
 de gramfchap als een doodelyk vergift
 myden, en de wraakzugt verbannen;
 en liever poogen, een ftil en bedaard
 gemoed te bezitten, dewyl niets meer
 de gezondheid der lighaamen bewaart,
 dan eene ftille kalmte des gemoeds.

De vrees alleen, kan den Zeeman
 ziek en doodlyk zyn: door angst en
 vrees, worden zy neerflagtig, land-
 ziekig (a), en in fleepende en uittee-
 rende ziekten gedompeld; de aanhou-
 dende vrees, (getuige zy de ondervin-
 ding,) voor eenig naakend kwaad,
 heeft meenig Schepeling, vaak het ge-
 vreesde noodlot doen ondervinden.

Het

(a) Landziekten, noemen wy een zeekeren trap
 van droefgeestigheid, welke men vooral by de on-
 bevaaren Schepelingen, door het verlaaten van hun-
 ne geliefkoosde voorwerpen, vaderland en verande-
 ring van levenswys, aan boord, waarneemt.

Het ontbreekt aan geen voorbeelden, dat 'er Schepelingen zyn gestorven, aan die ziekten, welke zy lang gevreesd hadden; of die, het zy door eenig toeval of dwaaze inbeelding, eenen te sterken indruk, op hun gemoed gemaakt hadden. Zo dat de vrees fomtyds meer vermoogen heeft, om den geest der Menschen, zodanig neder te drukken, en hunne lichaa-men, van den gezonden stand, te doen afwyken, dat de keurigste hartsterkende geneesmiddelen, gepaard met bondigste manntaal, niet vermoogend zyn, om hen op te beuren, en hier van af te leiden.

Hartzeer, verdriet, of droefgeestigheid, zyn geen ongewoone ontmoetingen, binnen scheepsboord, als deeze en die, aan het herdenken wordt gebragt, op welke eene verkwistende wyze, hy veele goederen doorgebracht, getrouwe raadsliden verworpen, vrouwen en kinderen, in armoede en schande gedompeld, ouders veele smaadheeden aangedaan hebbende, nu als een balling moet rondzwerven; dan wordt, helaas! de rust des gemoeds gestoord, en de sterkte des lichaams

haams verteerd, door dien de werking, van maag en ingewanden verhinderd, de eetenslust vertraagd, spiervezelen en vaaten verslapt, de afscheidingen en uitwaasemingen belet, en de vogten, door gemis van verschen toevoer van sappen, bedorven worden.

Deeze driften moet men, zo het mooglyk is, in het begin, teegen gaan, en deeze Menschen, op eene zachte en bescheidene wyze, tot verandering van denkbeelden poogen te brengen; opwekken, om het geen voorby is, daar te laten, hen onder het gezelschap, van geschikte en vrolyke Zeelieden brengen, en eene en andere uitspanningen en beezigheid geeven. Doch zo deeze hartstogten te veel veld gewonnen hebben, zyn veelyds alle middelen, om dezelve te verdryven, vrugteloos; door dien deeze lieden, maar al te vaak, hun toevlugt neemen, tot den drank; welk middel nog erger is, dan de kwaal zelve, door dat het zeldzaam eindigt, dan na verlies van eer, goederen en gezondheid.

De wyn en de liefde, zyn by veel
len

len de sterkste aller driften: op deeze twee klippen, strandt meenig Zeeman, en wordt 'er niet zelden, dan ten kosten van zyne dierbaare gezondheid en leeven, ter naauwer nood nog van gered. Daar de geneigdheeden, van Bacchus en Venus, de overhand genoomen hebben, heerscht, noch reeden, noch verstand; zy worden slaaven hunner lusten, en dus schandvlekken der Maatschappy, de daaglyksche ondervinding, leert maar al te veel, hoe meenig Zeeman, zich hier omtrent jammerlyk te buiten gaat; hunne fiere gestalte wordt verdord en verkragt, de edele lighaams-werktuigen, worden onbekwaam gemaakt; zy moeten een kwynend leeven leiden, het welk als voorgeschiedt is, (vooräl wen men, ter ontheffing, van bekoomen onheilen, kwikmiddelen heeft moeten gebruiken,) om door ziekten overvallen te worden. Men zegt: hy spiegelt zich zacht, die zich aan een ander spiegelt, dan hoe waar dit ook is, en hoe overtuigd meenig Zeeman, voor zich zelve, hier van is, zo heeft my en anderen, de ondervinding geleerd, dat zo ras, zodanige

Zee-

Zeelieden, maar in de gelegenheid koomen, alle getrouwe raad en vermaan wordt vergeeten; zy beyveren zich, even als of ziekte en dood, hun niet spoedig genoeg zoude kunnen overvallen, hierom poogen zy, door onmatigheid, losbandigheid en gedebaucheerde levenswyze, dezelve te verhaasten.

IV. Van de driften, genoeg, onzes bedunkens gezegd hebbende, zullen wy nog met een woord, iets van de navolgende ontlastingen gewaagen. Eene belette of vertraagde buiks-ontlasting, brengt veel te weeg, om het bederf in de ingewanden, kragtdaadig te vermeerderen, vooräl wanneer de veezelen en vaaten verslapt zyn, en eene aanvanklyke geneigdheid, tot verrotting en bederving, in de warme buiks-ingewanden, plaats heeft; de spysverteering en natuurlyke werking der ingewanden, houden op, de ingenome voedfels, worden niet behoorlyk ondergebracht, en alles schikt zich, tot hervoortbrenging, van ziekten. Daar anders, door voldoende daaglyksche ontlastingen, veele schadelijke drek-stoffen ontlast wordende,

de lighaamen in een goeden en gezonden stand bewaard blyven.

De Zeelieden redden zich dikwerf, stuggen afgang hebbende, door een ruimen teug zeewater, te drinken; twee loot Engelsch zout of room van wynsteen, zal men insgelyks dienstbaar vinden; of drie vierdedeel loots fennebladeren en room van wynsteen, met wat corenten, rozynen of vygen, in een trekpot of keeteltje, en 'er een halve pint kookend water op gedaan, daar mede zagt gekookt $\frac{1}{2}$ uurs, vervolgens om de 2 of 3 uren, 'er een theekop vol van gedronken, zal aan het oogmerk des Zeemans beantwoorden, doch verder, treede hier in geen Geneeskundige Verhandeling.

Wanneer de ongevoelige uitwaaseming, door eene of ander oorzaak belet wordt, waar aan de Zeeman al vry spoedig onderheevig is, als hy uit een heet beslooten, en broeiend tuschen-deks komt, en oogenbliklyk aan nat, ruuw en onstuimig weder, en koude nacht-luchten wordt blootgesteld, op de scheeps-wagten; waar door deeze zo noodige ontlastingen worden belet, en de lighaamen als

toe-

toesluiten, dan heeft dit maar al te veel ten gevolge, dat 'er een medewerkende oorzaak van kwaadaartige rotkoortsen, door gebooren wordt.

En geen wonder, dewyl anders door deeze zo heilzame ontlastingen, en gunstige medewerking der natuur, veele schadelyke en onnutte deeltjes, van het bloed, onverhinderd door deezen weg, buiten het lighaam worden gevoerd. Maar deeze weg nu geflooten zynde, worden deeze stoffen opgehouden en ontäart, het bloed minder gezuiverd, de wryving in de vaaten vermeerderd; de hitte derhalven grooter, en alles werkt mede, om de geneigdheid, tot bederf, te helpen, of als eene opwekkende oorzaak, hier toe dienstbaar te zyn.

Het overboudig zweeten, geeft niet minder aanleiding, tot ziekten; dewyl bloed en vogten, ongeregeld en versneld rondvlieten, moet het gemis der dunne water en weiächtige deelen, het overige bloed aanmerklyk verdikken, deszelfs omloop vertraagen, en in de kleine vaaten doen stilstaan, en dus van tyd tot tyd, ontäarting en be-

derving voortbrengen, ook worden de lighaamen, door het overboodig zweeten, geöpend, ontslooten, en alleraandoenlykst voor de natte, koude en ruuwe luchtgesteldheid, en meer dan wel andere lighaamen, hier door getroffen en aangedaan, zo als de ervaring, maar al te veel geleerd heeft, waarom hetzelfde zo veel mooglyk, dient vermyd te worden.

V. Het verdient inderdaad, eenige aandagt, wat of de reeden zy, dat thans, op de Engelsche, Fransche, Spaansche, Deensche en Zweedsche, O. I. C. of Oorlog-schepen, en ook op onze Lands-schepen van Oorlog, de kombuis in het ruim, of onder den bak, maar geenfints tusfchen-deks, zo als op de meeste onzer O. I. C. Schepen, gevonden wordt.

Ik stem geerne toe, dat men onze O. I. C. Schepen, als kostbaare Koopvaardy-schepen kan aanmerken, en hierom deeze plaats, als 't minste hinderend, van ouds-her, heeft goedgedagt, — egter geloof ik, dat het madeel, het welk, hier door, by vreemde Natiën, onder de Schepelingen,

gen, is ondervonden, de voornaame oorzaak is geweest, waarom de kombuis, op hunlieder Schepen, niet meer tusfchen-deks, wordt geplaatst.

Edoch de Heer N. N. is van een ander gevoelen, zeggende: "veelen
 „ hebben gemeend, dat deeze plaat-
 „ fing van de kombuis tusfchen-deks,
 „ nadeelig aan de gezondheid van het
 „ Volk was, om dat zy 'er veel plaats
 „ inneemt, en door de waafem der
 „ spyzen, de lucht aldaar warmer en
 „ vogtiger maakt, doch als men daar
 „ teegen overftelt, dat door de deur
 „ van de kombuis, even als door een
 „ *futtons* togtpyp, veele vuile lucht,
 „ van tusfchen-deks, door den fchoor-
 „ fteen, naar buiten getrokken wordt,
 „ zal men deszelfs plaatfing aldaar,
 „ eer nuttig dan fchadelyk vinden. Ik
 „ heb zelfs menigmaalen ondervon-
 „ den, dat 's morgens, na dat het
 „ vuur, eenigen tyd, in de kombuis,
 „ fterk gebrand hadt, de lucht tus-
 „ fchen-deks, in het agterfchip, (van
 „ de Konftapels kamer, tot aan de
 „ kombuis,) geheel zuiver was; al-
 „ hoewel 'er een groot gedeelte
 „ lichts, die door de stormluikjes in-

„ valt, terstond in de deur, van de
„ kombuis trekt (b)”.

Nimmer is het myne gewoonte, om nieuwe ontdekkingen te bedillen, en betuige zeer veele agting, voor den Heer *N. N.* te hebben. Hy is een myner vrienden, en ik hoop dat deeze reflectie, geen reeden van verwydering, zal geeven, egter kan niet voorby, om eenige vriendelyke aanmerkingen, op dit gevoelen te maaken, en hetzelve ter beoordeeling, aandes kundigen over te laten; veelen is het bekend, dat de scheeps-kombuis en de *ventilators* of blaasbalgen, om de lucht tusfchen-deks te verbeeteren, op de *O. I. C.* Schepen, tusfchen de Konstapels kamer en de groote mast, gevonden worden; nu zegt de Heer *N. N.* in zyn keurige Verhandeling bl. 80, spreekende over de *ventilators*. "Doch deeze werktuigen, „ schoon daar toe ingerigt, zyn egter „ van weinig nuts, en brengen byna „ geene verplaatfing der lucht, tusfchen-deks te weeg. Wanneer men „ de plaatfing deezer werktuigen, en „ de

(b) *Bat. Genootfchap* 3 deel, bl. 84.

„ de gesteldheid van het Schip over-
 „ weegt, zal het ten allerklaarsten bly-
 „ ken; dat het onmooglyk zy, door
 „ dezelve, de lucht overäl tusschen-
 „ deks te vernieuwen, en wel byzon-
 „ der op die plaats, (tusschen de groot-
 „ temast en het kabelgat,) daar de
 „ verversching het meest gevorderd
 „ wordt”. En bl. 83. ”Het is dan ge-
 „ maklyk te begrypen, dat tusschen-
 „ deks, tusschen de grootemast en
 „ het kabelgat, daar de Soldaaten,
 „ Ambagtsgezellen, en veelyds de
 „ zieken huishouden, en alwaar de
 „ verversching der lucht, allernood-
 „ zaaklykst is, de lucht door de *venti-*
 „ *lators* niet veränderd wordt”.

Maar nu vraag ik: brengen de
 scheeps-kombuizen, schoon daar niet
 toe ingerigt, thans meerder nut aan,
 dan de *ventilators*? zullen dezelve,
 onzydig beschouwd, wel eenige noe-
 menswaardige verplaatsing en vernieu-
 wing van lucht, tusschen-deks aan-
 brengen? als men de plaatsing der
 kombuis overweegt, blykt het dan
 ook niet allerklaarst, dat het onmoog-
 lyk zy, dat 'er eenige vernieuwing
 van lucht, en wel vooräl op die plaats,

daar de verversching het meest gevorderd wordt, dat is tusfchen de grootemast en het kabelgat, daar zo veel Soldaaten enz. huisvesten, aan dezelve kan worden toegeschreeven? en hoe veel uren, brandt toch het vuur sterk in de kombuis? immers geen zes uren in een etmaal, en dan nog niet alle daagen; oordeelt nu G. L., of het nut, dat 'er in deezen opzichte, aan de werking der kombuizen wordt toegeschreeven, wel zo groot is, en kan gelyk gesteld worden, aan de, genoegzaam altoos werkende vermoogens, der *Suttoniaansche buizen*. Het is my niet onbekend, dat 'er trekking en zuiging, door middel van de kombuis en schoorsteen, wordt aangebragt, maar nimmer is het my gebleeken, op de O. I. C. Schepen, op welke ik gediend heb, dat deeze trekking zo sterk was, dat 'er het geheele agterfchip, zuiver door was geworden, zo als zyn Edele aanhaalt, ook weet ik niet, dat iemand anders, van zodaanige voorbeelden, door de kombuis aangebragt, eenig gewag heeft gemaakt, maar wel van het teegendeel, zo als met bewyzen was te staaven. Doch heb:

hebbe wel menigmaal ondervonden, vooräl wanneer de luiken door presenings gedekt waaren, dat 'er zo door het vuur der kombuis, als natte heete stoom, der gekookte spyzen, een benaauwde walm en damp, even als een mist, door het tusschen-dek verspreid wierdt, en dat 'er stank en onreine uitwaasemingen, door het bedorven, stilstaand en opgestopt vuil water, in den omtrek der kombuis, wierden voortgebracht. Om deeze en andere reedenen, oordeel ik, dat de plaatsing der kombuis, tusschen-deks, meer schadelyk, dan nuttig is. Zonder nog van de meerdere ruimte, als noodlottige doorbranding van 't dek te gewaagen, welke, helaas! maar te laat, ontdekt zyn geworden. Waarom volkoomen in stem, met den Wel Edelen Heer C. ROOSEBOOM, eertyds *Commandeur* van de reëde van *Batavia*, om de kombuis, uit het tusschen-deks, onder den bak te plaatsen, het geene zyne Edele breedvoerig betoogd heeft (c).

Gg 5

By

(c) *Aanmerking op LIND door P. DE WIND, bl. 83-86.*

By deeze geleegenheid herinner ik, dat 'er inzonderheid gelet worde, dat de Kok, de koopere keetels en baalien, zuiver en rein houde, en breng dit onder de aandagt, der Officieren.

VI. Onder geene der minste voorzorgen, kan men brengen, de plaatsing of ligging der Schepen, zo op onze Vader- als Buitenlandsche reëden. Men kan voor een algemeenen reegel houden, dat hoe veranderlyker de lucht en het weër is, of wanneer men zich in zoele en heete gewesten bevindt; als het aanhoudend reëgent, en men zich omringd vindt door landen, met boschen en struiken, of met moerassen, schorren, slikken en stranden bezet, men als dan ervaart, dat de Schepelingen, daar door vry spoedig ziek, en de aanleidende oorzaaken, daar toe deelagtig worden; de onbestendigheid van lucht en weeder, is op onze Vaderlandsche reëden en stroomen, zo bekend, dat het geen bewys behoeft, doch wel meest in het voorjaar, wanneer men ook de meeste zieken, door de besmetting of aandoening der lucht, zal ondervinden.

Zal

Zal de lucht gezond en nuttig zyn, voor de Schepelingen, op een reede liggende, dan moet dezelve geen na-deelige eigenschappen hebben, noch met besmettende uitwaasemingen, vervuld zyn. Hoe meer de lucht, met dusdanige deeltjes bezwangerd is, spuitende uit de onderscheidene foorten van bedorven visfchen, krenge en onreinigheeden, welke op de droog gelooopen fchorren, slikken, ftranden, als andersints, blyven liggen, hoe ongezonder en fchadelyker de lucht, voor den Mensch moet worden.

Het is den kundigen bekend, hoe door 't vermoogen der zon, de fchadelyke en vogtige deelen losgemaakt, opgetrokken, door den dampkring verfpread, door al wat leeft ingeademd, en als op een onzichtbaare wyze, met de voedsels doorgezwolgen worden, alhoewel de vlugge alkalifche of rottige deelen, de reukzeenuwen, als een bewys van derzelve aanwezigheid, onweederfpreeklyk aandoen. De vogtige deelen, bezwangerd met de rottige uitwaasemingen, worden zichtbaar by een verzaameld,
en

en daalen verdikt, en gevoelig needer, zo ras de zon, onzen zichteinder, verlaaten heeft.

Worden nu op onze of op buitenlandfche reëden, deeze fchadelyke of vogtige neederdaalende deeltjes, agtervolgd en vergezeld, met koude en fnerpende zeewinden, dan worden de lighaamen der Schepelingen, vooräl wyl dezelve op hunne wagten, ftil gaan zitten, of zich ten fleep neederliggen, om dat'er dan eene algemeene ontspanning, der fpiereen en vaaten plaats heeft, allergevoeligst laangedaan. En, zyn deeze neederdaalende deeltjes, gepaard met zoele en broeiende warmte, dan worden fpiereen en vaaten verflapt, en 't bloed en vogten, hellen vry fpoedig tot verrotting en bederving. Vraagt iemand: hoe verre moet men dan wel met een Schip, van fchadelyke bofchadien, ftranden, flikken en fchorren, verwyderd liggen, om een zuivere en gezonde lucht te hebben? het is niet wel te bepaalen, hoe verre een befmette lucht zich uitbreid; by voorbeeld, in 't jaar 1747, heerschte'er een befmetelyke ziekte, onder de Britfche troepen,

pen, in Zeeland, doch het Esquader van *Commandeur* MITCHELL, terzelver tyd, tusfchen *Zuid Beveland* en het *Eiland Walcheren* leggende, in welke Plaatsen de ziekten woedden, bleef de Manschap volmaakt gezond (d).

'Er zyn ook voorbeelden welke bevestigen, dat naar maate men met de Schepen, van 't Land verwyderd lag, de ziekten op de Schepen wierden ondervonden: zo als in 't Esquader, van den *Commandeur* LONGS, in 't jaar 1774, leggende in den mond van den *Tyber*, is gebleeken, dat de Schepen, die het naast aan de wal waren, van den fchadelyken landdamp, begonnen gevoel te krygen, terwyl de andere verder in zee leggende, geen Mensch ziek hadden (e).

Het is niet wel mooglyk te bepaalen, tot hoe verre zich de kring, der fchadelyke en onfchadelyke deeltjes, van boschagtige en vogtige gronden en landen, en van vlugge aromatique luchten, of overgevoerde besmetlyke ziekten-stoffen uitstrekt, dewyl zulks afhangt, van 't waaijen des winds,

uit

(d) LIND *Middelen ter Gezondheid*, bl. 34.

(e) LIND l. c. bl. 34.

uit zo eenen oord: by voorbeeld, men kan verscheiden mylen verre, van de Spaansche kusten, op zee, duidelyk ruiken, de aangenaame lucht, der rosmaryn, die aldaar in menigte groeit; de reuk der caneel-boschadien op *Ceylon*, kan men eenige uren verre, van den oever gewaar worden; de verkwikkende reuk der kruidnaagelen, kan men op *Amboina*, op een ruimen afstand ondervinden. Maar wie staat niet verwonderd, als hy dit volgende met aandacht overweegt; in 't jaar 1775, was het O. I. C. Schip 't *Huis Manpad*, het *Riff van Angulus* gepasseerd, cours houdende, naar *Cabo de Goede Hoop*; den 30 *November*, wierdt de Scheeps-Geneesheer geroepen, by eenen lyder, klaagende van heevige pyn in 't hoofd, rug, lenden, armen en beenen, heevige koortsen, grooten dorst, geduurige braaking enz.; hem wierdt terstond een ader geöpend, een braakmiddel, clysteeren, purgeeren, leschdranken toegediend, naar gelang; den 2 *December*, zag men, met verwondering, in het aangezicht en op de overige lighaamsdeelen, de kinderpokken uitbreeken, en wel van het famenloopen

pend voort, den lyder wierden naar omstandigheid, vereischte middelen toegediend; ten tyde dat de pokken etterden, wierden 'er noch 2 à 3, door dezelfde ziekte aangedaan; de oudste Zeelieden waaren verwonderd, over deeze vreemde ziekte binnen scheepsboort, getuigden het nimmer gehoord noch gezien te hebben, doch deeze verwondering, wierdt na verloop van eenig daagen opgeklaard; men kwam den 14 *December*, des nagts, by helder maanlicht, op *Caboos* reede ten anker; met het aanbreeken van den dag, kwaamen de Burgers en Compagnies bediendens aan hoord, door welke men hoorde, dat de kinderziekte aldaar, 3 à 4 maanden hadt gewoed, en nog was duurende, en 'er byna 3000 zielen, door deeze wreede ziekte, reeds waaren ten graave gedaald; zou men hier uit niet veilig moogen besluiten, dat deeze smetstoffen, van de *Caapsche* wal, schoon de afstand ruim en groot was, echter op dit Schip was overgebracht?

De beste voorzorge dan, zal bestaan, om op onze Vaderlandsche reeden, de Schepen, zo verre uit de wal,
en

en van de moerasfen en slikken verwijderd, ten anker te leggen, als 't mooglyk is. De zelfde voorzorg, dient men in acht te neemen, by het aandoen van vreemde landen, reëden en zeehaavens. Zyn de landen by ons bekend, voor gezonde plaatsfen, dan moest het anker, zo verre uit de wal, als doenlyk is, geworpen; zelfs is de opene zee, als men 'er goeden ankergrond heeft, verkieslyker, dan het loopen in rivieren of baaijen, welke door de wal of hooge bergen beslooten zyn, en waar door de frische zee-wind, verhinderd wordt.

Ten dienste der Schepelingen, zullen wy eenige kenteekenen, van een ongezond land, overgenoomen van den Heer LIND, *Proeven der Ziekten der Europeers* bladz. 131, mededeelen.

Het eerste kenteeken: van een ongezond land, of luchtstreek, is een schielyke en groote verändering, in de lucht, by het ondergaan der zon, van ondragelyke hitte, tot kille koude, en gaat dan meest al vergezeld, met een zwaaren daauw.

Het tweede is, een dikke stinkende neevel of mist, voornaamlyk opkoomen-

mende, na het ondergaan der zon; de reuk van dergelyken neevel, is niet ongelyk, aan dien, van een nieuws opgemaakte floot of gracht.

Het derde is: menigvuldige zwarmen, van vliegen, muggen en andere diertjes, welke zich op ongezonde plaatfen, en daar veel bosfchen zyn, pleegen te onthouden.

Het vierde: wanneer al het geflachte vleesch, fpoedig bederft, zo dat 'er in weinig uren, wormen uitkruipen; wanneer de metaalen, by voorbeeld blanke fleutels, aan de open lucht bloot gefield, in korten tyd roesten; en wanneer een lyk, in minder dan 6 uren, een ondraagelyken ftank begint te geeven.

Het vyfde kenteeken is: een foort van zandige grond, gemeenlyk uit fyn geel of wit zand bestaande; zo als te *Pentacola*, *Whydah* en op het eiland *Bonavista*, door ondervinding gebleeken is, voor de gezondheid fchadelyk te zyn.

De befmettelyke damp, die op het heetste van den dag, uit zulk een zandigen grond opryst, wordt best onderkend, aan dezelfs uitwerkfels, in de

woestynen van *Asia* en *Afrika*, aldaar veröorzaakt hy den zogenaamden *Samiël*; een wind, welke in de brandende woestynen, terstond doodlyk is, voor Mensch en Beest; maar wanneer hy over een grond heen waaid, met gras en kruiden bewasfen, worden deszelfs uitwerkfels, grootlyks verzagt, hoewel hy dan ook nog ziekten voortbrengt.

Wanneer nu een Schip, by moerasfige gronden of ongezone plaatsfen, ten anker legt, vooräl by heet weder, en de wind daar regt streeks van daan komt, zal men veiligst doen, het Schip aan dien kant geslooten te houden; legt het Schip, met den kop in den wind, dan kan 'er een zeil, voor de fokkemast worden gespannen, om de overgevoerde, schadelyke uitwaafemingen van de wal, als andersints afteleiden. Het zal nuttig zyn, om den gantschen nacht, als de kombuis, voor onder den bak geplaatst is; of anders op den bak, in een geschikt fornuis, een vuur te branden, welks rook- en vuurdeelen, als teegen het zeil opgaan, en deszelfs vermoogen, ter afweering, van eene besmette lucht,

lucht, zich over het gantsche Schip, verspreiden kan.

Wordt men op zee, genoodzaakt, om een of ander land aan te doen, in hoop van het gebrek, dat men heeft, vergoed te krygen, dan dienen alle voorzorgen gebruikt, om andere onheilen voor te koomen: dan dient 'er vooräl gelet, op het Schuits- en Boots-volk, om dat zy in de eerste gelegenheid zyn, om voet aan land te zetten, en door onmatig gedrag, zich op veelerlei wyze te buiten te gaan; 'er dient naauwkeurig gezorgd, dat zy noch op het strand, noch in vogtige hoolen en kreeken, noch in boschagtige streeken, zich te lang ophouden; noch by dag, veel min by den avond of nacht, zich in dezelve, om te slaapen, neederliggen, om dat 'er de ondervinding, de droevigste jammeren van heeft naagelaaten, zo als het geval van den *Admiraal* HADDOCH, in 't jaar 1739, te *Port Mahon* bevestigd (f).

In den jaare 1738, lag de *Admiraal* BRODERICK, in de baai van *Oristigani* ten anker, 27 Man gingen aan land,
Hh 2 om

(f) LIND l. c. bladz. 39.

om eenig werk te doen, wierden door de heerschende ziekte, van het Eiland, aangetast; twaalf waaren reeds ylhoofdig, toen zy aan boord gebragt wierden, zy hadden alle eene ligte koorts, drukking op de borst, walging, braaking van gal, somtyds vergezeld met ylhoofdigheid; deeze koortsen veranderden, in dubbelde anderen-daagse, en hardnekkige derdendaagse, opmerklyk is het, dat op dit Schip, twee mylen van de wal leggende, niemand ziek wierdt, dan de geenen, die aan de wal geweest waren, en waar van 'er 7 stierven (g).

'Er zyn een aantal voorbeelden, welke bevestigen, dat het inneemen, van verversching en versch water, op *St. Jago*, de gevolgen van heevige ziekten, op de O. I. C. Schepen, maar allereerst onder het Schuits- en Bootsvolk, hebben doen ondervinden. 'Er zyn ook voorbeelden, van het teegendeel. Voor my, keure het aandoen van *St. Jago* (h), en het haalen van

(g) J. LIND *Proeven* enz., bladz. 27.

(h) Dit Eiland, is een der 10 *Cabo Verdsche* Eilanden: Alle Schryvers bevestigen, dat de lucht, van deeze Eilanden, uittermaate heet en ongezonder is.

van water en verversching aldaar, in het geheel niet af, doch, als 'er geen dringende reedenen zyn, zou 'er ook niet voor weezen; wel is waar, men heeft 'er verscheidenheid van vrugten, veelerlei vee en gevoogelte, het water is 'er moeilyk te haalen, schoon het op zich zelve beschouwd, niet van het beste zy, zo kan het echter, tot het kooken der spyzen, of ten dienste van het leevendig vee gebruikt, en zoo veel ruimer randsoen aan het Volk uitgedeeld worden, mits dat water haalen, onder een behoorlyk toeverzicht en met deeze voorzorg, vergezeld gaat: dat het Volk aan de wal gekoomen, zich niet te buiten gaat, met het drinken van dit water of sterke dranken; dat het 'er vooräl niet vernachte, dewyl zulks meenig Europeeër heeft doen sneeven; dat het noch te

H h 3

veel,

is. *St. Jago* is het hoofd, het vruchtbaarste, en 't best bewoond, doch bergagtig en zandrig, ook is dit Eiland, in den reegentyd, ongezonder dan de andere, en gevaarlyk aan den vreeemdeling. Weinig Plaatsen (uitgezonderd *Cachaö* in *Guinee*) zyn besmettelyker, dan *St. Jago*, en wel zo, dat het eigenlyk vergeleeken mag worden, met een Land, daar de belmetlyke ziekte woedt. ROBERTS *Reyze*, bl. 338 en 340. *Staat van alle Volkeren* 3 deel, bl. 186 enz.

veel, noch onryp ooft gebruike, zich zorgvuldig myde, voor alle losbandigheid; dat het water van de wal, niet voor zonnen opgang worde gehaald; dat men 'er niet te lang vertoeft, en zorgt, om met schuit of boot, voor den middag, weeder aan boord te zyn; dat men deeze maats, een genoegsaame hoeveelheid genever op knoflook, of andere bittere kruiden medegeeve, om 'er een taame-lyk gebruik van te maaken (i).

Als men dusdanige voorbehoeding in agt neemt, zal de ondervinding staa-ven, dat juist niet het water noch de verversching, op *St. Jago* ingenoo- men, maar wel de daar heerschende besmette lucht, gepaard met de onge- bondene en ruuwe levenswys, der gemelde Boots- en Schuits-gezellen, de voornaamste bronnen der ziekten zyn geweest, op die Schepen, welke met gezond Volk, aldaar gekoomen, en met zieken van daar vertrokken zyn.

VII. Het is genoegsaam een iegel-lyk bekend, dat men, op de O. I. Compagnies, en andere groote Zee- schepen, zo by dag als by nacht, de wacht

(i) *Vlissingch Genootschap* 6 deel, bl. 217.

wacht houdt, vooräl in zee. De Sche-
pelingen verdeelt men, in twee quar-
tieren, het een noemt men, het Prin-
cen, en het ander Graaf Maurits quar-
tier. En in deezer voegen, wordt 'er
gewaakt. Als des avonds, ten 8 uu-
uren, de wacht, voor het Princen
quartier wordt opgezet, dan waakt het
tot 12 uren. Dan begint het Volk,
van 't Graaf Maurits quartier, en
waakt tot 4 uren, welke wacht, zee-
ker om deszelfs ongeschikte invalling,
de Hondewagt genaamd wordt. Dan
worden deeze wederom, door het
Princen quartier vervangen, en die
waaken, tot 8 uren des morgens.
Dan begint weder het Graaf Maurits
quartier, en waakt voor den middag,
tot 12 uren. Als dan het Volk van 't
Princen quartier, geschaft heeft, koo-
men zy op de wacht, en blyven, *de*
Platvoet 'er onder gerekend, tot des
avonds ten 8 uren, eer zy eigenlyk
worden afgelost. Dus heeft den twee-
den avond, het Graaf Maurits quar-
tier, de eerste wacht, en alles heeft zyn
beloop, zo als reeds gezegd is. Die
derhalven des avonds de eerste wacht
heeft, moet in dat etmaal, 16 uren

waaken. Wie ziet niet, het moeilyke en on aangenaame, hier in opgeslooten, en de gevolgen van dien, want het Volk van het eene quartier, is naauwlyks, in het aangenaamste en verkwiklykste van den slaap gekoomen, of zy moeten uit de kooi, en zich wederom aan de ruuwe en guure luchtgesteldheid blootstellen; zy hebben geen vermoogen, als hun kleederen nat geworden zyn, dezelve te droogen, of andere aan te trekken; hebben de lighaamen, door eene of ander oorzaak, veel geleeden, zyn dezelve vermoeid en afgeslooft, 'er is byna geene gelegenheid, om door den zo noodigen slaap, verkwikt, uitgerust en hersteld te worden. Hierom oordeele, dat 'er geen nuttiger en voorbehoedender wyze, voor den Zee-man, kan worden uitgedacht, dan dezelve in 3 wachten te verdeelen, als in een Princen-, Graaf Maurits- en Admiraals quartier; als dan het Princen quartier, de eerste wacht heeft, die zal dan, volgens myn plan, duuren tot 4 uren, in den aanstaanden morgenstond; dan begint het Graaf Maurits quartier, en waakt tot de 8 glaazen, in de

de voormiddags wacht; dan waakt het Admiraals quartier, gefchaft hebbende, tot des avonds, als de wacht voor het Graaf Maurits quartier, wordt opgezetz, en zo vervolgens.

In deezer voegen, zullen de Schepelingen, voldoende kunnen flaapen, men zal de min of meer belette doorwaafeming, ongemeen behulpzaam zyn, de vermoeide lighaamen aange naam verkwikken; 'er zal een gefchikte tyd overblyven, om hun natte klederen te droogen, die aan ftuk zyn te herftellen, die vuil zyn te waschen, en dus maar 8, en anders 16 uren, tot de wacht, in één etmaal, verpligt zyn. Vraagt iemand: maar is dan het Wachtvolk niet te zwak, om zo een Schip te beftuuren? oordeele, onder verbeetering, van neen, dewyl ik goed weer, het ruime fop, vreedens tyd, en geen verhinderende omftandigheeden, veronderftel. Verbeelden wy ons dan eens, een O. I. C. Schip, bemand met 200 Koppen, trekt 'er af, voor de Officieren en derzelver Jongens, die niet waaken 20, en voor zieken, als andersints buiten ftaat zynde 15, dat is te faamen 35 Koppen;

dan houdt men nog over, 165 Koppen, welke in drie deelen verdeeld, voor iedere wacht, nog 55 Koppen zal bedraagen; — Hoe meer Volk, nu op een Schip gemonsterd wordt, hoe grooter de Scheeps-wachten, zullen bevonden worden. Vergelyk nu hier teegen, een O. I. C. t'huisvaarend Schip, dat maar met 80 of 90 Koppen, in het gemeen wordt aangelegd, trekt 'er maar alleen af 10 Koppen, die niet waaken, zonder zieken of gekwetsten te reekenen, dan blyven 'er voor ieder wacht, maar 40 Koppen overig. Zegt men: op een t'huisvaarder, is het Volk geoeffender, dus kan men het met minder doen, ten minsten, het behoorde zo te zyn? een kundige, zal geerne toestemmen, als 'er op iedere wacht, 20 à 25 ervaarne Matroozen zyn, om in het wand te klimmen, en den roergang waar te neemen, dat zulks voldoende is; moet men *reeven*, daar is dan immers Volk genoeg op de wacht, het behoeft ook alles, niet op een oogenblik te geschieden, men kan eerst het groot, en daar na het voormarszeil, en kruiszeil, een rif uit- of inneemen, en zo met

met de andere zeilen, naar men goed denkt, het andere Volk is genoegzaam, als men moet *gyen* en *brassen*, en zulks komt immers altyd niet te pas; de ondervinding leert, dat 'er dagen omgaan, dat 'er geen verandering, aan de zeilagie noodig is: dat 'er in het algemeen, te veel Volk op de wachten is, en zy elkander maar in den weg loopen; dat een kundig Officier, vooral *in* of *teegen* den nacht, wanneer hy een of andere bui vermoedt, by tyds zyn zeilen zal doen digt maaken, en zo veel by houden, als 'er met veiligheid gevoerd kan worden; hoe veele groote Koopvaardy-schepen, doen niet de reis, laaden en losfen, vergezeld met voor- en teegenspoed, met een geheel van Scheeps-volk, in verre na zo groot niet, als iedere Scheeps-wacht, op één O. I. C. Schip, Koppen heeft; vordert een of ander Scheepswerk, of opkoomend zwaar stormweêr, meer Manschap op de wacht, dan heeft men maar, een volgend quartier op te roepen; zyn deeze niet genoegzaam, dan doet men maar, als men nu gewoon is, men roept *overal*, en men poogt met het geheel Scheeps-volk;

volk, het dreigend gevaar, te booven te koomen.

VIII. Het was niet af te keuren, dat men, ter beveiliging, der Manschap, welke jaarlyks naar O. Indiën gezonden wordt, in die Schepen, welke men hier toe aanlegt, eer dezelve wierden uitgerust, geduurende 2 à 3 weeken, daagelyks 6 of 8 uren, bestendig vuur stookte, van droog hout, ook in een geschikt fournuis of vuurdraager, in het ruim; dan zal men, als men 'er de proef van neemt, er vaaren, dat als de luiken worden toegelegd, de rook, welke door de reeten heenkamt, een ondraagelyken stank heeft, 't geen alleen ontstaat, van de ongezonde dampen, waar mede het hout van 't Schip bezwangerd is, en hier over, behoeft men zich niet te verwonderen, dewyl de Schepen, tot deeze reizen gebruikt wordende, doorgaans nieuw gebouwd zyn, of eenige maanden, als onbewoond, zonder Volk en vuur geleege hebben, en hier door, schadelyk en ongezond geworden zyn (k).

IX. Dewyl dit keurig en zaakryk
voor-

(k) J. LIND *Proeven enz.*, bl. 223.

voorstel, niets anders in zich bevat, dan het geen ter voorbehoeding en welvaart des Zeemans strekken kan, zo bemerk ik nog ten slot deezer Verhandeling, dewyl het van geen gering belang is: dat 'er van nu voortaan, goed toezigt werde gehouden, omtrent die geenen, welke als Genees- en Heelmeesters, op de Schepen, zullen worden aangesteld (1); als mede, dat de gewoone Scheeps-medicynkisten, eene spoedige en hoognoodige verbeetering, moogen ondergaan, dan door dien zulks door anderen, reeds opzettelyk is behandeld, zal my hier mede vergenoegen, en een einde maaken, aan den zwaaren taak, welken ik op my genoomen heb.

Zie daar dan, goedgunstige Leezer! deeze Verhandeling, na veel arbeids, zo kort en zaaklyk my eenigzints moogelyk was, afgedaan. Is dezelve tegen verwagting uitgebreid, zo vlye my echter, dat zulks by een bescheiden Leezer, verschooning zal verwerven, vooräl wyl hy overweegt, welk een aantal, onderscheidene zaaken, in dit, zo wel uitgedacht voorstel, begreepen zyn.

Het

(1) *Bataafsch Genootschap* 3 deel, bl. 43.

Het voorstel, hebben wy in 8 deelen gescheiden, waar van verscheide gedeelten, wilde men dezelve wat uitrekken, een kleine Verhandeling, zouden hebben kunnen uitmaaken; men lette maar by voorbeeld, op de zaakrykheid van het 2de gedeelte, des voorstels, daar begeert men een berigt, belangende de beste en zekerste wyze, om de Manschap te onderhouden, en dat wel in drierlei onderscheidene standen, als aan land, op de reede en op zee; en dat wel, ten aanzien eener goede huisvesting, kleeding, spys en drank; zo dat, wilde men van alles, wat 'er in deezen text voorkwam, iets dat men oordeelde, aan 't zelve te beantwoorden, aanroeren, het niet moogelyk was, zulks bekrompener te verrigten, en even zo is het, met de andere gedeelten, naar gelang van derzelve inhoud, geleegen.

Verkiest deeze of die, zwaarigheden, op het een of ander te maaken, dit zal ik my getroosten, doch wensche, dat hy nimmer uit het oog verlieze, *dat het eer berispt, dan verbeterd is.*

Wien

Wien is het onbekend, dat men genoegzaam op alle nieuwigheeden, omtrent de uitvoering, zwaarigheeden kan voortbrengen? hoe veelvuldige zwaarigheeden wierden 'er voortgebracht, wanneer de Edele Heeren Bewindhebberen, der O. I. M., konden goedvinden, om het vry medebrengen der goederen, te verbieden, en de premiën in de plaats te stellen; als mede toen die der kamer Zeeland, de drie-dek-schepen, ten dienste der O. I. C., begonnen aan te leggen? Het werd immers als onuitvoerlyk gehouden, wanneer 's Lands Vaderen konden goedvinden, om de nieuwe Psalmberyming, in ons Gemeenebest in te voeren? maar alle zwaarigheeden en opgevatte vrees, zyn als rook verdweenen, alles gaat rustig voort, de zo heilzaame ondervinding zeegenpraalt, door den tyd, en even zo vertrouwe op goede gronden, zal het ook in deezen gaan, wanneer een en ander, de goedkeuring, van des kundigen wegdraagt, en de uitvoering, maar eendragtig aangevangen wordt.

Dan dewyl dit voorstel, om aan het verzoek, der Edele Heeren Bestuurde-

deren, van het onlangs opgerichte Genootschap te *Batavia*, te voldoen, voornaamenlyk fchynt ingericht, zo hebbe ook in het behandelen deezer ftof, my meestäl bepaald, by die Schepen en Zeemannfchap, welke op Neederlandsch Indiën handel dryven; echter kan alles wat ik heb voorgesteld, met nut op alle andere Zeedienften en Schepelingen, toepaslyk gemaakt worden.

Volgens verleende vryheid, in het Programma, des jaars 1779, heb ik gebruik gemaakt, van de uit- en inlandfche Schryvers en Schriften, gegrond op de ondervinding; en alles zodanig ingericht, dat deeze Verhandeling, ftrekken kan, tot een handboekje, zo voor Officieren, als Heelmeesters.

Zo deeze myne poogingen, het waare doel getroffen hebben, zal ik my verheugen, den Zeeman in het algemeen, en myn Vaderland, en deszelfs Colonien, in het byzonder, eenig nut te hebben moogen aanbrengen.

*Tot heil van 't Vaderland, het Zuid, West, Noord en Oosten,
Poog' ik de Zeevaart, en Colonien te troosten.*

VER-

VERHANDELING
OVER DEN
POLYPUS OF SLYMPROP;
EN
FUNGUS OF UITWAS;
BENEVENS EEN BERIGT EN AFBEEL-
DING, VAN EEN ZEER NUTTIG WERK-
TUIG, TER AFBINDING DIENENDE.
DOOR
SAMUEL DE WIND.

Wanneer in den Jaare 1771, na
het overlyden van myn Vader P. DE
WIND, (in leeven *Med. Doctor, Anat.
Chir. et Artis Obstetricandi Lector* te
Middelburg in Zeeland,) zyne Chirur-
gicale instrumenten in handen kreeg;
trof ik zeker werktuig aan, waar van
het gebruik my ten eenemaale onbe-
kend was, en waar van zyn Ed. nim-
mer had hooren spreken; dan terwyl

my van agteren gebleeken is, dat hy by gebrek van voorkoomende gelegenheid, buiten staat gesteld was, om 'er gebruik van te kunnen maaken; begreep ik, waarom zulks met stilzwygen was voorbygegaan. — Hier mée niet te vrede, en naader onderrichting by myne konstgenooten, meenende te erlangen, s'cheen zulks hun meede onbekend, ook gelukte dit even min, ten opzicht van Autheuren, welke verhoopte, dat my hier omtrend meer licht zouden byzetten.

Het leedt egter niet lang, of den Catalogus, der Chirurgicale instrumenten, van den wyd beroemden Hoogleeraar PETRUS CAMPER, (te Amsterdam 1761 gedrukt) inziende, vond ik, pag. 14 No. 153, het zelve aangestipt, als afkomstig, van den vermaarden HOFMANN, *Chirurgienmajor* van het Hospitaal te *Mastricht*, van wien myn Vader het zelve, (gelyk my naderhand, uit eenen eigenhandigen brief, agter deeze Verhandeling geplaatst, gebleeken is,) ontfangen hadt.

Dan alzo 'er tot heeden, zo ver my voorstaat, geene beschryving van voor handen, en 'er my meer dan een

ne gunstige gelegenheid voor gekoomen is, om de nuttigheid van dit werktuig te beproeven; heb ik het niet ondienstig geacht, den gelukkigen uitslag van myne onderneeming, te gelyk met de beschryving van dit werktuig, den beoeffenaaren der Heelkunde, aan te bieden; te meer, also de manier van behandeling, zo niet zekerer ten minsten gemaklyker voorkomt, dan het geen, tot nog toe, door den beroemden Heer LEVRET te *Parys* (a), en anderen is opgegeeven.

Voor en äleer hier toe overgaa, acht ik het noodig. I. Eene korte beschryving te geeven, wat men in 't algemeen door een *polypus* en *fungus* verstaat; *hoe* dezelve best onderscheiden worden, en waar zy geplaatst zyn, van de oorzaak van hunne *verschyning*, op wat *wyze* zy voortgebragt, en eindelijk, welke *gevaarlyke gevolgen* door dezelve te weeg gebragt worden; terwyl wy dat soort van Fungeuse uitwassen, welke somtyds in verouderde wonden, en in versche, door onagt-
Ii 2 zaam-

(a) LEVRET *Observations sur la Cure Radicale des plusieurs Polypes, 2de edition, Paris 1759.*

zaamheid, worden te weeg gebragt, onaangeroerd zullen laten, als tot dit oogmerk niet dienende, en geheel en al buiten ons bestek zynde.

II. Eene naauwkeurige beschryving van het werktuig, ter Afbinding dienende.

III. De manier van deszelfs werking, zo voor de *polypus* als *fungus*, door vier waarneemingen, welke alle van gewenscht gevolg zyn geweest, opgehelderd; waar uit ligtlyk blyken zal, hoe ver dit werktuig kan gezegd worden, het uitgedagte van de Heeren LEVRET, PALUCCI en anderen, te overtreffen, in die hoop, dat myne geringe pooging, in deeze, myne Kunstgenooten, tot nut mag strekken; het geen al is, wat hier in bedoel.

I. Door den *polypus*, (afkomstig van 't Grieks woord *πολυς*, *veel*, en *πες*, *voet* of *veelvoet*,) verstaai ik, eenige spongieuse vleeschagtige uitwassen, van een peerschgewyze gedaante (b),
al-

(b) LEVRET *Observations sur la Cure Radicale des plusieurs Polypes, planche I, fig. 3, 5, 7 et 8.*
LEVRET *ut supra sur la Cure Radicale &c., pag. 4.* — F. RUISCH *Observ. An. VI.*

alle aan eenen voet hangende (c), welke in de onderscheide holligheeden, van ons lighaam, als neus, keel, scheidde, lyfmoeder, kunnen gebooren worden (d), gelyk 'er mede een, met onderscheidene takken, in den ingang, van den gehoorweg, heb waargenoomen, (welke wegens de bekrompenheid van plaats, niet dan met de uiterste moeite, en meest met bytende, of corrodeerende middelen, te verdryven was). Wanneer men dan, dit soort van uitwasfen, in een van bovengemelde plaatsfen ontdekt, geeft men het de naam van *polypus*, omdat het ten naastenby de figuur heeft, van een zeeinfekt (e), het welk dien naam voert, en verscheidene pooten dicht aan het hoofd heeft, terwyl het lighaam langwerpig rond zynde, aan gemelde pooten verknogt is.

De *fungus* of uitwas, is een gezwel, 't geen zonder aanhangselen op zich zelve bestaat, en mede aan een halsje

I i 3 of

(c) NATALIS JOSEPH PALUCCI *Ratio facilis narium curandi Polypos, Viennae 1763.*

(d) *Celeberr. RUISCHII Observ. Anat. 77.*

(e) RONDOLETUS *de Piscibus, pars. I, pag. 371, 373 et 374.* TULPII *Observat. Medicae, lib. I, cap. 26.*

of voet vast is, doorgaans zyn zy ron-
 der van gedaante, en men vindtze
 van eene merkwaardige grootte, zy
 worden van de *polypi* nog onderschei-
 den, door dien zy veel vaster van sub-
 stantie, of zelfstandigheid zyn; — zy
 koomen het meest in de *vagina* en *os*
uteri te voorschyn, en zyn ten opzigt
 van hun saamenweeffel van dezelve
 natuur, als de *polypi*, en voor waare
polypi te houden. Dewyl nu de aan-
 weezenheid derzelve, even schadely-
 ke uitwerkselen, als de *polypi*, kan te
 weeg brengen, zullen wy ze in 't ver-
 volg, als één soort behandelen.

Beide deezer soorten onderscheidt
 men, in die, welke 1. de beide sexe
 gemeen zyn, en 2. in zodanige, welke
 alleenlyk tot de Vrouwelyke behoo-
 ren.

Onder de eerste, behooren de *po-
 lypi nasales*, neus- *gutturales*, keel-
 en *meatus auditorii* of gehoorwegs- *po-
 lypi*.

De laatste, welke de Vrouwen al-
 leen eigen zyn, onderscheidt men
 tweeledig in, 1. zodanige als in den
 binnensten omtrek van de *uterus* of
 lyfmoeder, geboren worden; en 2.
 wel-

welke in de *vagina* of scheidde voorkoemen, en aldaar hun begin genoomen hebben.

Die welke men naar den dood, in het hart en grootere vaaten vindt, zyn doorgaans, wanneer zy een aanmerkelyke groote en vaste zelfstandigheid verkreegen hebben, alwaren zy by het leeven van den lyder bekend geweest, ongeneeslyk; waarom wy dezelve niet, dan by vergelyking en gevolgtrekking, zullen aanroeren.

De *polypi* der baarmoeder, kan men wederom in drie byzondere foorten onderscheiden: als 1. hunne inplanting, of begin neemende, in den binnensten omtrek der baarmoeder; 2. of in derzelve hals; 3. of die op den rand van den mond der baarmoeder, gevonden worden.

Dat foort, het welke in de *vagina* hunnen oorsprong neemt, wordt op't gevoel genoegzaam onderkend, dewyl zy eenige meerdere groote erlangd hebbende, de *vagina* genoegzaam verwyderen, om de plaats hunner inplanting spoedig te doen bepaalen.

Kortelyk opgegeeven hebbende, de verschillende foorten, van *polypi* en

fungi, zo ten opzigt van hunne bepaa-
ling, onderscheiding, als waar te vin-
den; zullen wy thans, tot de oorzaak
van hunne verschyning, en op wat
wyze dezelve voortgebragt worden,
overgaan.

Den oorsprong, van beide gemelde
soorten van uitwasfen, zo uit het geen
de ontleeding derzelve leert (f), als
uit de vergelyking van diergelyke
voortbrengfels, welke by de ope-
ning van doode lyken, in het hart en
groote slagaders, fomtyds aanmerklyk
te vinden (g), en voor waare *polypi* te
hou-

(f) PALUCCI *supra memor.*, pag. 12.

(g) Meermaalen heb ik *polypi* van een aanmerkely-
ke groote, in de *aërta*, en vooräl in deszelfs curva-
tuur by het hart, en in de regter en linker holligheid
gevonden; dan in den jaare 1770, hadt ik het ge-
noegen, eene uit het hart en de *aërta* van een cada-
ver te neemen, welke zyn beginfel nam, uit het lin-
ker hart, tusfchen de *columnae carneae*; vervolgens
opklom in de *aërta*, en zig door alle de takken ver-
fpreidende, zig in de neederdaalenden troncq van de
aërta verloor, en volftrektlyk het beloop van deeze
vaaten aanwees; dit cadaver, was van een uitgeteer-
de vrouw, van circa 50 jaaren, welke zeer langen
tyd met zamborstigheid was bezet geweest, de *Pol-
ypus*, welke nog in *moutbrandewyn bewaar*, hadt
door den tyd eene vastigheid verkreegen, waar door
de eindén zelve, zig niet dan met zeeker geweld laa-
ten van een fcheiden, en teekenen gaf, dat hy reeds
over

houden zyn, nagaande; komt het my voor, dat het bloed of liever deszelfs *fibra*, (veezeldraad) (h), als voorberedende oorzaak, (onder de veelvuldige oorzaaken, behoort mede eene venerifche dispositie of geschiktheid,) een al te groote trap van verdikking, en lymachtigheid verkreegen hebbende (i); waar van de oorzaaken te menigvuldig, en al te wel bekend zyn, om in dit kort bestek opgenoemd te worden; nog bovendien, zyne eigenschap, (by de ouden onder den naam van *vis plastica* bekend) welke het van de natuur verkreegen heeft, om tot een vleeschachtigen klomp, te saamen te stollen, behoud; en hier door, by gustige gelegenheid zyne kragt oefent, in het voortbrengen van *polypi* en *fungi* (k).

Dit in het algemeen latende vooraf
 I i 5 gaan,

over lang, in deeze holtens hadt plaats genoomen; waar uit besluite, dat hunne substantie, uit hoofdstoffelyke beginselen bestaande, genoegzaam in leeven is, om *d'attritus* of wryving van het bloed te wederstaan, wyl anders zekerlyk door den tyd, zoude moeten verminderen en verdwynen.

(h) *Clariss. GAUBII Pathol.* 1758, § 340.

(i) *Ibidem*, § 355.

(k) *PALUCCI supra memor.*, pag. 23.

gaan, gaa ik thans over, tot de wyze, op welke zy voortgebragt worden.

Het is eene bekende zaak, dat men hen zelden ziet verschynen, dan na heevige *haemorrhagien*, bloedstortingen, 't zy uit neus, keel of lyfmoe-der; in deeze bloedstortingen, worden een of meerdere, slagaderlyke vaatjes verbrooken, doch doorgaans in diervoegen, dat het grootste van de verbrookene, de meeste hoeveelheid bloeds ontfangende, allengskens, volgens zynen aart van buigzaamheid, meer en meer uitzet; en dus de zydelingsche verbrookene slagadertjes, (alzo 'er zelden eene, afzonderlyk verbrooken wordt, zonder meerdere te doen van een ryten,) door zyne opzetting, vernaauwende; eindelyk in diervoegen toedrukt, dat deeze door den tyd geheel vertraagen, terwyl het grootere vat nog aanhoudt, bloed af te geeven, 't geen dan ook niet onduidelyk, uit de figuur of gedaante der *polypi*, van neus en keel, is op te maaken, als doorgaans eene grootere tak, of bel hebbende, met veele kleinere omringd (1); de *fungi* in teegendeel,
zon-

(1) PALUCCI, pag. 37.

zonder aanhangfels zynde, fchynen hunnen oorfprong, van het verbreeken, of liever verwyderen, van eenen enkelen flagader, te erlangen.

Doch het is niet in den beginne der bloedftorting, dat deeze *polypi* en *fungi* gebooren worden (m); — maar doorgaans, wanneer 'er reeds eene verbaazende menigte bloeds verlooren is, de lyders zwak en flauw worden, en de natuur, van een der edelfte fappen van ons lighaam, aanmerkelyk ontbloot, begint te wankelen, als dan gebruikt zy haare laafte fpringveer, om gemelde flagadertjes te vernauwen, met op de uiteinden derzelve, eene *spastice* of krampagtige beweging te oeffenen, waar door het bloed aanmerkelyk belet wordt, zig buiten dezelfs paalen te begeeven, en niet dan langzaamerhand by droppelen te voorfchyn koomt, in welk geval, de neus, keel of lyfmoeder, nog met geronnen bloed bezet zynde, de continueele of aanhoudende afdrupping, fchynt teegen te gaan; terwyl intusfchen,

(m) PALUCCI, pag. 38, 39 et 40.

fchen, naar de vernauwing der vaatjes, door de natuur een gelatineus of kleevend vogt, rondsom de randen van de verbrookene slagadertjes wordt afgescheiden; en dit vogt zig met de *fibra* van het bloed, door eene leevende kragt (n), welke nog in 't zelve overblyft, (en waar van de heeling der versche wonden, tot een bewys kan strekken,) vereenigende, een of meer keegels of bellen formeert, die wegens de nabyheid der verbrookene vaaten, maar één voet, door hunne specifieke zwaarte te weeg brengen, en naderhand door de bykoomende lucht, allengskens die vastigheid verkrygen, welke men in de *polypi* gewaar wordt.

Het blykt derhalven ten klaarsten, dat het gevoelen, van de vermaarde RUISCH, HEYSTER, LEVRET (o), GRASHUIS (p) en anderen, welke de oorzaak

(n) POUPART *Journal des Scavans* anno 1709; en SCHARSMIT *de Fungo. in Actis Berol. Method. Stud. Med. ab HALLERO Edit. 4to, pag. 325.*

(o) LEVRET *Observations sur la cure radic. des Polypes, pag. 200, § 5 et 6.*

(p) J. GRASHUIS *Genees en Heelkundige Verhandeling van de Scirrhus en Cancer, anno 1744.*

zaak van de *polypi*, aan de uitzetting van de *membrana pituitaria* (snotvlies), of aan verstopping, welke in de *ductus excretorii*, (afklesfende vaatjes, der slymklieren,) geschiedt toefchryven, niet alleen in deezen geheel van grond ontbloot is, maar zelf ten eenemaale vervalt; vooräl, wanneer men nagaat, dat in de *polypus* en *fungus*, by naauwkeurige ontleding, geen voetftap of eenig bewys, van eene inwendige organisatie, of werktuigelykheid van deeltjes, welke vooräl bestaan hebben, of thans bestaan, te vinden zy; ten waare men dat foort, het welk onder de *hydatides* behoort, 'er onder wilde reekenen. — In die gevallen, vindt men fomtyds onder de bekende *hydatides*, (welke uit eene menigte van bloedvaatjes bestaan) als met aderen doorweeven, zoo ook zeker foort van gezwollen, die uit verftopte klieren gebooren worden, van meerdere en mindere groote en zelfftandigheid, en waar van het kenmerk is, dat zy langzaamerhand, en zonder bloedftorting geformeerd worden, en dus, fchoon mede aan een voet hangende, geheel en al van de

de *polypi*, zo in oorzaak als vorming, verschillen.

De naaste oorzaak, van de vorming der *polypi* en *fungi*, afgehandeld hebbende, gaa ik thans over, tot de beschouwing der schadelyke effecten of uitwerkselen, welke de opgenoemde, in het menschlyk lighaam, doorgaans te weeg brengen.

Dat onder de gevaarlyke toevallen, waar door het leeven van den mensch, van langzaamerhand uitgebluscht wordt, de *polypus* en *fungus* te houden zyn, leert de ondervinding maar al te dikwils; deszelfs schadelyke uitwerkselen, in 't algemeen hangen af, van de onderscheidene deelen, waarin zy gebooren worden.

Polypi nasales die in de neus hun zitplaats neemen, ontfieren het aangezicht, beletten den doortogt der lucht en reuk, maaken door den tyd, eene zekere grootte verkreegen hebbende, eene gevoelige drukking in 't hoofd, verhinderen de uitloozing van *pituita* of snot, geeven mede belemmering in de inademing, spraak en doorzwelging, vooräl wanneer zy door hunne
groot-

grootte, het agterste gedeelte van de neus vervullen, en het *velum pendulum* of neederhangend verhemelte drukken, (q) en (r).

Polypi gutturales. De keel wordt door hun zeer gevoelig aangedaan, alzo zy dikwils door hunne grootte, uit de neus in den *oesophagus* of flokdarm nederzakken, of ook hunnen oorsprong, uit het bovenste gedeelte van den flokdarm neemende, de inzwelging beletten, en door den lyder, als met geweld worden naar beneden gedreeven, 't geen niet dan zonder de uiterste smert geschieden kan, dewyl de *polypus*, door zyne beginneeming wordt tegen gehouden.

Nog kan men hier byvoegen, dat zy de ademhaling, in diervoegen dikwils in een oogenblik des tyds beletten, dat de lyder in gevaar is, van te verstikken, en zodra dit wederom ophoudt, brengen zy door geduurige aanbotsing op het *epiglottis* en *larynx*, een soort van hoest te weeg, welke

voor

(q) Zie hier van een fraaye afbeelding by NICOL. TULP, *Observ. Medic. lib. I, Observ. 36, pag. 48.*

(r) De Vermaarde RUYSCH, heeft dezelve mede in het *Antrum Hignori* gevonden, zie *vol. I, Observ. 77.*

voor den lyder allerlastigst valt, en met aaneenschakeling van toevallen, naar ontaarting zyner vogten, hem in de *cacochymia* of kwaadfappigheid doet vervallen, die hem (wanneer zyne kwaal door verzuim als andersints, ongeneeslyk wordt,) naar veele folteringen, in 't graf sleept.

Polypi en fungi, vaginales en uterini. Doch eene andere plaats, welke meer duisterheid by zig heeft, en waarin men zoo spoedig, de existentie of aanwezigheid, niet kan ontdekken, is de *uterus* of baarmoeder. Dat dit deel oneindig meer, met foortgelyke ongemakken bezet zy, dan doorgaans bekend is, en dikwils niet dan door den dood, en by het openen der lyken ontdekt worden, is my zelve in zeker geval gebleeken, 't welk ter zyner plaats, zal aanhaalen.

Polypi vaginales. De *vagina* of scheidde, wordt of door fungeuse of polypeuse *concreties*, of saamgroejingen aangedaan, welke over het algemeen, minder schadelyk zyn, dan wel, dat zy dit kanaal verengende, de *coitus* aan de zyde der vrouw, ongemeen pynelyk maaken, zynde buiten dien, door hun-

hunne toeneeming in grootte, in staat; om eene *semi prolapsus vaginae*, of halve uitzakking der scheidde, te weeg te brengen (s), zy worden door het onder slaan erkend, en zyn somtyds van buiten, zonder eenige verwydering der schaamdeelen, zichtbaar (t).

De *uterus*, de gevaarlykste zitplaats der *polypi* en *fungi*, wordt gelyk te vooren gezegd heb, of in zyne holte of in den hals, of op den rand der mond, door gemelde gezwollen aangedaan.

Over het algemeen, noemt men het eerste foort gevaarlyk, om dat zy 1. de uitvloeifelen vertraagende, gelegenheid geeven tot obstructien of verstoppingen, moeilyk te ontdekken, 2. door hunne grootte, dit deel belemmeren, en voor de bevrugting onvatbaar maaken; 3. en eindlyk, door verbastering aanleiding geeven, tot ontvellingen of *excoriatien* en *carcino-*

X. DEEL.

K k

ma

(s) JOBI A. MEEKREN *Observ. Med. Chirurg. Amst.* 1682, pag. 250-255.

(t) De Schaamte der Sexe, hier weinig op verdagt, doet hun dikwils jaaren agter-een, dit ongemak voor een foort van uitzakking aanzien, waar door de Genees- of Heelmeester versteecken blyft, om de noodige hulp toe te brengen.

mateuse affecties, of kankeragtige aandoeningen, welke terwyl zy, in de holte der baarmoeder beslooten zyn, niet gemerkt worden, voor en äleer zy reeds dit deel, op eene allergevaarlykste wyze hebben aangedaan.

Buiten de naadeelige gevolgen, brengen dezulke, die in den hals der baarmoeder gevonden worden, de lyderes dikwils in een groot gevaar, want eenmaal een zekere groote verkreegen hebbende, worden zy even als omtrend de *abortus*, van 2 à 3 maanden plaats heeft, door de saamtrekende kragt der lyfmoeder, die dezelve van alle kanten omringt, uitgedreeven, en blyven terwyl zy genoegsaame vastigheid hebben, aan hunnen voet hangen; waar door de lyfmoeders mond zig niet kunnende sluiten, aanleiding geeft, tot aanmerklyke bloedstortingen, welke, in het eerst, maandlyks vermeerderen, doch naderhand daaglyks stand grypende, door geenerhande middelen kunnen gedempt, of voorgekoomen worden, en dus de lyderesen in 't kort, in diervoegen hunne leevenskrachten doen verliezen, dat eindlyk de waterzugt,
een

een einde van alle haare smerten maakt.

Uit alle deeze kenmerken, de gevaarlijkheid der *polypi* en *fungi*, in opgenoemde deelen aangetoond hebbende, gaa ik over, tot de beschrijving, van een hulpmiddel, het welk ik als nog het beste oordeel, der gene die tot heden, voor dergelyke gevallen zyn uitgedacht, en waar van hoop, dat myn Leezers, welke zig op het behandelen, van soortgelyke ongemakken, hebben toegelegd, het zelfde voordeel moogen trekken, 't geen my in deezen is te beurt gevallen.

II. Dit werktuig afgebeeld (*plaat 1.*) agter deeze Verhandeling geplaatst, (*figuur 1.*) is saamgesteld, uit een soort van een vrouwe catether (a) (a) van zilver, maar een weinig langer en aan zyn uiteinde, ('t geen men den *conductor ansae*, of geleider van den strik noemt,) wat omgeboogen, heeft verder een stilet van het zelfde metaal (b), 't welk tot aan het einde van de catether kan ingeschooven worden, en door de beide zydelingsche openingen (cc), even als in de vrouwe catether, zig

K k 2

aan

aan het oog vertoont; door middel van dit fileet, omvat men het oog (d) van een zyde koordtje, dubbel gevouwen, het welk ruim een el lang zynde, de helft korter wordt, zo draa het om het fileetje gepasfeerd is, en dus het oog van de catether vult, terwijl de koordt hier door, als aan gemelde catether verbonden blyft.

Het zyde koordtje is dubbel (e) (e) (e) (e), gelyk gezegd heb, en moet in lengte, naar evenreedigheid, van den afstand van het gezwel, 't geen men zal afbinden, bepaald worden, koomende het andersints, op een duim of twee niet op aan, en aan deeze verdubbelde koordt, worden verscheidene ronde coraalen (f), van een zeer hard hout, (waar van de bekende paternosters gemaakt worden,) ten getale van 33 à 34 geregen; het mag de lengte van $1\frac{1}{2}$ voet of een halve el hebben, en heeft veel overeenkomst, met de zogenaamde paternosters; de beide einden van het koordtje, gaan vervolgens in een cubus (fig. 1.) (g), (of taarlingswyze werktuig) van yvoir, (welke aan twee zyden geheel open is,)

is,) (fig. 2.) (h) (h) door eene kleine ronde opening of gat (fig. 1.) (i), in den cubus.

Deeze cubus, heeft in 't midden een as of spil (fig. 2.) (k) van staal; die voorzien is van een kleine opening (fig. 2.) (l), om de beide einden (fig. 1.) (m) van de koorde, door te laten, welke van daar, directlyk uit den cubus gaan, door eene opening (fig. 1.) (n) in eene diametrale linie, van de twee voorige gesteld; wordende, met een of twee knoopjes, voor het terug gaan teegen gehouden. Aan den as van de cubus is gevoegd, een klein tandrat (fig. 1.) (o), 't welk men, door middel van een sleutelsgewys handvat (fig. 2. (p), naar begeerte kan om draaijen, en het geen voor het te rug gaan teegen gehouden wordt, door een snik of veer (fig. 2.) (q), wanneer men ophoudt met om te draaijen; zo dat deeze machine, in het klein, by een *axis in peritrochio* of windaas, kan vergeleeken worden. Nog dient by dit werktuig een tang, om de *polypi* te omvatten, gevoegd te worden, terwyl my met veel vrugt bediend hebbe, van een instrument, in de manier van

de *pince a feaux germe* van den Heer LEVRET (u), dog kleiner en subtiler vervaardigd, (zie verder plaat 1. fig. 3.) hier agter.

III. Het gebruik van dit werktuig, is zeer eenvouwdig, en juist niet moeilyk om te volbrengen, de afbinding vry zeker; verdienende, daarom, den voorrang, booven het geene, reeds ter afbinding is opgegeeven (v).

Men neemt de catheter, (die wy voortaan *conductor ansae*, of geleider van den strik zullen noemen,) in de linkerhand, en met de regter, de *fungus* of *polypus*, het zy met de vingers of tang, gevat hebbende, laat men (na alvorens de coraalen (fig. 1.) (f) (f), langs de dubbele koordt, een weinig naar beneden gehaald te hebben,) de tang (fig. 3.) en het uitwas, of den *polypus*, welken men wil afbinden, pasfeeren, door

(u) LEVRET *Acouchemens laborieux seconde planche de la suite, fig. 10.*

(v) Een voordeel, 't welk men in deeze methode booven alle anderen heeft, is, dat men geene medehelpers noodig heeft, dewyl een handig Chirurgy, in dit geval genoegzaam in staat is, door middel van de veer of snik, een hand ruimte te hebben, waarom ook zyne bewerking, ten opzigt van de Lyderes, te minder teegenstand zal vinden, dan wanneer 'er nog een tweede, tot gemelde operatie vereischt wierdt.

door den verdubbelden draad (fig. 1.) (e) (e), even onder het oog (fig. 1.) (c) (c), van den geleider van den strik; den *conductor* of geleider als dan opwaards brengende, en koomende by den hals van het gezwel, doet men de coraalen, door middel van de vingeren opschuiven, tot dat zy den hals van het gezwel beknypende, met de vingeren, geen verdere voortstuwung toelaaten, vervolgens brengt men de cubus (fig. 1.) (g), (reeds aan het dubbele koordt vastgemaakt) tot teegens de coraalen; men doet dezelve opwaards ryzen, door middel van het tandrat, 't welk wel haast den hals van 't gezwel beknypende, 't zelve toestroot, en te gelyk alle leeven, in dat deel doet ophouden.

Om hier van overtuigd te zyn, behoeft men 1 à 2 vingeren in te brengen, wanneer men duidelyk, eene opzetting van 't gezwel zelve, zal gewaar worden, en by aldien het zig laat zien; eene blaauw en paarsche couleur aanneemt.

Hier van wel overtuigd zynde, neemt men den *conductor ansae* terug, 't geen

eenvouwdig door het terug trekken, van het zilver stilet (b) geschiedt, als wanneer gemelde *conductor* loslaat; en men schuift nogmaals de coraalen (door de vingeren geholpen) naar boven, men windt het tandrat één à twee slagen om, waar door dat gedeelte van het koordtje, het geen om het stiletje gezeeten heeft, ingewonden wordt, terwyl het gezwel, hier door, te vaster beklemd raakt.

Dit verrigt hebbende, kan men het tandrat, met een lint of draad aan het lyf of hemd vast maaken, dan wyl dit aan eenige moeilykheid of hinderpaalen, onderheevig is, vinde ik beter, de dubbele koordt, tusfchen de laatste 2 à 3 coraalen, met een touwtje of draad af te binden, of naar het ontwinden van het tandrat, (op welken tyd men de handen ruim heeft) de beide einden koordt, (van het tandrat ontslaagen) op een stukje hout nader toe te binden, (zie plaat 1. fig. 4.) (r), om dus het staale tandrat voor roest te bewaaren, het geen buiten twyffel zoude plaats hebben, indien men 'er het zelve aan liet, het welk dan ook
tot

tot myn leedweezen, schoon het alvoorens met linne omwonden hadt, heb ondervonden.

Hier teegen valt natuurlyk in te brengen, dat indien men de einden van beide de draaden, op een stokje kan saambinden, en zulks op het laatst wanneer het gezwel toegekneepen is, ter bewaaring van het tandrat noodzaaklyk wordt, waarom men dan het tandrat noodig heeft, terwyl als een generaale stelreegel in de heelkonst, de eenvoudige, wanneer zy voldoen, booven de saamgestelde, welke meer omflag hebben, verkiest.

Dan hier op antwoorden wy, de nuttigheid van dit tandrat ondervonden te hebben, alzo dit werktuig van een snik of veer voorzien zynde, onder deszelfs behandeling, gelegenheid geeft, om de vingeren ruim te hebben, die men intusfchen, naar maate men het tandrat omdraait, gebruiken kan, om den *polypus* en *fungus* te observeeren, en de coraalen naar booven te schuiven.

Het teegengestelde heeft dikwils plaats, in de manier van afbinding van

den Heer LEVRET, waarin men de beide handen noodig hebbende, gevaar loopt, dat door 't affchieten van den zilveren draad, of door 't ontglippen der vingeren, de *polypus* voor een gedeelte wordt afgerukt, waarop dikwils bloedstorting kan volgen, of ten minste de operatie ten deele mislukken kan.

Voeg hier nog by, dat men door middel van dit tandrat, veel beeter in staat zy, by trappen, de toeknypping ter uitvoer te brengen, dan wanneer zulks in het donkere, of in eene plaats welke ver van de hand geleegen is, (op eenmaal) geschiedt.

Dit wydloopiger voor af hebbende laten gaan, als juist een der voorregten, van bovengemeld werktuig zynde, gaa ik thans over, tot het opgeeven van vier gevallen, waarvan naamelyk drie, in de *baarmoeders mond*, en een *in de neus*, plaats hadden, zynde het eerste soort, in deeze landen, (in kwaadsappige gestellen,) (waar by de *menses* buiten tyds ontbreeken,) menigvuldiger, dan men wel zou denken, terwyl het laatste, niet in verge-

lyking met de andere te trekken is, als meest in drooge en bergagtige landen, voorkoomende.

Het eerste van deeze vier, in het jaar 1772 voorgevallen zynde, hadt ik reeds lang deelagtig kunnen maaken, dan liever van den gewenschten uitslag van deeze methode, ten vollen willende overtuigd zyn, heb ik met reeden zulks uitgesteld; thans gaa ik over, om dezelve succesfivelyk op te geeven.

E E R S T E G E V A L.

Het was den 4 *Augustus* 1772, wanneer geroepen zynde, by de vrouw van *Hendrik van Zaagen*, Mr. Metseelaar binnen deeze stad, (welke vrouw toen ter tyd 26 jaaren oud zynde, op den 9 *April* van het zelfde jaar, verlost was, van een leevendig kind,) by myne komst vernam, dat zy feedert dien tyd geklaagd had, over heevige pyn in den onderbuik, verzeld met de gewaarwording van een bal of dikte, (verschuifbaar zynde) en in de *regio hypogastrica*, eeven boven het schaambeem, zig nu en dan uitwendig, zo het
scheen,

fcheen, latende gevoelen. Zy was feedert haare verlossing, op verschillende tyden, veel bloeds kwytgeraakt, en hier door buiten kragt, en in een staat van consumptie of uitteering; en wanneer de bloedvloeijing, (welke om de 14 daagen zig het sterkst vertoonde,) een weinig verminderde, volgde 'er spoedig, eene witte vloed *fluor albus*; die met eenen zeer kwaaden reuk vergezeld ging.

In deezen toestand, haar van tyd tot tyd examineerende, schreef ik diverse middelen voor, doch alle zonder merkelyke vrucht.

Den 4 *Augustus*, (de dag, waarop by haar op het onverwagtst geroepen wierdt,) was gemelde bal of *fungus*, uit de *uterus* in de *vagina* gekoomen, en wyl de patiente, niet anders dagt, dan een *abortus* of misval te zullen ondergaan, hadt zy alvorens een vroedvrouw laten haalen, die in dezelve meening, na 'er lang aan getrokken te hebben, (terwyl de vrouw erbarmelyk schreeuwde) zig verbeelde, dat het de lyfmoeder zelve was, welke omgekeerd naar beneeden zakte; zy tragte derhalven, deeze wederom in
 haa-

haare plaats te brengen, doch zulks mede wegens heevige pyn niet lukkende, liet zy myne hulp verzoeken; wanneer, hand aanstaande, wel haast gewaar wierdt, dat dit gezwel van eene niet natuurlyke gestalte was, en geensints tot de lyfmoeder behoorde; en wyl de vrouw door voorafgaande bloedvloeiingen, ongemeen verzwakt en vermaagerd was, kon ik de eene hand inbrengende, terwyl de andere op de *regio hypogastrica* geplaatst was, de lyfmoeder zelve duidelyk, en als natuurlyk van groote, gewaar worden.

Het was eerst den 7 *Augustus*, dat ik gelegenheid hadt, dit gezwel, het geen een waare *fungus uterinus* was, aftebinden.

By het onderslaan bleek het my, dat deeze zyn begin nemende, op den afstand van $\frac{3}{4}$ duim, in den hals van de baarmoeder, iets grooter was dan een ganzen-ey, (zie plaat 1. figuur 5.) en wanneer de hand te rug getrokken hadt, de *vagina* geheel vervulde.

Ik verrigte de afbinding zonder medehelpers, met weinig moeite, en verliet haar, ten vollen bewust, myn oogmerk te zullen bereikt hebben; de
vol-

volgende dagen was zy ongemeen welvaarende, en wierdt geen droppel bloeds gewaar, het welk aan de verplaatfing van den *fungus*, welke thans geleegenheid gaf, dat de lyfmoeders mond zig floot, toefchreef.

Den 14 *Augustus*, viel de draad, die tot de afbinding gediend hadt, met het daar by zynde tandrat en coraalen af, en den volgenden dag, hadt ik het genoeg, de *fungus* (zie plaat I. fig. 5.) te zien volgen, met dien gewenschten uitflag, dat de pyn en ongemeene vloed, van het oogenblik der afbinding, geheel verminderd, ophielden, en de patiente, met het gebruik van het *extract cortic. peruv.*, onder de gedaante van pillen, in 't kort, tot haare voorige kragten terug kwam, terwyl zy feederd, van alle haare toevallen, volkoomen hersteld is, en tot heeden, eene gewenschte gezondheid geniet.

T W E E D E G E V A L.

Het tweede geval, veel gevaarlyker en langduuriger, hadt plaats, by de egtgenoot van den Heer *Keyzer*,
Konst-

Konstfchilder binnen deeze stad. Deeze Juffrouw, van een bloedryk en phlegmaticq temperament, circa 47 jaaren oud zynde, wierdt in *January* 1774, door koorts, en eene *catharrale fluxie*, op het hoofd en tanden aangestast, waar by zig vervolgens eene heevige bloedvloeijing vertoonde, zy was te vooren van 3 à 4 kinderen verlost, en doorgaans na haar kraambed, vry gereguleerd geweest.

De vloed, niet teegenstaande zy van tyd tot tyd geneesmiddelen gebruikte, telkens vermeerderende, bragt te weeg, dat gemelde, op het laatst van *Augustus* bedleegerig wierdt, en gedurende neegen weeken, met kleine stortingén, het bed moest houden, terwyl zig nu en dan stukken en klonters geronne bloed lieten zien, (waar na de vloed egter allenskens, een weinig begon te verminderen,) dan deeze lyderes, in denkbeeld zynde, dat haare jaaren, en de te verwagtene vermindering van maandelykschen vloed, de oorzaak van haare kwaal uitmaakten, bleef onbekommerd, in het gebruik van huismiddelen voortgaan, een ieders raad zonder vrugt opvolgende,

ter-

terwyl de aanhoudendheid der vloed, haare kragten in diervoegen uitputte, dat zy geheel buiten staat geraakte, haare huishouding waar te neemen, en de eerste beginselen van de waterzugt, *anasarca* (tusfchen vel en vleesch) onderging, zynde kort daar aan, over het geheele lighaam dik en opgezwollen.

In deezen staat was het, dat ik op den 6 *November* 1775, voor de eerste reis by haar geroepen wierdt, wanneer zo veel mooglyk, door abforbeerende en ligt adstringeerende middelen, uit de *testae ovorum pp.* en *pulvis terrae catechu &c.*, den vloed te genging, terwijl, door voorgaande verhaalen, mede in denkbeeld gebragt was, dat haare maandelyksche vloed, langs deezen weg, een einde stond te neemen.

Doch naauwlyks haar 4 à 5 dagen gevifiteerd hebbende, kwam haar toestand, my nog veel gevaarlyker voor, dan in den beginne gedacht hadt; en begrypende, hoe noodzaaklyk het was, my vooraf te verzeekeren, of'er geene plaatslyke oorzaak, het zy in de lyfmoeder of *vagina*, standgreep; verzocht,

zocht ik haar te moogen onderslaan, (my op dien tyd vlyende, de waare oorzaak te zullen ontdekken,) na lang zoekens egter, kon ik niets ge- waar worden; waarom verpligt wierdt, my aan eene indicatie of handelwys te houden, overeenkomstig met de bloed- vloeijing en waterzugt, 't welk ook niet geheel, voor een tyd zonder vrugt was.

Dewyl haar Ed., op aanraaden van anderen, meermaalen gebruik gemaakt hadt, van rooden wyn op caneel ge- trokken, nuttigde zy hier van, daag- lyks een once of vier, dog mede zon- der vrugt, het geen dan ook (zo draa het tot myne kennis was gekoomen,) volstrekt verbood, latende in plaats van deeze middelen, by aanhoudend- heid het *extract. cort. peruv.*, *conserva rosar. rubr.*, *pulv. terr. catechu*, het *pulv. test. ovarum* &c. gebruiken, waar door het my gelukte, haaren toestand niet alleen draaglyker te maaken, maar zelfs de *anasarca* merk- lyk te doen verminderen, vermyden- de in deezen, alle verhittende midde- len, waar door zy geduurende den winter, wederom in staat geraakte,

om het opzigt over haare huishouding te kunnen waarneemen.

Al vroeg in het voorjaar, kwam de bloedvloeijing wederom te voorschyn, en wel in diervoegen, dat wanneer zy een aanmerklyk verlies hadt ondergaan, deszelfs couleur allengskens verminderde, en uit gebrek van kragten, in *lympba* of wei overging, 't welk altyd eenig rood behield, (*loture du chair*,) blyvende dit aanhouden, tot dat haare kragten in diervoegen vermeerderd waren, dat het roode gedeelte van het bloed, merklyk hersteld was, wanneer zy van nieuws langzaamerhand, tot haar voorig verval van kragten verviel, en op het punct stond, van geheel door de waterzucht te zullen overstelpt worden.

Den 1 *Maart* 1776, wanneer dit geval, tot eenen zeer grooten trap van gevaarlykheid geklommen was, nogmaals my willende verzeekeren, of'er eenig vreemd lighaam, zig aan den mond der baarmoeder onthield; hadt ik by het onderslaan, eindelyk het geluk, een *fungus* van de grootte als op (plaat 1. fig. 6.) is afgebeeld, te ontdekken; zynde gemelde *fungus*, even met

met de toppen der vingeren te bereiken, en als in den hals der baarmoeder bekneepen, waarop haar, niet zonder veel vergenoëging, eene spoedige verlossing, van alle haare toevallen beloofde, en het werktuig ten dien einde, in order bragt.

Den 3 Maart, myne lyderes, op een rustbank, overdwars, met beide de voeten op een stoof, en eenige kussens agter den rug geplaatst hebbende, verzocht ik den Heer *Keyzer*, haar Egtgenoot, my alleen in de afbinding te adfisteeren; bragt vervolgens de vingeren in de *vagina*, waarop de *fungus*, met een lange en smalle tang, (plaat 1. fig. 3.) naar my haalende, van langzamerhand gelegenheid kreeg, om 'er met de linker vinger agter te koomen, en zyne waare grootte te bepaalen.

Naar het my voorkwam, hadt het op dien tyd, volmaaktlyk de gedaante van een middelmaatigen appel, (zie plaat 1. fig. 6.) hangende aan een klein halsje, zyn begin in het midden der baarmoeders mond neemende, het was boven dien van een vry vaste zelfstandigheid; dit zelve veroorzaakte my veel moeite, eer, naar genoegen,

het snoer kon ombrengen, alzoo deeze *fungus*, door bezetting van den mond van het *os uteri*, waar uit hy even gepasfeerd was, dikwils ontglippte, en dus verplicht was, van nieuws te beginnen (w).

Na eenig toevens, en na het losgaan van een snoer, gelukte het my eindlyk, het gewenschte oogmerk te bereiken, waarop haar Ed. te bed gebracht, stilte en rust liet genieten.

Byzonder hadt ik reeden om voldaan te zyn, wanneer des avonds te rug koomende vernam, dat de vloed (welke tot dien morgen hadt aangehouden,) feederd de afbinding, oogenbliklyk was opgehouden, en de lyderes, na het nuttigen van vleeschnat, eenige uren rust hadde genooten, en hier door merklyk verkwikt was.

Ik had den draad met de coraalen, ten getaale van 11, (om het tandrat voor roest te bewaaren, gelyk te voren gemeld heb,) aan een klein stukje
houts

(w) Ongelooflyk is het, hoe weinig aandoening, de lyderesfen, van deeze bewerking hebben, alle betuigen zy eenpaarig, buiten zeeker foort van lastig gevoel, geen de minste pyn gewaar te worden.

houts verknogt, even buiten de *vagina* gelaaten, doch door de terugwyking der lyfmoeder, die eenigfints met het gezwel, in de afbinding, neederwaards was gehaald, was zulks met het daar aan zynde snoer, in de *vagina* terug getrokken, waarom het met een stukje linnen, om alle smet voor te koomen, omwond, en dus egter myn oogmerk bereikte.

Den volgende avond, by haar ge-roepen zynde, hadt zy eenige stinkende stof geloosd, welke aan zyne papagtigen aart wel draa erkende, de substantie der *fungus* te zyn, die door voorafgegaane ontglipping teer geworden zynde, gebarften was, en zyne inwendige pulpeuse of papagtige zelfstandigheid, hadt afgegeeven, wanneer met het appliceeren, van doeken in azyn natgemaakt, de stank wel haast wegnam, en de patiente, tevens van haare ongerustheid onthief.

Den derden dag, na de afbinding, kwam de dubbele draad met de coraalen, en een gedeelte van de vleeschagtige zak, die meerendeels gerot was, te voorschyn, seederd heeft zy nimmermeer, eenige storting of onmaati-

gen vloed vernoomen; haare maandelijksche ontlasting, verscheen booven verwagting, naar verloop van weinige weeken; waar door haar Ed. seederd, met het gebruik van kragtgeevende middelen, van haaren waterzugtigen staat, in diervoegen terug gekoomen is; dat zy in de maand *Augustus*, van het zelfde jaar, in staat was, om haare daaglijksche beezigheeden, met genoeg en waar te neemen, zynde seederd, van dit zo gevaarlyk toeval, ten vollen hersteld.

DERDE GEVAL.

Het derde en laatste van dit soort, heeft plaats gehad, by de vrouw van *Daniel Hazebroek*, Postknecht, woonende by de *Syspoort*.

Gemelde vrouw, oud zynde by de 40 jaaren, en naar gising 6 à 7 maanden zwanger, kwam den 7 *Augustus* 1776, aan myn huis, klaagende van geduurige pyn in den onderbuik, verzeld van bloedvloeiing, welke schoon niet heevig, door de aanhoudendheid, haare kragten in diervoegen afmatte, dat zy naauwlyks in staat was, haare
huis-

huishouding meer waar te neemen. In het midden van *September*, gemelde onderstaande, wierdt ik onmiddelyk twee *polypi* (hunne inplanting, aan de ingang der baarmoeders mond neemende,) gewaar, zy waaren beide aan éenen voet gehegt, en wierden den volgenden avond, wanneer eerstgemelde wilde afbinden, nog door twee andere gevolgd, alle aan denzelven voet verknogt (x); de afbinding, geschiedde zonder eenigen teegenstand, de vloed hielt van het oogenblik af aan op, en bragt boovendien te weeg, dat gemelde vrouw, in de maand *October* van een leevendig kind verlosté, en naaderhand vry spoedig, uit dit kraambed herstelde.

Het kind, door berooving van voedsel, gedurende de eerste maanden der dragt verminderd, en geen zog kunnende genieten, overleed eenige daagen na de verlossing.

Deeze drie observatien, wat breedvoeriger opgegeeven hebbende, gaa ik thans over tot den *polypus nasi*, en of schoon tot nog toe, maar een geval

L 1 4

van

(x) Zie plaat 1, fig. 7.

van die natuur behandeld heb, kan ik niet voorbygaan, hetzelfde hier by te voegen.

VIERDE GEVAL.

Adriaan de Priester uit het land van Cadzand, kwam den 17 *October*, van het jaar 1772, myne hulp verzoeken, wegens een gezwel in het regter neusgat, het geen by examinatie, grooter scheen dan een paardeboon (y), en hem de ademhaaling, merklyk belemmerde.

Het was op den 9 van boovengemelde maand, eerst naar buiten geschooten, en vervulde hetzelfde geheel.

Het tangetje (plaat 2. fig. 1.) in de linkerhand genoomen hebbende, haalde ik het een weinig naar my toe, bragt 'er de ligatuur, door middel van een dundere draad, en de kleinste coraalen (plaat 2. fig. 2.) om, en naar het afgebonden te hebben, (als voren gemeld is) liet ik 'er omtrend 7 à 8 coraalen aanhangen, met dat gewenscht effect, dat deeze *polypus* of
slym-

(y) Zie plaat 1, fig. 8.

symprop, den 20 afviel, en hem van een lastig ongemak bevrydde.

In deeze vier gevallen, heb ik ondervonden, dat de afbinding, geen de minste pyn te weeg brengt, schynenden de *polypi* en *fungi* geheel ongevoelig te zyn. Onder de verscheidene geneesmiddelen, welke men tot het wegneemen van de neus *polypen* beezigt, is de *turunde* met enkel kaarsvet of smeer omwonden, niet de minste (z). In sommige gevallen, daar 'er maar een of twee takken, in de neusgaaten te vinden zyn, doet dit middel, een verwondering waardige uitwerking, dan egter is het voor de keel *polypen*, zo min als het gebruik van den *spiritus salis marini*, in plaatsen ver van de hand gelegen, van geen de minste nut, desgelyks zyn alle zogenaamde *cauteria potentialia*, te verwerpen, alzo zy niet, dan voor een zeer geringen tyd, den aanwas belet heeft, en in afgeleegene holten, niet kunnen gebeezigd worden.

Het blykt derhalven ten klaarsten,

Ll 5 20

(z) *Journal de Medicine*, tome 19 Novembre, pag. 433.

zo uit het geen wy vooraf hebben laaten gaan, als uit de drie eerstgemelde gevallen, hoe gevaarlyk het voor de sexe zy, wanneer 'er *polypi* of *fungi*, in de *uterus* stand grypen; en hoe noodig het zy, door 't geduurig onderflaan, van een daarin ervaaren vroed- of heelmeester, zig van hunne tegenwoordigheid te verzeekeren, alzo by hunne uitzakking uit de lyfmoeder, in deszelfs hals, (waar van het tydftip onzeeker is,) de niet natuurlyke verwydering van deelen, welke dienden geflooten te blyven, de lyderessen (zo niet by tyds ondekt worden,) in een uitfteekend gevaar brengen.

Gelukkig egter, zoude het, zo voor de lyderes, als voor den heelmeester zyn; indien men ten allen tyde, de aanweezenheid van foortgelyke vreemde lighaamen, kon ontdekken, en aan den onmaatigen vloed, op het oogenblik, door eene onpynelyke konstbewerking, paalen stellen. Dan eenige gevallen, wanneer de *polypi* en *fungi*, hunne inplanting in den grond des lyfmoeders neemende, door bykoomende inwendige gezwollen, belet worden, door deszelfs mond heen te drin-

dringen, of eindlyk, daar waare *carcinomata* (kankeragtige gezwellen) plaats hebben; zyn van dien aart, dat ſchoon men al van hunne aanwezigheid overtuigd was, (gelyk my zelve, ten opzigt van differente *carcinomata uterina*, is voorgekomen) (a), men egter, met alle mogelyke hulp, geen de minſte verligting, kan te weeg brengen, tot dat de dood alleen, een einde aan haare kwaalen maakt (b).

Een merkwaardig exempel hier van, zal ik thans bybrengen, te meer alzo gelegenheid kreeg, dit lighaam te moogen openen.

Willemina Ente, jongedogter, in de 30 jaaren oud, en woonagtig binnen deeze ſtad, wierdt in de herſt van het jaar 1774, door eene onmaatige bloedvloeijing, welke telkens wederkeerde, aangetast; zy gebruikte verſcheidene
ge-

(a) In deeze, vond ik den mond der baarmoeder, doorknaagd en uitgeteerd, geevende op het aanraaken, eene ſtinkende bloedende ſtof van zig, welke de lyderesſe tot op het laatſt haares levens bybleef, en uitmergelde.

(b) *Celeberr.* MORGAGNE *opera Anatomica Cl. RUYSSCHII*, volum. I *observ.* 6.

geneesmiddelen, ter verbeetering van haare kwaal, doch zonder vrugt.

Den 4 *February* 1775, verzocht zy myne hulp, wanneer het my voor een tyd gelukte, den onmaatigen vloed paalen te stellen, en haare kwaal draagelyker te maaken; dan egter met het voorjaar, tot de voorige bloedvloeying vervallende, sloeg ik (naar de beste middelen vergeefs beproefd te hebben,) hand aan, met geen andere gedagten, dan wel haast een *polypus* of *fungus*, te zullen ontdekken; dan hoe zeer my hier in beyverende, bleef het onderzoek altoos vrugteloos, en noodzaakte my, by de inwendige middelen te moeten berusten. Op 't laatst van het jaar, wierdt zy waterzugtig, en overleed convulsif of stuipagtig, omstreeks den 8 *December*.

Ik hadt het genoeg, haar te moogen openen; waar by het volgende ondekte.

1. De holte van den buik, met een *hydrops ascites* (besloote waater) gevuld, gelyk het geheele lighaam, met een *anasarca* overtoogen.

2. De *intestina tenuia* of (dunne darmen) *spastice*, (krampsgewyze) hier en daar

daar faamgetrokken, en in het *ileum*, een volmaakte *volvulus* (c) of kronkel.

3. De lyfmoeder buiten maaten opgezwollen, paarsch van couleur, met gangreneuse plekken bezet, en omtrend van dikte en grootte, als by een zwangere vrouw, van 4 à 5 maanden dragts, plaats heeft.

Deeze geopend zynde, vond ik van binnen bezet, met een foort van knoestgezwel, waar by veel *ichor* of scherp water, en een weinig gebonden etter, voorts in zyne binnenste wanden, meerendeels van zynen natuurlyken staat verbasterd, en met een uitwas na een *fungus* gelykende bezet, geevende de hals der lyfmoeder blyken, van eene opene kanker; waar uit dan vry zeeker konde opmaaken, dat deeze dogter in eene toestand geweest was, welke geheel en al, hoopeloos kon genaamd worden; voornaamlyk, uit de onmoogelykheid, van dit gezwel te ontdekken, en eenige plaatselyke hulp toe te brengen.

Al

(c) De Heer Profesfor SANDIFORT, in zyne *Observat. Anat. pathol. liber II*, Leiden 1778; heeft hier van *tab. 8 fig. 5*, een fraaie afbeelding gegeven.

Alvoorens deeze myne waarnemingen besluit, kan ik nogmaals niet voorby gaan, de nuttigheid en overgrootte noodzaaklykheid, van het dikwils onderlaan, in deezen, onder het oog te brengen, eene omftandigheid, welke maar al te dikwils, het zy uit fchaamte, het zy uit nalaatigheid verzuimd wordt, en waar van men de gevolgen, maar al te laat ondervind.

Uit de verhalen van ter zyden, en gevolgtrekkingen, uit gelykluidende omftandigheeden, zoude ik wel durven bepaalen, dat de teegenwoordigheid van *polypi* en *fungi*, in deeze landen zoo zeldzaam niet zy, dan men doorgaans wel denke, en daarom een iegelyk, welke zig in opgemelden ftaat moogen bevinden, op het ernftigfte aanraaden, hoe eerder hoe liever in deezen, gepaste maatregelen te neemen, om van dergelyke dreigende gevaaren, te moogen ontheft worden, tot aanmoediging hier van, durf ik volmondig, de gehoudene methode, beneevens het opgegeevene werktuig, aanpryzen; en in allen deeze hooger fchatten, dan het geen tot nog toe, in foortgelyke gevallen is uitge-

gedagt, dit laatste blykt mede ten vol-
len; voor eerst, uit de onmoogelyk-
heid der afglipping, waar van (zodra
de koord ter bestemder plaats gekoo-
men is,) geen voorbeeld weet (d),
en 't welk men langzaamerhand kan
toetrekken, of naar believen loslaa-
ten.

Ten tweeden, dat men zonder ge-
vaar van afbreeking van den hals der
Polypus, denzelven kan toehaalen,
naar maate 'er verdunning of verwel-
king, plaats heeft.

Boovendien heeft men nog dit voor-
deel, dat met een dunneren draadt,
kleenere coraalen, (plaat 2. fig. 2.)
(waar toe de zwarte kunnen gebruikt
worden,) en een zeer dunnen *conduc-
tor ansae*, (plaat 2. fig. 3.) met het op-
gemelde tandrat, (in gevallen daar de
ruimte merklyk verminderd is, of by-
na ontbreekt,) men in staat zy, deeze
operatie naar wensch te verrigten, (zie
plaat 2. fig. 1. 2. en 3.)

De gewenschte uitslag van myne
vier

(d) In het Werk van den beroemden LEVRET,
sur la Cure Radicale des Polypes, zyn hier van in-
teegendeel, verscheidene voorbeelden voor handen.

vier eerste onderneemingen, hebben my aangespoord, om boovengemelde observatien aan den dag te leggen; de hoop dat myne geringe en zwakke pooging, tot voordeel van mynen evenmensch mag strekken, is al het geen in deezen bedoel.

*Extrait d'un Lettre de Monfr. HOF-
MANN; Chirurgien Major de l'Ho-
pital a Mastricht, du 10 Avril
1755, a Monfr. P. DE WIND, Doc-
teur en Medicine &c. &c. a Mid-
delbourg.*

„ . . . . . (Je vous envoie) un chapelet avec
„ son cabestan et porte fil, dont je me sers depuis 6
„ ans avec satisfaction, pour faire la ligature des
„ polypes uterins et vaginaux. La maniere de s'en
„ fervir, est d'allonger le fond de l'anse hors du cha-
„ pelet, pour passer une pincette aux travers de
„ l'anse pour fixer le polype; on donne cette dernière
„ a tenir a un aide (a), et on pousse la sonde
„ avec le fil au pedicule de la tumeur, ou au lieu
„ qu'on a choisi, pour placer la ligature. Ayant
„ remis la sonde au meme aide, on arrange le fil
„ d'un coté avec le doigt, et de l'autre avec la
„ sonde, pour pouvoir glisser les grains du chapelet
„ vers la tumeur, alors en retirant le noeud derriere
„ le cabestan, on passe celui contre les grains, on en
„ tourne la poulie jusqu'à ce que la sonde commen-
„ ce a se mouvoir, ce qui marque qu'il faut en reti-
„ rer le stilet d'argent, pour degager le cordonnet,
„ quelques autres tours de la poulie suffisent de fai-
„ re la ligature.

„ Un linge au tour du chapelet et de cabestan,
„ soutenu d'un T. font l'appareil.

„ Cet Instrument, a l'avantage superieur á toutes
„ les Machines composées de Monfr. LEVRET, que
„ par son moyen on peut serrer la ligature, a mesu-
„ re que le polype se flettrit; ou la relacher, en cas
„ des raisons. Il semble, que depuis les premières
„ cures, que j'ai faites ici, de cette maladie, elle se
„ X. DEEL. M m „ soit

(a) Te vooren heb ik aangetoond, dat men geen medehelpers
noodig heeft, alzo deeze, van het geen inwendig omgaat, niets
weetende; doorgaans meer belemmeren, dan voordeel doen.

„ soit en quelque façon multipliée, puisque j'en ai
 „ déjà eu 8 occasions. Je fouhaite de tout mon
 „ coeur, que vous Monsieur, ou ceux aux quels
 „ vous jugerez a propos de le communiquer, en ay-
 „ ent le même succès &c. . . . . (b)”.
 —

(Signé)

H O F F M A N N.

Ch. M.

(b) Blykende hier uit, dat de Heer HOFMANN, van dit werktuig geen geheim maakte, terwyl het my aan de andere zyde, dikwils verwonderd heeft, nergens eenige melding 'er van gevonden te hebben.

U I T L E G G I N G

V A N

P L A A T I.

Instrumenten geschikt voor de Polypi en Fungi Uterini.

Figuur 1. verbeeldt de *conductor ansae*, met zyn zydene koordt, coraalen, en *cubus* of tandrat, (fig. 1. en fig. 1. * en fig. 1. *)

(aa) De *conductor ansae*, (b) het zilver stilet, 't geen dient, om het oog van de zydene koordt (d) in (cc) vast te houden, (eee) de zydene koordt van een verwijderd, om 'er de tang, waar mede men den *polypus* of *fungus* gegreepen heeft, door te laten.

(ff)

Fig. 5.

Fig. 6.

Fig. 9.

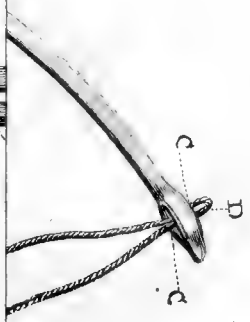

Fig. 1.

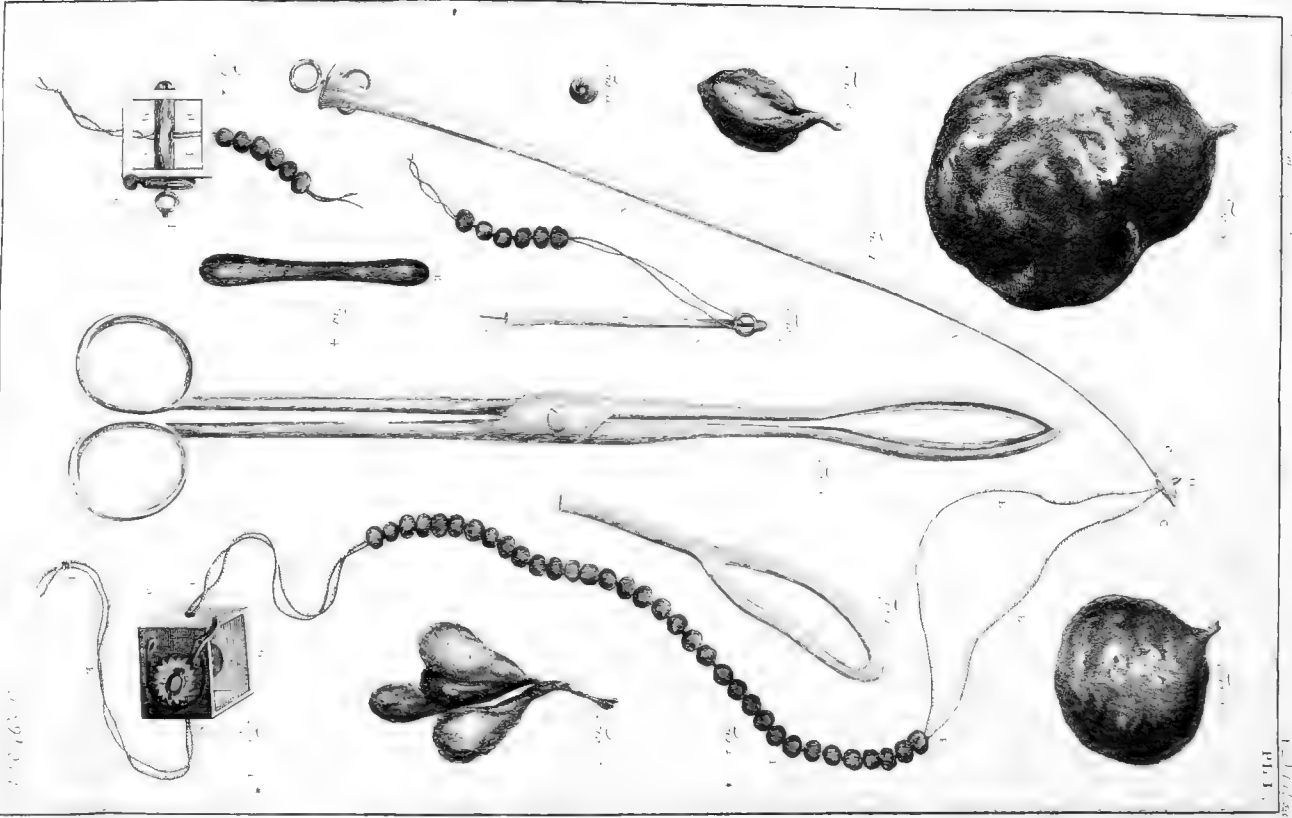

Fig. 11.

Fig. 7.

Pl. 1.

- (ff) Fig. 1. * De coraalen, ter nombre van 34, en (e), de koordt in den *cubus* gaande; in (e), uit dezelve terug koomende; (g) de *cubus*.
- (h) Fig. 2. De *cubus*, aan twee zyden open; (i) fig. 1. * opening, of klein rond gat in den *cubus*, waar door de zydene koordt pasfeert, naar den as (k).
- (l) De opening in den as, tot doórlaating van de koordt, (zie fig. 2.)
- (m) Fig. 1. Eind van de koordt, waarop een knoop gelegd wordt, voor het terug gaan, door de opening (n) fig. 1.
- (o) Verbeeldt het tandrat, voorzien van een veer of fnik, om het terug gaan te belletten.
- (p) Fig. 2. Het staale oog, waarmede men het tandrat opwindt of loslaat; (q) de fnik, welke door een veer tegengehouden wordt.
- (r) Fig. 4. Verbeeldt een houtje, of stokje van ebbenhout, waarop de einden van de zydene koordt, na de operatie vastgehegt, of geknoopt worden.
- Fig. 3. De tang, in de manier van een *pince a feaux germe* van den Heer LEVRET, dienende om de *fungus* of *polypus* te vatten.
- Fig. 5. Notabile *fungus uterinus*, bladz. 523 vermeld.
- Fig. 6. Afbeelding van een *dito*, doch kleiner, bladz. 526 vermeld.
- Fig. 7. Afbeelding van een *polypus uterinus*, bladz. 534 vermeld.
- Fig. 8. Afbeelding van een *polypus nasi*, bladz. 536 vermeld.
- Fig. 9. De *conductor ansae*, in een anderen stand, om zyn oog, stilet, en omvatting der koordt te kunnen zien.
- Fig. 10. Een blad van de tang fig. 3, op zyde, om deszelfs breedte te kunnen nagaan.
- Fig. 11. Een van de coraalen, mede op zyde geplaatst.

U I T L E G G I N G

V A N

P L A A T I I.

*Instrumenten geschikt voor de Polypi Nafales
en Gutturales.*

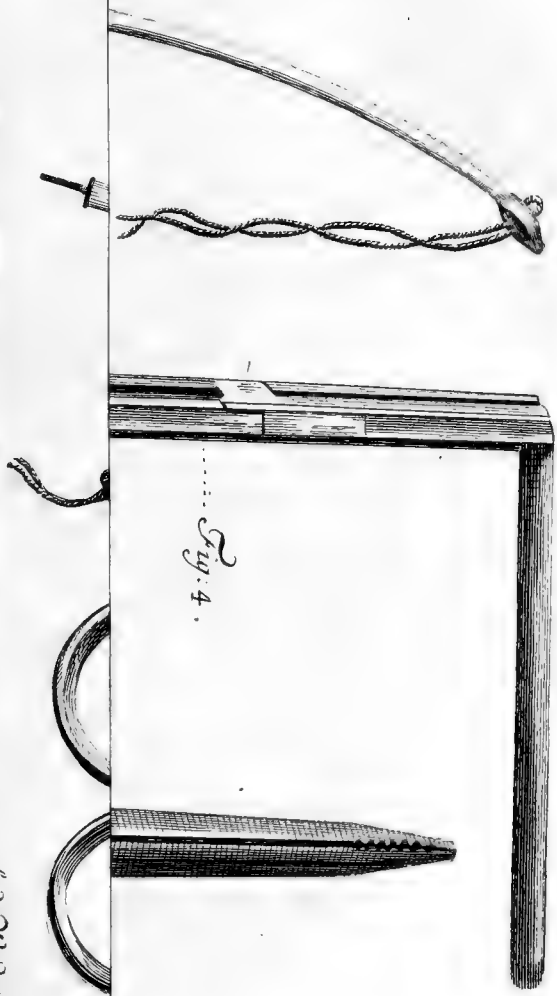
- Fig. 1. Tang, geschikt voor de *polypi nasales* en *gutturales*.
- Fig. 2. Een dunnere *conductor ansae*, met zyn snoer en zwarte coraalen, doch merklyk kleiner, om in engere plaatfen de afbinding te konnen verrigten, moet in 't gebruik, mede aan den *cubus* of het tandrat (plaat. 1. fig. 1. *) gehegt worden.
- Fig. 3. De dunnere *conductor ansae* in zyn geheel, met het stilet.
- Fig. 4. Een zogenaamd *speculum nasi*, waarmede men langzaam voortgaande, de neusgaaten aanmerklyk verwyderen kan.
- Fig. 5. Een stukje hout van hetzelfde foort (als op plaat 1. fig. 4.) (r) doch kleiner, om na de operatie, de einden van het zydene koordtje op t'saam te binden.
- Fig. 6. Een zilver plaatje, met eene kleine opening, geschikt om voor den *cubus* te plaatfen; ten einde men in staat zy, om met het kleinste foort van coraalen, de afbinding te verrigten, en de coraalen te beletten, in den *cubus* te sluipen.

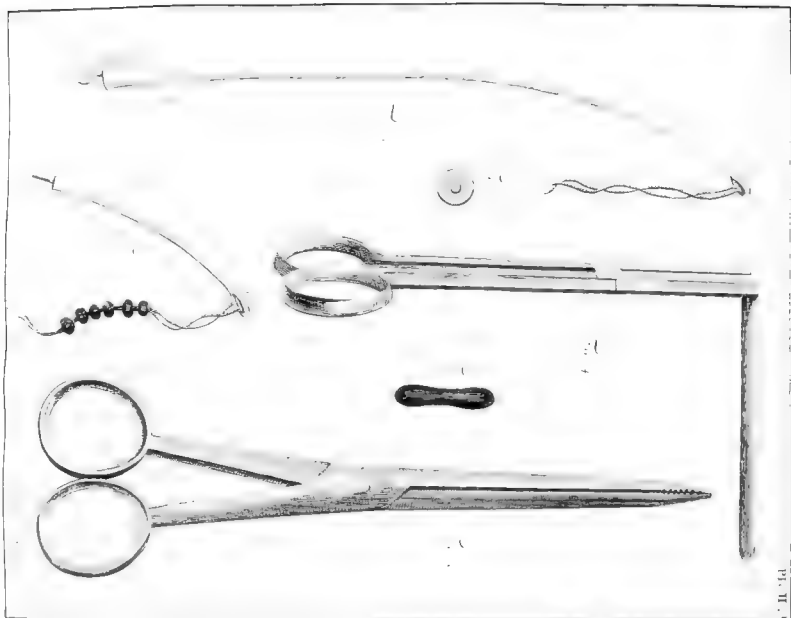
A A N-

PI. II.

J: de W. d. 21.

AANMERKINGEN
OVER EENE
BEDEKTE ONTSTEEKING
EN
VERZWEERING
IN DEN
ONDERBUIK;
VERZELD VAN EEN
ISCHURIA,
EERST NA DEN DOOD KENNELYK.

DOOR
F. J. VOLTELEN.

Lubentius aegros servatos enarramus, quam mortuos. Fuvaret tamen legere librum vastum et spissum, de iis quae non succedunt, qualem conscriptum, alicubi inter desiderata medica habuit BOERHAAVIUS. Huic casus illi, qui silentio supprimuntur, deberent inseri.

B. L. TRALLES de Meth. Med. variol.
hact. cognit. saepe insuff. etc. p. 88.

Zeker Jongeling 16 jaaren oud, leevendig en vlug van geest, gezond,
M m 3 van

van een droog, heet en galagtig gestel, zwartagtig van kouleur, had zig in deezen winter, meermaal aan de koude lügt blootgesteld, dikwils en sterk het vermaak van schaatzen ryden nemende. — Op den laatsten *December* 1779, zig weder in 't zweet gereeden, en eene groote hoeveelheid warm gekruid bier, gedronken hebbende, ondervond hy, niet lang daarna, eene ongewoone moeilykheid in 't wateren, gevolgd door eene geheele opstopping der pis: dit deed hem besluiten, terstond zyn toevlugt te nemen, tot den zo beruchten als nadeeligen, *Haarlem'schen olie*, waar van hy meermaal in soortgelyke toevallen, met roem had hooren spreeken, en hier van by herhaaling, eenige druppelen gebruiken, met dat gevolg, dat de pisloozing inderdaad hersteld wierdt, en als te vooren gemaklyk geschiedde. Dan, slegts twee dagen verliepen 'er, of hy verviel andermaal in eene volkoomme *Ischuria*, verzeld van walging, braaking, ligte colicpynen, en mindere of meerdere benaauwdheid, zonder dat in de pols, eenige merklyke verandering te bespeuren was.

Een

Een onzer beroemdste Geneesheeren toen, zynde den 3 *January* 1780, ontboden zynde, diende den lyder, de meest gepaste, openende, verzagten- de, olieagtige, ligt pisdryvende mid- delen toe, geholpen door clysteeren, stovingen en wryvingen. Hier door wierdt van tyd tot tyd, eenig water geloosd, doch met moeite, en in gee- ne genoegsaame hoeveelheid. De vol- gende dagen egter, scheen de ontlas- ting gemaklyker, dan eens in meerde- re, dan mindere maate; terwyl hem alleen eenige walging, en eene gevoe- ligheid van den geheelen buik over- bleeven; zonder immer over pyn, zwaarte of drukking, in de lendenen, geklaagd te hebben. Dus draalde het tot den 9 *January*, wanneer het wa- ter, op nieuws, geheel en al gestremd wierdt. Twee oncen *manna* des mor- gens genoomen, gaven eenige stoel- gangen, doch geene verligting. Nu klaagde hy over zwaare pynen, voor- al in de regterzyde van den buik, en naar de schaam-beenderen, welke op de minste aanraaking vermeerderden, terwyl de buik zeer opgespannen en hard was. Hy walgde aanhoudend,

en braakte alles, naauwlyks ingenoomen, weder uit, met groote benaauwdheid. De dorst was sterk, de pols ingetrokken, klein en snel; het lighaam geheel koud. Men bragt een catheter in, doch wierdt geen water in de blaas gewaar; men deed een aderlating op den arm; men liet den buik zagtjes wryven, met den *sp. vin. campb.*, en gaf den lyder, van tyd tot tyd, eenige droppelen *liq. anod. m. H.* in, maar alles vrugtloos. De benaauwdheden verheften zig teegens den nagt, de braaking hield aan, de dorst was onleschbaar, en deed hem onophoudelyk om drinken kermen, schoon naauwlyks het vogt over de tong gegaan ware; een koud zweet bedekte het geheele lighaam, de pynen wierden lydlyker, de oogen waren hol en wild, de neus ingetrokken, de pols niet meer op zyn plaats te vinden, eger bleef de kennis en spraak volkoomen.

In deeze droevige gesteldheid, wierdt ik des nagts by den lyder geroepen; maar wat hulp was 'er van de kunst te wagten! alles kondigde het dreigendst gevaar, een gewisfen dood
aan.

aan. Het bloed, voor meer dan twaalf uren afgelaaten, was geheel ontbonden, vloeibaar, en van een groenagtig-bruine kouleur, niet teegenstaande de felle koude.

Ondertussehen vorderde de menschlykheid, den lyder, in dit akelig tyd-
stip, de hoop ten minsten, dien zoeken, schoon zwakken troost, nog over te laten; daar ik ten eenemaal, aan zyne opkomst wanhoopte.

Ik liet ten dien einde, een ruim *vesicatorium*, op 't regter gedeelte van den buik leggen, ter plaatse, daar hy te vooren sterk over pyn geklaagd had; gaf hem rykelyk rhynschen wyn met water, voor zynen dorst, te drinken; en schreef een *mixtura cardiaca stimulan*s voor, uit *aq. cort. citr.*, *cinnam.*, *extr. c. peruv.*, *camphor.* en *sal. vol. succini*.

Maar hoe groot was myne verwondering! toen ik des anderendaags, (den 10 *January*) in plaats van eenen stervenden, of reeds afgestorven lyder, alles in eene andere en beetere gedaante veranderd vondt, dermaate, dat de benaauwdheeden oneindig verminderd waren, de pols wederge-
M m 5 keerd,

keerd, meer ontspannen, en minder snel was; de pis in groote hoeveelheid, rood en troebel geloosd wierdt, eene zachte uitwaafeming geschiedde, en de dorst maatig was; zynde de buik zagter, en slegts eenigermaate gevoelig.

Seedert vorderde des lyders toestand daaglyks, alles ging naar wensch: eenige windrige opspanningen, veroorzaakten nu en dan, slegts een pynlyk gevoel, in den buik, welke egter, door een windbreekend clysteer, de aanhoudende wryving met *sp. vin. campb.*, en 't gebruik eener *infus. fl. chamom. rom.*, ras ophielden. Op den 14 en 16, nam hy, wegens hardlyvigheid, wat *pulv. rhei*, welk hem eenige leelyke, zeer stinkende, stoelgangen maakte. Den 18 ging alles nog wel, de pis vloeyde nu naar behooren, de afgang was natuurlyk, de slaap rustig, de eetlust goed, de krachten veel toegenoomen, zo dat hy nu verscheide maalen, zyn vertrek konde doorwandelen: alleen bleef hem nog een pynlyk gevoel, en eene meer dan gewoone hardheid, op 't aanraaken, in de *regio hypogastrica* over,
ver-

verzeld van geduurige *borborygmi*, en fomtyds tusfchen beide komende ligte benaauwdheeden, al 't welk egter telkens verligt wierdt, naar maate zig winden loosden. De buik wierdt hierom bedekt, met 't *empl. de labdan. c. ther. andr.*; ook was tot hier toe gebruik gemaakt, van 't bovengemelde verfterkend middel. Deezen avond, at hy met grooten fmaak watergruël, daar wat caneel en rhynfchen wyn by gedaan was, en fchikte zig vrolyk ter ruste.

Doch naauwlyks een weinig in flaap geweest zynde, wierdt hy door een kleine kittelende hoest gelftoord, welke dan eens een wyl ophield, wanneer hy weder in rust geraakte, dan weder op nieuw aanviel, en zo beurtlings, doch telkens met grooter geweld, en kortere tusfchenpoozingen voortging, na geene middelen, ter ftiling aangewend, luisterende; waar door de lyder zeer ontrustig, woelig en dorftig wierdt.

Hy loosde eerst een weinig dun, fchuimagtig vogt, naderhand taaije, ftinkende fluimen, met moeite: ook had de adem, geduurende den geheelen

len nacht, eenen onāangenaamen reuk van zig gegeven. Tegen den ochtendstond, vermeerderde het geweld van hoesten, met meerdere uitwering, zwaare benaauwdheid, en onlydelyken dorst; men riep my haastig: en ik kwam even tyds genoeg, om den lyder, in zyne laatste oogenblikken te zien. De ademhaaling wierdt moeilyk, kort en reutelende; de borst schein opgevuld met stof; 't hart jaagde geweldig; en de pols was zeer klein, maar allerfnelst; de hoest onafgebrooke; de kennis, tot hier toe volkome, verging schielyk; de pols hield eensklaps op te slaan; en de lyder stierf, in een *catarrhus suffocativus*, omtrent ten 7 uuren.

Onbegryplyk groot was myne begeerte, om by de ontleding, waare het mooglyk, de oorzaken van zo veele zonderlinge verschynselen, te ontdekken; nog dien zelfden avond, omtrend 14 uuren na des lyders dood, (eenige omstandigheeden, vorderden deezen spoed,) opende ik, met den Heer Chirurgy GREEVE, het lyk.

Met verwondering, wierden wy nog een meer dan gewoone warmte, aan
de

de uitwendige deelen des lighaams ge-
 waar, daar te deezer tyd, de koude
 streng, en de vorst zelfs, tot in 't ver-
 trek was doorgedrongen. Mischien
 beschuldigt men ons van onvoorzigtig-
 heid, en twyffelt, of deeze Jongeling,
 niet slegts schynbaar gestorven waare.
 Dan de voorafgegaane omstandighee-
 den, de rotte cadavereuse stank, wel-
 ken 't lyk toen reeds van zig gaf; de
 andere vereischten, door DE HAEN
 (*Rat. Med. part. XIV, pag. 14.*) ge-
 boekt; en 't verschynsel zelfs hier op-
 gegeeven, lieten geene de minste be-
 denking, aangaande den waaren dood
 des lyders, gelyk ook de inwendigē
 gesteldheid des lighaams, zulks nader-
 hand bevestigde.

De mond was met een dik, vuil
 schuim bezet; de buik aanmerklyk ge-
 zwollen. Deeze volgens gewoonte,
 geöpend zynde, vonden wy 't *omen-
 tum*, geheel aan het *peritonaeum* vast-
 gegroeid, zo dat het van elkander niet
 zonder scheuren, kon gescheiden wor-
 den. Zo ras 'er opening, in de hol-
 ligheid van den buik gemaakt was,
 dröng het *intestinum colon*, met geweld
 'er door, zynde zeer uitgespannen.

Te

Te gelyk rees 'er een fcherpe waa-
 fem, uit de nog warme ingewanden
 naar booven, welke onze neuzen, op
 een zeer onäangenaame wyze aandeed.
 De darmen laagen op hun plaats, en
 fcheenen uiterlyk, natuurlyk gefield
 te zyn: maar dezelve een weinig op-
 waards gefchooven hebbende, ver-
 toonde zig het onderfte gedeelte, als
 gedompeld en begraaven, in eene aller-
 ftinkendfte, rottige, bloedige etterstof-
 fe, welke op de minfte drukking, in
 zo groote menigte toevloaide, dat al-
 les 'er door als bedekt wierdt. Na de
 bron van dit vogt zoekende, open-
 baarde zig aan ons, eene uitgestrekte
 verzweering in 't *mesenterium*, aan
 dezelfs beneden einde, ftrekkende tot
 aan 't *intestinum ileum* zelf, wiens bui-
 tenfte oppervlakte, mede verëtterd
 fcheen. Voorts was ook de geheele
lobus hepatis major, in een verrotte
 zweer ontäart, waar uit eene verbaa-
 zende menigte dunne, *ichoreufe* etter
 vloeide, van een ondraaglyken ftank,
 welke ons niet alleen walging, maar
 zelfs braaking veroorzaakte. De ove-
 rige deelen *ventriculus*, *pancreas*, *lien*,
 en dat my verwonderde, alle welke
 ter

ter afscheiding en bewaaring der pis geschikt zyn, *renes, ureteres, vesica*, vertoonden niets onnatuurlyks, maar waaren alle gezond, en zonder 't minste letfel. In de borst had niets zonderlings plaats: de *pulmones* en *aspera arteria*, waaren geheel zuiver; 't hart bevatte zeer veel dik, *polypeus* bloed; het *diaphragma*, was zonder eenig gebrek.

E P I C R I S I S.

Zie daar een geval, 't welk der Geneeskundigen aandagt, dubbel waardig is; en ruime stof tot leering en beschouwing opleevert! de volgende aanmerkingen zal ik 'er over maaken.

I. Die de omftandigheden, en het beloop der ziekte naauwkeurig vergeelykt, met het geen 'er na de dood in het lighaam ontdekt is, fchynt met recht te kunnen twyffelen, welke de eigenlyke ziekte des lyders geweest zy? dat 'er van den beginne tot den 10 *January*, een *ischuria spuria* hebbe plaats gehad, was kennelyk; maar was deeze voor de *morbis primarius* te houden, wiens naaste oorzaak wegge-

genoomen zynde, de volkooime herstelling te weeg gebragt ware? of moet men veel eer onderstellen, dat 'er eene andere ziekte aanwezig ware, waar van deeze *ischuria*, slegts als een gevolg, of als een *symptoma causae* (a), moest aangemerkt worden? het laatste komt my allerwaarschynlykst voor: voor eerst, om dat de *ischuria*, na den 9 *January* geheel hersteld zynde, de lyder nogtans niet gered was: ten anderen, om dat in 't lyk geene hoe genaamde oorzaaken gevonden zyn, in de *organa uropoietica*, 't was dus een *ischuria sympathica*: eindelyk, om dat ter zelve tyd, in 't lighaam andere oorzaaken waren, welke niet alleen dit toeval hebben kunnen verwekken, maar zelfs als directe oorzaaken van des lyders dood, niet tegenstaande de herstelling der *ischuria*, moeten aangemerkt worden. 't Een en ander, zal straks nader bevestigd en opgehelderd worden.

2. De uitwerksels, na den dood in 't lighaam ontdekt, te weten, de rot-
ti-

(a) *V. Cel. GAUBII Pathol. §. 93 en 94. Edit. Posthum. cum Praef. Cl. HAHNII.*

tige etterzakken in de *hepar* en *mesenterium*, mooglyk ook de sterke aangroeying van het *omentum* aan het *peritonaeum*, zyn zo veele bewyzen, dat 'er waarlyk al vroeg eene ontsteeking deezer deelen hebbe plaats gehad. Ik zal my hier niet inlaaten in het verschil, of 'er tot de bereiding van etter, waarlyk ontsteeking vooraf gaan moet; die lust heeft, kan dit stuk treflyk behandeld, leezen by DE HAEN (b), P. G. SCHROEDER (c), P. A. BOEHMER (d): genoeg is 't, dat de voorgegaane oorzaken, als de sterke beweeging op het ys, het drinken van veel scherp bier, 't nemen der verhittende, prikkelende, dryvende, Haarlemmer druppelen; ja eenige der toevallen, welke schoon duister, egter van agteren beschouwd, zodanige *inflammatie* meermaalen verzellen, (gelyk wy aanstonds zien zullen,) zulks meer dan waarschynlyk maaken. De hoofdziekte des lyders was dus geen *ischuria*, maar eene bedekte ontsteeking in de onder-

X. DEEL.   N n   buiks-

(b) *Rat. Med. part. 2.*

(c) *Disf. de Puris absque praegr. inflam. orig. in Opusc. Ejus Med. vol. 2. pag. 450.*

(d) *De Genesi mat. purul. sine praevia inflam.*

buiks-ingewanden, waar van deeze pis-opstopping, slegts als een *symptoma* moest aangemerkt worden.

3. En deeze ontsteeking was wel een zogenaamde *inflammatio putrida*, teegen de *inflammatio pblegmonodes sive pblogistica* overgesteld, welker bestaan, schoon van sommigen ontkend, nogthans op de rede, ondervinding en 't getuigenis, van eenen BOEHMER (e), SELLE (f), SARCONE (g), WIENHOLT (h), en anderen, rust. Hier toe bragt in ons geval zeer veel toe, de zitplaats van 't kwaad, de leever voornaamlyk, tot rotting byzonder geschikt, en waar in, zo als bekend is, de veretteringen doorgaans van een slegten, rottigen aart, voorvallen; gelyk mede de teruggehoudene, scherpe olieagtige deeltjes der pis, welke van het bloed niet afgescheiden, de vogten tot rotting neigden; terwyl 't zo zeer ontbonde, groenagtig bloed, niet tegenstaande eene zwaare koude, de buitengewoone, meer dan natuurlyke warmte, in de

(e) *Disf. de inflamm. doloris experte*, §. 12.

(f) *Pyrethol. Meth.*, pag. 181 en 182.

(g) *Geschichte der Krankheiten enz. Th. 2, bl. 193.*

(h) *De Inflamm. occulta*, pag. 2.

de uit- en inwendige deelen des lig-
haams, zo lang na den dood overbly-
vende; de ondraaglyke stank, reeds 's
nachts uit mond en keel ryzende, maar
vooräl zo weinige uuren na het over-
lyden, aan het lyk bespeurd; aan gee-
ne andere oorzaak, dan aan de rottige
gisting der vogten, kunnen worden
toegeschreeven. En van hier is 't, dat
waarschynlyk zulke geringe toevallen
van ontsteeking, welke altoos in de
inflammatio putrida min heevig zyn,
aanweezig waren.

4. Dat nu eene *ischuria*, gelyk de-
zelve dikwerf enkel *sympathice* voor-
komt, à *spasmis hypochondriacis, hyste-
ricis, colicis*, ook van bovengemelde
ontsteekingen, veröttering hebbe kun-
nen veroorzaakt worden, lydt geen
bedenking. Dus zag ik voor weinige
jaaren een man, welke geduurende de
formeering, van een ettergezwel in de
leever, meest met moeite, en dikwerf
in 't geheel geen water loosde, daar 't
zelve, zo ras de *abscessus* geöpend
was, terstond overvloedig en gemak-
lyk gemaakt wierdt. Insgelyks wierdt
dit toeval, in een *apostema hepatis pu-*

tridum, door PLENCIZ (i) waargenomen. En MORGAGNE (k) zegt: *gravior affectis vicinis partibus, adeo non insolitum est vesicam in consensum trahi, lotiumque non expellere, ut SENNERTUS inter signa in flammatorum intestinorum hoc recensuerit.*

5. Dit geval leert ons dus, zo ooit, ten uitersten voorzigtig te zyn, in de behandeling der onderbuiksziekten; en deeze aanmerking, is van 't hoogste gewigt. Hier vertoonde zig eene *ischuria*, met deszelfs gewoone verschynselen, zonder dat zelfs een der kundigste en ervaarendste Geneesheeren, den minsten argwaan, eener verhoole ontsteeking voedde: en geen wonder, daar de gewoone kenmerken van ontsteeking, immers tot den 9 *January*, geheel afweezig waren, en de geringe *symptomata* welke zig opdeeden, gemaklyk aan de *ischuria*, hoedaanige anders ook deszelfs oorzaak mogte geweest zyn, konden toegekend worden; het is zo:
on-

(i) *Obs. Med. decad. 1, pag. 18.*

(k) *De Sedib. et Caus. morb. etc. ep. XXXIV, §. 8.*

ondertusfchen is 't niet te min zeeker, dat de *signa inflammationis pathognomica*, fchoon meerendeels van de ontsteeking onaffcheidbaar, fomtyds egter, of geheel of ten deele, kunnen afweezig zyn, fchoon 'er waarlyk ontsteeking plaats hebbe, en wel byzonder in de *inflammatio* der onderbuiksingewanden; dit hebben de voornaamfte fchryvers erkend. *Quandoque in cadaveribus*, zegt VAN SWIETEN (l), *abscessum hepatis inventum fuiffe novi, licet aegri de nullo dolore partis affectae conquesti fuiffent toto morbi decursu.* — En op een andere plaats (m), *saluberimum in praxi medica monitum posuit Simfonus, ne decipiantur Medici, credentes, nullam inflammationem adesse, si febris absit; Cum saepe fixos dolores intestinorum inflammatio producat, licet nulla febris observetur etc.* — MORGAGNE (n) vermaant duidelyk: *quando cum aliis inflammatorum intestinorum signis vehementem dolorem, et acutam febrem in aegrotantibus deprehendes; jure quidem*

N n 3 me

(l) *Comment. tom. 3, pag. 93.*

(m) *Tom. 1, pag. 628.*

(n) *De Sed. et Caus. morb. ep. XXXV, §. 21.*

meritoque crederes; haec duo inter praecipuas notas magnae intestinorum inflammationi ponenda. Nec tamen si quando alterum vel utrumque horum aut abesse, aut vix esse, invenies; continuo putabis, aut nullam esse inflammationem, aut levem, neque gangraenam et sphacelum in eorum esse intestinis non posse, in quibus duo illa praecessisse non videris. — QUARIN (o): soli pulsui in colica inflammatoria non fidendum, cum non raro parvus et debilis tangatur, licet vires exorbitent. — EN HULME (p) byzonder, daar hy schryft: "the intestines, though actually inflamed, are not always attended with that degree of pain, fever, and other violent symptoms, which are commonly expected. I have known a puerperal patient sit up in bed, eat heartily, and complain of very little pain in the abdomen, unless upon pressing it, yet the disease in a few days hath proved mortal, and i have found the intestines greatly inflamed".

En of dit niet genoeg ware, kan men 't zelfde door RIVERIUS (q), DE

HAEN

(o) *Meth. Med. inflamm., pag. 163.*

(p) *Treatise on the Puerp. Fever, pag. 172.*

(q) *Obs. Med. cent. IV, obs. 26, p. m. 337.*

HAEN (r), RICHTER (s), PLENCIZ (t), ROSA (u), BOEHMER (v) en WIENHOLT (w), ten overvloede bevestigd vinden.

6. Daar dan de zaaken zo duister zyn, de teekenen, die ons als zo veele baaken moesten strekken, zo bedrieglyk, dat de grootste Mannen zulks openlyk hebben moeten belyden; hoe omzigtig moet dan niet elk Geneesheer, in zulk geval te werk gaan! hoe nauwkeurig moet zyne oplettendheid niet zyn! hoe doorziende en wel wikkend zyn oordeel! om ware het mooglyk, de schynziekte het momaangezigt af te ligten, en zo den verhoolen vyand, in zyn binnensten schuilhoek aan te tasten. Hier toe behoort hy immer agterdogtig te zyn; alle, zelfs de geringste omstandigheden, wel te overweegen; de waarneemingen, door de schryvers geboekt, steeds voor oogen te hebben, met

N n 4 zyn

(r) *Rat. Med. part. IX, c. 2. §. 6. et c. 4. conf. part. XIV, c. 1. et 3.*

(s) *Obs. Chir. fascic. 1, pag. 109.*

(t) *Obs. Med., pag. 144.*

(u) *In Act. ac. Nat. cur. vol. 8, obs. 47.*

(v) *Disf. de inflamm. doloris experte.*

(w) *De inflamm. Occulta, pag. 6.*

zyn geval te vergelyken, en byzonder in acht te nemen, den raad door ALBERTINUS aan MORGAGNE gegeven, wanneer deeze hem vragende, uit welke teekenen, dan zulke gevaarlyke toestand des lyders, moest opgemaakt worden, ten antwoord kreeg: *ex pulsu, abdomine, facie. Pulsus enim humilis et debilis potius, et qui, si bene attendas, sibi subobscure dissimilis sit: abdomen autem tensum et durum et cum dolore quodam: facies denique insoliti aliquid, sed in aliis aliud ostendens, ut interdum oculos quasi exterrefactos, alias livorem quendam circum labra animadvertirim* (x). Voeg hier by een gevoel van koude, over het geheel lighaam, maar voornaamlyk aan de beenen, en ligte, doch allengs klimmende, benaauwdheden; beide teekenen, door my meermaalen waargenoomen.

Maar ook moet dit onderzoek, met dien spoed geschieden, welken het gevaar zeker vereischt; de oogenblikken zyn

(x) MORGAGNE *de Sed. et Caus. morb. ep.* XXXV, §. 21. Schoon ook somtyds een deezer drie teekenen afwezig zy geweest. DE HAEN *Rat. Med. part. XIV, c. 1. §. 3; en vooräl c. 3. sub finem.*

zyn kostbaar; en, zo in eenige ziekte, is hier de spreuk van HIPPOCRATES *occafio praeceps*, maar al te waar.

Hujus morbi cursus, zegt MORGAGNE (y), *saepenumero opinione celerior est, ut si horas spectes, incipere tum etiam censeas, cum, summa jam illata noxa, ad finem properat exitialem.*

Dan ten laatsten, indien ondanks alle alle aangewende poogingen, de *diagnofis* deezer ziekte, zelfs niet tot eenige waarschynlykheid te brengen ware, zal men nogtans met de grootste zorgvuldigheid, in het toedienen der geneesmiddelen te werk gaan, vooräl niet te veel doen, ten einde aan eene duistere en bedrieglyke oorzaak, welke zig aan onze nafpeuring, fchoon aanwezig, konde onttrekken, geen nadeel toe te brengen. *Nifi probabilis faltem agendi ratio fit, quiescere fatius est; nam non profuisse, quam nocuisse, minus est malum;* is de wyze les eens grooten Geneesheers (z).

7. Eene andere leering, welke wy uit deeze gefchiedenis kunnen trek-

N n 5 ken,

(y) *Ibid. ep. XXXV, §. 3.*

(z) De Gel. KLOEKHOF *Opusc. Med.*, pag. 43.

ken, is: dat men nimmer, hoe groot ook het gevaar zy, een lyder wanhoopig aan zyn lot, moet overlaaten, neen, maar standvastig en manmoedig, de aller kragtdaadigste middelen aangrypen, en niets onbeproefd laten, om het dreigend gevaar, ware het mooglyk, nog af te keeren of te verminderen, en het leven, schoon slegts een wyl tyds, te verlengen. Dit eischt de menschlievendheid, dit vordert het belang en de goede naam eens Geneesheers.

Ongetwyffeld was de ontsteeking, by myne komst, in den nacht van den 9 *January*, reeds op het punt, om tot versterving over te gaan, zo dezelve niet werklyk een begin genoomen hadt: terwyl nogthans, door de aangewende hartsterkende, prikkelende, bederfweerende hulpmiddelen, des lyders andersints gewisse dood, op dit oogenblik, teegen alle verwagting wierdt voorgekoomen. Hier vermogt de kunst veel.

Ik herinnere my by deeze gelegenheid, het geval eener Vrouwe, welke na het ophouden haarer maandstonden, omtrend haar 46 Jaar, aan een

een *physconia* lang gefukkeld hebben-
de, aangetast wierdt door een heevig
coliq, welke alle aangebragte midde-
len, ten eenemaal weerstaande, den
derden dag, de blykbaarste teekenen,
van eene aannaderende *gangraena* ver-
toonde; doch ook door het aanleg-
gen, van een groot *vesicatorium* op
den buik, en het naarstig gebruik, van
gepaste inwendige middelen, behou-
den wierdt, schoon daar op in eene
langduurige *febris nervosa* vervallende,
waar van myne lyderesse egter geheel
hersteld; en daar en boven van haare
physconia ontheeve, thans nog in goe-
den welstand is leevende.

8. Nogtans behoort men nimmer,
maar vooräl niet in ziekten van dee-
zen aart, voorbaarig te zyn, in het
maaken eener gunstige *prognosis*; hier
van kan ons dit geval ter waarschou-
wing strekken. Wie zoude niet ge-
dacht hebben, dat de lyder, nu dat
noodlottig oogenblik zö gelukkig voor-
by was, nu alle toevallen genoegzaam
ophielden, nu de kragten toenaamen,
reeds buiten alle vrees ware, en wel
ras tot voorige gezondheid zoude ge-
raaken? en egter schulde een adder in
't gras,

't gras, welke hem op 't onverwagtst, na een bedrieglyke kalmte van negen dagen, deed sneeven. Misschien waren de etterzakken, welke de goede natuur hadt geformeerd, sedert dat het koud vuur gestuit was, juist op dit tydftip gebrooken; en dit als de dadelijke oorzaak van des lyders dood, aan te merken.

MORGAGNE, had ons reeds deeze vermaaning, waar van hy de noodzaaklykheid, uit zoo verscheide voorbeelden geleerd hadt, nagelaaten, daar hy zegt (a): *Etsi propositae hactenus historiae docent, quam cito interdum afferre exitium possint dolores intestinorum sive inflammationis vi, sive etiam convulsionis, et quam cautum medicum esse deceat. et suspiciosum saeviente hoc morbo; tamen multo magis suspicari et cavere debet, ne morbo se remittente, et quasi abeunte, inani spe nonnunquam fallatur.*

Zonderling is het, dat geduurende deeze *suppuratie*, geene *horrores*, *horripilationes*, noch *pulsationes*, zyn waargenoomen.

9. Eindelyk verdient nog onze opmer-

(a) Ep. XXXV, §. 13. — *Acutorum Morborum non omnino tutae sunt Praedictiones.* HIPPOCR. f. 2, 19.

merking, de wyze, waarop deeze ziekte, in den dood is overgegaan. De lyder had in 't geheele beloop zynner ziekte, over geen het minst ongemak aan de borst geklaagd; maar vervalt weinige uren voor zyn afsterven, zonder eenige kenlyke oorzaak, in een geweldigen hoest, met bezwaarde ademhaaling, en uitwerping van leelyke, stinkende fluimen; en dit toeval, doet hem ten laatsten stikken. Dat 'er een groote *consensus* heerscht, tusfchen de borst en onderbuiks-ingenwanden, vooräl de leever, is genoeg bekend; van hier immers de *tussis en raucedo verminosa*, de *tussis in hepatitide*, de *haemoptoë* en *pleuritis biliosa etc.*; maar of deeze *catarrhus suffocans*, alleen *per sympathiam* voortgebracht, dan of niet veel eer, hier een *metastasis materiae purulentae*, naar de longen geschied zy, is twyffelagtig. Ik zoude voor 't laatste zyn, schoon 'er ook by de ontleding, geene blyken van gevonden wierden.

Zeker is het, dat men niet zelden, in verzweeringen der leever, etteragtige fluimen ziet uithoesten; dit heb ik zelfs, nog voor eenigen tyd, in een
my:

myner lyderen waargenoomen. Dit getuigt mede QUARIN (b), somtyds gezien te hebben; en voegt 'er by, dat hy nog een vriend betreurde, welke door eene ontsteeking der leever aangetast, in een menigte leelyke, slymerige fluimen smoorde, alhoewel twaalf uren voor zyn dood, geen het minste ongemak aan de borst kenlyk ware. Ja VOGEL (c) maakt gewag van eenen lyder, welke na een verettering in de leever, reeds het bed weder verlaaten hadt, wel at en sliep; en na verloop van eenige weeken, op nieuw door huivering en koorts wierdt aangevallen, waar door hy in twee dagen, onder een geweldige uitracheling van etterfluimen, en de heevigste benaauwdheid, omkwam. Men ontdekte by de onleeding, in 't bovenste gedeelte der leever, een zeer groot ettergezwel.

UTRECHT

15.

17 — 82.

VIII.

(b) *Met. Med. inflamm.*, pag. 142 en 143.

(c) *Academ. Praelect.* §. 220 in not.

**

VROED:

VROEDKUNDIGE

WAARNEEMING,

DOOR

ADRIAAN VAN SOLINGEN.

De Verloskunde, zo voortreflyk in haar eigen natuur, om dat zy, op de eeuwige wetten der werktuigkunde gegrond, vraagstukken voorstelt, welke beantwoording minder twyffelachtig en onzeeker, door de onveranderlyke beginsels der wiskunst worden opgelost; zo bekoorlyk voor hen, wier teedere plicht het is dezelve te beoeffenen, dewyl zy hen de troost en toeverlaat maakt van het beminlykst en zachtaartigst gedeelte van 't Menschdom, 't geen voor ieder gevoelig hart de streelendste zelfvoldoening opleevert; dit voortreflyk en bekoorlyk gedeel-

deelte der Geneeskunst, heeft niet alleen, gelyk alle andere wetenschappen, verbazende vorderingen gemaakt, waar door het op de voorschriften van schrandere en werkzaame Mannen, tot een onbegryplyken trap van volmaaktheid gebragt is: maar zelfs heeft men aan deszelfs gedaante, voornamelyk sints vier jaren, in de schoolen van het kunstweekend *Parrys*, veel veranderingen gegeven, die geschikt zyn om de smarten der lyderessen merklyk te verminderen, 't geen onder het vooruitzicht van een gemaklyker arbeid, niet weinig ter opbeuring dier teergevoelige Moeders verstrekt, welke met schrik de oogeblikken te gemoed zien, waarin zy gereed zullen zyn de haar toevertrouwde vrucht ter waereld te brengen.

Deeze verbeeteringen worden niet alleen, by teegennatuurlyke verlosfingen in het bewerkend gedeelte der Vroedkunde aangewend (a), maar zyn ook

(a) Deze verbeeteringen zyn in de teegennatuurlyke verlosfingen, op de zogenaamde en alom onderweezene *voorbereidingen*, in de keeringen van het Kind, betreklyk: 't is te bewonderen, dat zich nog
nie-

ook betreklyk op de natuurlyke ver-
 X. DEEL. Oo los-

niemand, in ons Vaderland, de moeite heeft gegeven, 't zy by geschrifte, 't zy by openbaar onderwijs, een bewerking, die alleen de vrucht van het vernuft is teegen te spreken: de Beroemde LEVRET heeft deeze voorbereidingen openlyk geleeraard, en zyne leeringen op de *phantôme* doen in 't werk stellen; het gezag van zulk een groot hervormer der Vroedkunde was genoegzaam, om deeze oeffening algemeen te maken; intusfchen kan men niet genoeg verbaasd zyn, dat een man, aan wien de kunst zo veel verſchuldigd is, in weerwil zo wel van 't geen hem zyn eigene ondervinding heeft moeten doen gewaar worden, als 't geen hem zyn vrienden en ambtgenooten dikwyls onder 't oog bragten, zyn vernuftige beginsels, betreklyk op de voorbereiding, niet wilde vaarwel zeggen: zyn beroemde ſchoonzoon, myn Gëeerde Leermeester, de Heer DESTREMAU, Hoogleeraar in de Vroedkunde te *Parys*, en Vroedmeester van Haar Koninglyke Hoogheid, de Gravin van ARTOIS, wiens lesfen en practyk ik my altyd verheugen zal gevolgd te hebben, verhaalde my dat LEVRET, in zyn laatste jaren, toen men hem de ſchadelykheid van de voorbereiding begon onder het oog te brengen, op zyn collegie, altyd met een foort van gemelykheid gebodt; dat men op de *phantôme* in alle zodanige *positien*, daar het kind, met een zynor voorſte, agterſte of zydelyksche deelen, dwars voor het *ostium uteri* lag, eerst het hoofd in de palm van de hand vatte, en hier by opſchoof, met byvoeging, "dit is de gezonde theorie, die ik „ volſtrekt wil dat op myne ſcholen zal gevolgd „ worden": 't is onmooglyk, in een van opgemaelde *positien* het hoofd van het kind te omvatten, veel min na boven te ſchuiven: ten zy 'er weinig water afgeloopen is; maar in dit geval is de voorbereiding onnut, dewyl zich als dan de vrucht gemaklyk laat omwenden, daar in teegendeel wanneer het water af-

ge-

loesfingen (b), door zodanige hulpmid- de-

gelopen is, en de lyfmoeder zich rondsom op het lig-
haam van de vrucht heeft saamgetrokken, het omvat-
ten van het hoofd niet alleen meestäl onmooglyk is,
maar deeze poogingen zelve den *uterus* veel geweld
aan doen, en de gevaarlykste ontsteekingen veroor-
zaaken; — al wat men uitvoeren kan, is, na de ver-
schillende ligging, den schouwder, de borst of de bil-
len, een weinig opwaards te stuwen: hierin beroep ik
my niet alleen op de grondbeginsels, die thans, sinds
vier jaren, op de scholen der voornaamste Mannen te
Parys geleerd worden, maar zelfs op de ondervin-
ding van alle kundige verlosfers, die zich altyd ge-
noodzaakt vinden, terstond de voeten te zoeken: ik
heb my zelve van deeze onmooglykheid overtuigd,
by gelegenheid dat ik een kind by de voeten ter
waereld bracht, dat dwars voor de lyfmoeders mond
geleegen, het opperste gedeelte der lendenen, een
weinig schuins na voren gekanteld, vertoonde; de
hulpmiddelen, die de kunst ons aanbiedt, wanneer
men de voeten niet kan doen daalen, bestaan hoofd-
zaaklyk in een opwaardsche drukking op den buik der
moeder, teegens het hoofd van 't kind, in die rich-
ting, waarin men het hoofd wil doen ryzen, terwyl
men de voeten tracht te doen daalen; en dit nog
vruchtloos zynde, een strik om de voeten, binnen in
den *uterus* te leggen, en, terwyl men aan dezelve trekt,
het lighaam, met de andere hand, zo veel mooglyk
is, na boven te stuwen, om door deeze bewerking,
het kind te doen kantelen: 't ware intuschen te wen-
schen, dat een kundige hand zig de moeite gaf, om
ten behoeve der Vroedmeesteren ten platten lande, en
der Vroedvrouwen, de vruchten hunner ondervindingen,
betreklyk op deeze voorbereidingen, in 't licht
te geeven, ten einde de lydende moeders, door geen
wreede en gevaarlyke bewerkingen, ten onnutte ge-
marteld werden.

(b) Ik bedoel hier niet alleen in de Natuurlyke ge-
mak-

delen toe te reiken, wier gebruik zo
wel eenige dagen voor den arbeid,
O o 2 als

maklyke verlosfingen, behalven de daaglyksche reiningen in de laafte maanden, de *vapores* en *balnea*, te veel in ons vaderland verzuimd, waar men zich meest al alleen van ftovingen bedient, terwyl nogthans opgemelde middelen dikwyls van een wonderbaarlyke uitwerking zyn, om het *ostium uteri* te doen verwyderen, en door zyn verflapping minder weerstand te doen bieden, aan de famentrekking van den bodem der lyffmoeder: ik heb een Vrouw verlost, daar de uitdryvendfte weën zo min als de ftoovingen iets vermogten om den weerstand van het *ostium uteri*, naauwlyk iets meer dan ter grootte van een dubbeltie verwyderd, te overwinnen; na het gebruik van de *balnea* en *vapores*, door middel van een *bidet*, vorderde de ontfluiting zo fpoedig, dat ik, zelv tot myn verbazing, in minder dan een uur, de vereifchte verwydering kreeg.

Maar ook bedoel ik ten anderen, in de natuurlyke moeilyke verlosfingen, wanneer het hoofd zich in zyn volmaakfte *positie* aanbiedt, het aanleggen van de bladen der tang, boven den ingang van het kleine bekken, een bewerking, die te pas koomt, wanneer de uitdryvendfte weën niet in ftaat zyn geweest om het hoofd in den bovenften doortocht te doen zakken, boven welken het hoofd nog geheel beweegbaar, en de vrouw in tufchen uitgeput ligt: de doorzakking wordt dan gemeenlyk belet door het gebrek van genoegfame wydte van den bovenften doortocht, betreklyk op de grootheid van het hoofd: men heeft van deeze bewerking becter uitflag te wagten dan van de keering, dewyl als dan de kin zig aan denzelfden doortocht aanbiedende, de beenderen van het hoofd zich niet fhikken kunnen; derhalven zal de doorzakking dan nog oneindig moeilyker weezen, en men zal gevaar loopen den tronk van het hoofd af te trekken:
het

als onder denzelven, de deelen ter uitvoering van hunnen post, op eene geschikte en gemaklyke wys voorbereidt: thans is het de groote man niet, die het handigst met vernuftig uitgedachte Vroedkundige werktuigen omgaat, of die de verlossing spoedig ten einde brengt, waar mede gemeenlyk een onvermydlyk en prangend gevaar voor moeder en kind vergezeld gaan; maar hy is het, die door vroeg een waak-

het gezond oordeel pleit voor deze bewerking met de tang, boven den bovensten doortocht aangelegd, die door de ondervinding ook bevestigd en op de openbare scholen te *Parys* thans geleerd wordt: zy is niet alleen betreklyk op de natuurlyke *positie* van het hoofd, maar ook dan wordt zy met vrucht geoeffend, wanneer het hoofd zydelyk, of met het aangezicht teegens den rand van het *os pubis* geplaatst is.

SMELLIE hadt deze bewerking reeds aan de hand gegeven, die door de meeste Vroedkundigen voor onmooglyk gehouden wordt; deze onmooglykheid werdt door LEVRET openlyk staande gehouden; en myn Geëerde Leermester zyn Schoonzoon, was de eerste, die hem overtuigde, toen hy, na menigmaalen over dit onderwerp gesproken te hebben, LEVRET eindelyk by deze bewerking ontboodt, die, hoe ongeneegen om van zyn beginsels af te gaan, hier, door de spreekende waarheid genoodzaakt werdt, de mooglykheid en nuttigheid van het aanleggen der tang boven den bovensten doortocht te erkennen; waar na de Vroedkundigen de bladen van hunne tang in evenreedigheid langer gemaakt en dikwyls met een gelukkigen uitslag aangelegd hebben.

waakzaam oog te houden, en door een geschikte, zachte en geduldige bewerking de smarten der lyderes vermindert, en zich derhalven niet genoodzaakt vindt, de vrouwen tot het uitpersen en voortstuwen harer weën aan te manen of te noodzaaken, waar door niet alleen de arbeid vertraagd en pynlyker gemaakt wordt, maar die de allergevaarlykste toevallen en niet zelden den dood zelve der moeder ten gevolge heeft.

Zodanig is het lot der wetenschappen, dat de gelukkigste vorderingen, niet zelden met de deerlykste gevolgen gepaard gaan: 't was onmooglyk, dat zulke verbeeteringen, die, nu vooräl sinds vier jaaren op de openbare *amphitheatres* in gebruik zyn geraakt, de bewerkingen der Vroedmeesteren niet oneindig deden stellen boven die der Vrouwen, die gemeenlyk haar werk maakten om slechts de verlossing schielyk ten einde te brengen: de Vroedmeesters, wier crediet gevestigd is, zyn 'er zodanig van beezigheeden overkropt, dat zy genoodzaakt zyn zich van bedienden, onder den naam van *Prevots*, te voor-

zien, die voor hen, zonder wettige aanstelling, by gemeener lieden de Vroedkunde beoeffenen, en dikwyls verftoken van de kundigheeden, die tot hun gewichtig ampt vereischt worden, zich aan de deerlykfte misflagen fchuldig maken, waar van de vrouw, wier verlossing het voorwerp deezer waarneeming is, geduurende meenigvuldige uren, het ongelukkig flachtoffer was.

In het eind van Juny van het jaar 1783, had ik, te *Parys*, gelegenheid, een vrouw in den arbeid by te staan, waar ik my 's middags ten drie uren na toe begaf; ik vond 'er zulk een *Prevot*, die zeer vergenoegd met myn komst fcheen: deeze verhaalde my dat hy, den voorigen avond, ten 6 uren gekomen was; dat het water reeds twee uren te vooren was afgeloopen; dat de weën tot 's nachts ten 4 uren fterk geweest, dat zy vervolgens verminderd en omtrent ten 10 uren geheel opgehouden waren; dathy onzeeker was van de *positie*, doch zich verbeeldde dat het kind de billen vertoondē en reeds zodanig in de holte van het kleine bekken dubbel

bel gezakt was; deeze *positie* verklaarde hy my hier uit af te leiden, dat hy een bolronde oppervlakte voelde, zonder een der beide fontanellen te kunnen gewaar worden, terwijl de uitzakking en hardheid van de uitwendige deelen de dubbele voorkooming van de vrucht, volgens zyn zeggen ook scheenen aan te duiden.

Het voorwerp onzer zorg aanbevoelen, was een vrouw van 23 jaren; dit was het tweede kraam, en men verhaalde my dat zy de eerste keer met behulp van *instrumenten* verlost was: zy scheen van een vry sterk vezelgestel, doch was nu geheel uitgeput van den arbeid; voorts was de pols uittermaten klein, ras en onregelmatig.

By de aanraaking was ik in 't eerste oogenblik verbaasd, niets van de uitwendige deelen te kunnen onderscheiden: weshalven ik een klein waschlicht deedt aansteeken, die by de Franschen in gebruik zyn, wanneer men genoodzaakt is den uitwendigen staat door het gezicht te onderzoeken: terstond zag ik, dat de uit- en inwendige regter *labium* verschriklyk gezwollen was en een omtrek vertoonde, welke

die van twee hoendereiers overschreede, 't geen oorzaak was dat de ingang van de *vagina*, na de linker liesch scheen geweeken te zyn: terstond by den ingang wierdt ik den rand van een uitpuiling gewaar, die zich byna langs den geheelen inwendigen omtrek van de *vagina* deed gevoelen; en welke ik eerst voor het *ostium uteri* hield, doch nog geen *positie* onderscheidende, vermoede ik dezelve niets anders dan plooyen van de *vagina* te zyn, waar van ik wel haast overtuigd werd, dewyl ik dezelve, schoon met moeite, met den vinger voorbygaande, vry duidelyk het voorhoofd, een gedeelte der voorste fontanel en van de neus gewaar wierd: het hoofd was onbeweeglyk in den doortocht: ik erkende gemelde *positie* terstond voor de oorzaak, welke belet hadt dat het hoofd niet door den doortocht van het kleine bekken was voortgedreeven, dewyl in zulk een *positie*, dat de kin zich, op het oogenblik dat het hoofd door de bovenste engte in de *excavatie* zakt, van de borst verwyderende en hier door het achterhoofd na den rug gewend wordt, het de voorste *fontanel*
of

of het bovenste gedeelte van het voorhoofd is, dat aan het middelpunt van den ondersten doortocht beantwoordt, waar door het hoofd belet was door deezen doortocht te worden heenge-dreeven, dewyl het hem, in deeze *positie*, zyn grootsten *diameter*, in des-zelfs volkomene uitgestrektheid aan-biedt.

Voorts erkende ik duidelyk de ree-de, die deeze verkeerde doorzakking veroorzaakt hadt: ik werd gewaar dat de buik van boven plat was, en de opzetting voor over, over het *os pubis* heen helde, 't geen door de Franschen *porter le ventre en besace* genoemd wordt; wanneer men de werktuiglyke doorzakking van het hoofd door de bovenste engte wel overweegt, en deeze vergelykt met de hinderpaal, die uit zulk een vooröverzakking van den *uterus* geboren wordt, zo was dee-ze vooröverhelling de natuurlyk oor-zaak der verkeerde *positie* van het hoofd der vrucht: wanneer immers het hoofd in de allervoordeeligste *po-sitie* gereed staat om door de bovenste engte in de *excavatie* van het kleine bekken te zakken, zodanig dat het ach-

terhoofd aan de regter uitranding van het *os pubis*, en het voorhoofd aan de *symphysis sacro-iliaca* beantwoordt, dan zal in zulk een vooröverhelling van den *uterus*, deszelfs vezelgestel eerst als een kluwen uitgezet, en nu door famentrekking tot elkander komende om het *ostium uteri* te overwinnen, zyn werking van den bodem, langs de voorste oppervlakte alleen op het *os pubis* uitoeffenen, wiens opstaande rand zich als 't ware tuschen het hoofd en de voorste wand van den *uterus* verheft: 't zyn derhalven alleen de veezels, die van den bodem, langs de agterste wand van den *uterus* loopen, welke aan het *os sacrum* beantwoordt, die haar kracht op het hoofd uitoeffenen, waar door de kin natuurlyk van de borst wordt opgeheeven, en zodanig in de holte van het kleine bekken doorzakkende, het voorhoofd en de voorste *fontanel* aan deszelfs middelpunt beantwoorden, en het hoofd zyn grootsten *diameter* aan den ondersten doortocht moet aanbieden.

't Was ook deeze vooröverhelling die ik voornamelyk voor de reede erkende van de heevige zwelling der
uit-

uitwendige deelen, die ik eerder van deze oorzaak afleide, dan van de drukking van het onbeweegbaar hoofd: wel is waar dat deze drukking dikwyls zodanige opzwellingen veroorzaakt, gelyk zy gemeenlyk met de beklemming van het hoofd gepaard gaat, en zich ook menigmalen vertoont by eerste verlosfingen, wanneer de deelen, minder uitrekbaar, hier door meêr aan drukking der aderen onderhevig zyn: dan, wanneer de zwelling uit de drukking der aderen ontstaat, zo worden ook teevens de weien water-aders, en die van minderen rang, belet, zich in de bloedvoerende aders te ontlasten, en hier om ziet men gemeenlyk dat zodanige zwellingen *oedemateus*, voor den indruk der vingeren wykende en *pateus* zyn: hier in teegendeel waren de deelen heevig gespannen, uittermaten pynlyk en duidlyk geweldig ontstoken: 't was derhalven byna zeeker dat zo wel de slagaders als de aders van de ronde lyfmoeders band van die zyde, daar de opzwellling was, door deze vooroverhelling gedeeltlyk gedrukt, de regter *labia* zo geweldig hadt doen opzet-

zetten: deszelfs inplanting aan de lyfmoeder, zyn loop door den *annulus*, en zyn famenstel, als voornamelyk, niet zo zeer uit vezels, dan wel uit een cellulcus weeffel bestaande, dat een groot aantal vaten uit de *arteria pudenda communis anterior* ontvangt, vergeleeken met de vollagene overhelling van den *uterus*, deden my dit besluit trekken.

Eindlyk meende ik op het gevoel gewaar te worden, dat de lyn, die den afstand der zitbeenderen bepaalt, iets korter was dan die van een volmaakt welgesteld bekken: 'er waren derhalven verscheide beletsels, die de geboorte verhinderden: de grootste diameter van het hoofd, welke zich aan den doortocht aanbodt; de zwelling der uitwendige deelen en de min of meêr verminderde wydte van het kleine bekken.

Na my eenigen tyd met deeze overdenkingen beezig gehouden, en dus alle de omstandigheeden volkomen eigen gemaakt te hebben, overdacht ik wat in dit moeilyk en samengesteld geval eerst te doen stondt: de heevige en pynlyke zwelling van de deelen,
de

de overhelling van den *uterus* te verbeteren; en de kwade plaatsing van het hoofd te veranderen waren de oogmerken, die myn aandacht vestigden.

Ik verzocht den *Prevot* terstond, in weerwil van de uitgeputte krachten der lyderes, een ruime V. S. te doen, om den aandrang van het bloed na de gedrukte plaats te verminderen, met oogmerk om terwyl een verzagende stooving te doen bereiden, en zo de *tumefactie* door deeze hulpmiddelen niet schielyk overwonnen wierdt, de deelen te *scarificeeren*: hy hadt geen lancetten by zich, maar gong dezelve terstond haalen.

De vooröverhelling van den *uterus*, die men zo wel als deszelfs zydelyksche afwykingen, thans mischien even onrechtmatig (c) geheel afleidt van

(c) Het lighaam van de zwangere lyfmoeder kan onmooglyk, dewyl het bolrond is, volkomen aan de uitsteekende kolom der wervelen beantwoorden: waarfchyglyk zou het altyd vooröverhellen, zo de merklyke weerstand der uitwendige deelen dit niet belette; het wykt dan derwaards, waar het den minsten weerstand vindt, en hier om wordt men altyd derwaards waar de moederkoek de lyfmoeder trekt, min of meer eenige zydelyksche afwyking gewaar.

van de inplanting der *placenta*, als te vooren van een verflapping van de banden der lyfmoeder, trachtte ik midlerwyl te verbeeteren, door een tot elkander gefrommelde fervet onder de vooröverhelling te doen aanleggen, en die aan de twee einden door twee helpers in zulk een richting te doen vasthouden, dat de *uterus*, ware het mooglyk achter over gekanteld wordt, 't geen menigmaalen eenigen tyd daar na gelukt, dewyl men hier door de spil van de lyfmoeder hersteld, en dezelve in dezelfde richting als die van het bekken terug kan brengen, waar door dan teevens de *directie* van de uitdruyvende weën veranderd wordt.

Intusfchen dacht ik met ernst op de verbeetering der kwade *positie* van het hoofd, schoon de zwelling, spanning en ontsteeking der uitwendige deelen, my weinig goeden uitslag voorspelden: ik besloot evenwel geen tyd te verzuimen, te meer om dat men wel eens ziet, dat de zwelling voor de geboorte der vrucht niet verdwynt, die in weerwil van dezelve, wanneer de krachten der natuur uitdruyvende zyn, en de
plaat-

plaatfing van het hoofd goed is, fomwylen wordt uitgedreeven (d).

Vooräl was ik beducht, dat my de verplaatfing van het hoofd mislukken zou, om dat de weên geheel ophielden: fttaande de oogenblikken dat deeze aanwakkeren is het eigenlyk de tyd, waar op men eenige gewenschte uitwerking van zulk een verplaatfing verwachten mag, om dat als dan de

Vin

(d) Eene hier meê overeenkomende waarneeming werdt my onlangs door den Heer J. DE PUYT, kundig en beroemd Vroedmeester alhier medegedeeld: een hoofd dat een groot aantal uren, maar in een goede *positie*, in het kleine bekken beklemd gezeeten hadt, hadt de uitwendige deelen zodanig met hardheid en gefpannenheid doen opzetten, dat zyn Ed. bezwaarlyk een vinger inbrengen en het hoofd beftaan, veel min zig van de *forceps* bedienen kon: doch na dat de uitgeputte lyderes op het gebruik van een *paregoricum* wat uitgerust was, wakkerden de weên weer aan, en dreeven de vrucht, fchoon dood, zonder eenige verfcheuring, na buiten, in weerwil van de zwelling, 't geen te voren onmooglyk fcheen: deeze verdween niet dan zeer langfaam naderhand, en na veertien dagen was alles na wensh; indien de natuur hier zich zelve, gelyk in onze waarneeming terftond blyken zal, gered hadt, door de zwelling te doen openbarften, of wel gelyk de Heer DE PUYT, my na het leezen van onze waarneeming vriendelyk raade aan te merken; zo zy hier in door de kunst was te gemoet gekomen, zou misfchien het kind leevendig ter waereld zyn gekomen, om dat het hoofd dat nu door de zwelling verfcheide uren beklemd gezeeten hadt, dan fchielyker zou zyn uitgedreeven.

vingers of het werktuig van den Vroedkundigen beletten, dat de weên haar kracht op dat gedeelte uitoeffenen, 't welk met den ondersten doortocht niet overeen komt, daar zy dan alleen op dat gedeelte werken, 't geen, in de natuurlyke voorkoming van het hoofd, zich het eerst aan de geboorte vertoont.

't Geen ik gevreesd hadt gebeurde, welk een moeite ik aanwende, om met twee vingers het voorhoofd te ondersteunen en achterwaards na boven te stuwen, om het voorhoofd te doen daalen; hoe zeer ik trachte een of twee vingers tusfchen het achterhoofd en het *os pubis* te doen inglyden, om by wyze van *crochet* het aanzicht te doen ryzen, welke bewerking ik zelfs met een blad van de tang, by wyze van hefboom zocht na te bootfen, alles was vrugteloos, dewyl de krachten der natuur ophoudende, het hoofd onbeweeglyk gekneld bleef.

In allen opzichte derhalven, kwamen door een verzuimde behandeling, myne poogingen te laat, weshalven myn eenigste toeverlaat in de vermindering der verbazende zwelling gelegen was, om

om na dit oogmerk bereikt en de vrouw tot rust gebragt te hebben te onderstaan, om onder het weer opwakkeren der weën de richting van het hoofd te verbeeteren.

Terwyl ik den *Prevot* met zyn lancetten, met ongeduld wagtte, nam de zwelling toe, en de spanning en roodheid vermeerderden oogfchynlyk.

Eindlyk was hy gekoomen en gereed de V. S. te doen, toen de natuur, op een wys, waar van ik, zo min by vroeger als laater fchryvers en waarneemers eenig voorbeeld weet, het hulpmiddel by de hand nam, dat haar lang moest zyn toegediend, en zich zelve, tot myn verbaazing door een plaatslyke aderlaating redde.

Op één oogeblik barfte de zwelling byna in haar gantsche uitgestrektheid, ter lengte van ruim twee duimen open, en storte eerst met een vloed, en vervolgens druppelsgewys, een aanmerklyke hoeveelheid van rood bloed: deeze ontlasting wierdt gevolgd door een uitfypeling van druppels, die allengskens flauwer gekleurd waren, en eindlyk zuivere

weïstoffen geleeken: zy duurde omtrend drie kwartier uurs, tot de hoeveelheid van ruim zes oncen, die zich des anderdaags natuurlyk gescheiden vertoonden: de wei dreef in een geschikte evenreedigheid rondsom en over de roode *cruor* heen.

In weerwil van deeze wonderbaare ontlasting, onder en na welke ik nogmaals vergeeffsche poogingen aanwendde, om de plaatsing van het hoofd te verbeteren, bleef dit onbeweeglyk tusfchen de zitbeenderen; op dit oogenblik deden 'er zich twee weegen op, tusfchen welke ik eenigen tyd onbepaald bleef: de eerste was een samengestelde bewerking, onder het aanleggen van den *forceps*, en inzonderheid van den nieuw verbeterden van den Heer COUTOULY (e): de vrucht

(e) Met genocgen neem ik deeze gelegenheid waar, om myn landgenooten de tang van den Heer COUTOULY aan te kondigen, die by hen nog volkomen onbekend is.

Reeds lang hebben de Vroedkundigen geklaagd, over de moeilykheid van de vereeniging der tang van LEVRET, zo dikmaal zich het hoofd niet in de natuurlyke richting aanbodt, zo dat men haar somwylen, vooral in kwalyk gestelde bekkens, niet dan met een band kan vereenigen, in welk geval derzelve gebruik

vrucht rechtstreeks, in deze *positie*,
waar in zich de grootste *diameter*

P p 2

van

bruik zeker zeer gebrekkig is; de moeilykheid, die dikwyls in deze vereeniging plaats heeft, komt hier uit voort, dat noch de *forceps* van SMELLIE, noch die van LEVRET kunnen aangelegd en vereenigd worden, zonder een volmaakt *paralellismus* van de bladen: dan hoe meenigmalen hebben de gevallen plaats, dat het altyd moeilyk en meestäl onmooglyk is dit *paralellismus* te bekomen; 1. zo dikmaals het hoofd den bovensten doortocht niet kan inzakken, om dat zyn gevaarte te groot is na evenredigheid van de wydte van het bekken, om 'er door de vermogens der natuure in gestuwd te kunnen worden en dit kwalyk gevormd is, gelyk meestäl gebeurt in bekkens, die door de *rachitis* misvormd zyn; 2. wanneer het hoofd zich boven in het kleine bekken, dwärs, met de *vertex* na agter gekanteld verтоond, 't geen ook plaats kan hebben, in alle de saamgestelde *positien*, van de rechte, tot de volmaakt dwarfche voorkoming van het hoofd; 3. wanneer het hoofd met de *vertex* voorkomende, deeze evenwel aan een kant van de *osfa ischia* merklyk overhelt; 4. wanneer het hoofd in de *excavatie* geraakt is, en het *os sacrum* na voren uitspringt, of het uitwas van een der zitbeenderen na binnen wykt: in een woord, alle misvormingen van het bekken leveren aanhoudende hinderpalen op, welke famenspannen om te beletten dat de bladen volmaakt tot dezelfde hoogte, zonder veel geweld worden opgeschoven.

De vernuftige Heer COUTOULY, beroemd Heel- en Vroedmeester te *Parys*, de meenigvuldige gevallen overweegende, waar in het moeilyk is de bladen met een volmaakt *paralellismus* in te brengen, waar uit dan ook de moeilykheid der vereeniging geboren wordt, bedacht een verbeetering der tang, waar door dezelve kan vereenigd worden, zonder dat de bladen van boven evenwydig zyn: eene verbeetering;

van het hoofd aan den doortocht aanbodt, af te halen, was onmooglyk,
zon-

zo grootsch als vernuftig, welke terftond met de goedkeuring van de Academie der Heelkonst te *Parys* bekroond is, en onder de uitgave van derzelve aanteftaande verhandelingen geplaatst zal worden.

Deeze tang beftaat uit drie ftukken; twee bladen en een handvat: de bladen hebben de kromte van de tang van *LEVRET*, en van een behoorlyke lengte om het hoofd boven den bovenften doortocht te omvatten: één blad ingebracht zynde, wordt dit door een helper vastgehouden, daar na brengt men het andere blad in; beide zyn zy van onder voorzien met een fcharnier, waar meê men het handvat vereenigt; tot nog toe zyn de bladen los: de eene is voorzien met een gat; en de andere met een venfter; door dit venfter brengt men een fchroef in, die aan het gat beantwoordt; dan dit venfter van een gefchikte lengte zynde, zo kan de fchroef langs zyn geheele uitgeftektheid aan het gat van het andere blad beantwoorden, en dus de bladen vereenigd worden, zonder dat zy van boven parallel zyn.

Deeze tang heeft behalven dat, andere, fchoon geringere voorrechten: 't is onverschillig welk een blad men 't eerst inbrengt: men heeft geen band noodig om de bladen te vereenigen, en eindelyk is het gebruik iets gemaklyker, dewyl de Vroedmeester alleen de trekende beweeging behoeft te doen, zonder genoodzaakt te zyn, de bladen te omvatten, om die faam te drukken.

Ik heb éénmaal deeze tang in een beklemd hoofd, fchoon het zich in een voordeelige richting aanbodt, met gelukkigen uitflag aangelegd: derzelve uitvinding zal der meerdere volmaking der Vroedkunde zeeker luister byzetten, en indien al de Vroedmeesters, aan hunne tangen van *SMELLIE* of *LEVRET* gewoon, dezelve blyven behouden, om dat men altyd handiger met
zulk

zonder een vollagene verscheuring der uitwendige, en mischien, der inwendige deelen, hoe zeer SMELLIE, *Tab. XXV*, deeze onmooglyke en radelooze bewerking aanraadt: ik zou dan door behulp van den *forceps*, het hoofd in de heilig-zitbeens uitranding hebben moeten schuiven, dan het hoofd hebben moeten trachten te verplaatsen, en dan weer, na dat dit gelukt was, waarschynlyk ten tweedemaal de tang hebben moeten aanleggen, ter uithaaling der vrucht: dan de vrees dat de Moeder door deeze samengestelde bewerking, geweldig veel zou moeten lyden; dat het hoofd, wiens beenderen zich niet na den doortocht konden schikken, staande deeze bewerking heevig zouden samengedrukt worden, en de uitvlucht tevens die de andere weg nog schein aan te bieden, deden my besluiten om dezelve op de volgende wys in te slaan.

Pp 3

De

zulk een werktuig omgaat, dat men zich eigen gemaakt heeft, zullen zy nogthans zeeker, zo dra hen het gebruik van deeze tang bekend is, tot dezelve hun toevlucht nemen, zo dikwyls zy zich in het geval bevinden van een beklemd hoofd, uit een bekken dat kwalyk gevormd is, te moeten redden.

De uitwendige deelen, nog niet volkomen gellonken zynde, liet ik nog zes oncen bloed aftrekken, diende de lyderes een *paregoricum* toe, en liet haar eenigen tyd in rust, in hoop, dat zo dra zy bekomen zou zyn, de weên weer mogten aanwakkeren.

De uitkomst eindlyk beantwoordde aan myn wensch, naauwlyks hadt de lyderes ruim drie uuren stil geleegen, of de *uterus* begon zich weer op nieuw saam te trekken; ik werd gewaar dat de weên uitdryvend waren en dat het hoofd niet voltrekt onbeweeglyk was; in weerwil van dit alles, waren nog het schuiven van de vingers langs het aangezicht, om het zelve te doen ryzen, nóg het inglyden van dezelve na de kant van het achterhoofd, in de gedaante van een *crochet*, vermoogend om het achterhoofd te doen zakken; ik was tog genoodzaakt een blad van de tang, een weinig zydelyksch ingebragt hebbende, tusfchen het achterhoofd en het *os pubis* in te glyden, 't geen my gelukte, waar door ik by wyze van hefboom, met behulp van twee vry heevige weên, eindlyk het hoofd verplaatste, waar op de natuur altyd

oogenbliklyk werkfaam, zo lang zy genoegfaam is, wanneer alle hinderpalen zyn weggenomen, in eene daar kort opgevolgde persing, het hoofd in eene natuurlyke richting uitdreef, en met behulp van de vereischte handreiking, een leevendig en welgeschapen meisje ter waereld bragt.

Zo liep deeze verlossing op eene gelukkige en natuurlyke wys ten einde, na dat zy, door de gunstige poogingen der natuur met een omftandigheid vergezeld was geweest, die zo verbazend als gelukkig was: zy werd door geene byzondere toevallen hoe genaamd gevolgd, terwyl de wond der lip reeds den negenden dag volkomen gesloten was, en zig de moeder, op den veertienden dag volkomen na wensch bevondt.

Uit deeze waarneeming leeren wy, dat, zo de *Prevot* terstond op de vooroverhelling van den *uterus* gelet hadt, de kin niet van de borst zou zyn opgeheeven geweest, dewyl de spil van den *uterus*, een scherpen hoek met dien van het bekken makende, alleen de achterste wanden van de lyfmoeder op het hoofd konden werken, en hier

door de kin van de borst moesten op-
 lichten: ware deeze vooroverhelling in
 tyds verbeterd, zoude de geheele
 kwade rigting van het hoofd geen
 plaats hebben gehad, en de gantsche
 verlossing waarfchynlyk natuurlyk ge-
 weest.

Dat het tydig verbeteren van deeze
 vooroverhelling wyders de spanning
 en ontsteeking der buitenste deelen
 zou hebben voorgekomen, dewyl dan
 de ronde banden niet zouden gedrukt
 zyn geweest, 't geen deeze opzwel-
 ling fchynt veroorzaakt te hebben.

Dat, daar men de verkeerde door-
 zakkig in de bovenste engte niet was
 voorgekomen, dit ogenblik ten min-
 ften hadt moeten waargenomen wor-
 den om het aangezicht na boven te
 doen fchuiven en hier door het agter-
 hoofd te doen dalen, eer 'er gelegen-
 heid was, dat het in den doortocht,
 zo wel door zyne teegen natuurlyke
 richting, als de zwelling der uitwendi-
 ge deelen beklemd geraakte.

Dat, de beklemming en de opzwel-
 ling der buitenste en binnenste regter
labia daar zynde, men terftond hadt
 moeten bedacht weezen, om zo door
 het

het aftrekken van bloed als verzachtende stovingen, en dit niet helpende, door *scarificatien*, de ontspanning te bevorderen.

Dat het van 't uiterste belang is zich te wapenen teegens de mistasting, waar aan de verschillende plooiën van de *vagina* den Vroedkundigen blootstelt; deeze plooiën hebben dikwyls, vooräl zo zy in den gantschen omtrek zyn, veel overeenkomst met eenen byna volkomen ontsloten lyfmoeders mond, die hier en daar nog eenige weinige hardheid heeft overgehouden; deeze misflag schynt algemeener te zyn dan men denkt, gelyk ook onze *Prevot* hier door van de geheele *positie* onkundig, onmooglyk volgens een gereegeld bestek zyn maatregelen neemen kon.

Dat de uitvluchten der natuur, daar zy verzuimd is, verbaazend zyn: wonderbaar en teevens voortreflyk was de wys, waar op zy zich hier door een plaatselyke aderlating gered heeft; een verschynfel, waar van de konst, zo ver my bewust is, tot nog geen voorbeeld heeft opgeleverd.

Dat het gebruik van den hefboom

niet altyd volkomen te verwerpen is: deszelfs eerste voorstanders, bragten denzelven, wanneer het hoofd, in de natuurlyke voorkooming beklemd is, van onder, langs 't aangezicht in, of 't geen nog beeter was, ter zyden, gelyk zulks door den beroemden Hoogleeraar CAMPER wordt voorgeschreeven (f): dan offchoon de ondervinding den Vroedkundigen overtuigd heeft, dat het eenvoudig gebruik van de tang ver verkieslyk is, zo ziet men uit dit voorbeeld, en ik zelve ben 'er door de ondervinding in nog een ander geval van overtuigd, dat de inbrenging van den hefboom met vrucht kan geschieden om het te hoog liggende achterhoofd te doen zakken: veelen hebben deeze bewerking met gelukkigen uitslag verricht, en zy wordt ook in het korts te *Parys* uitgekomen werk van den voortreflyken BAUDELOCQUE, den eenigsten, die het gantsche leeritel der Verloskunde, in zyn volkomene uitgestrektheid, volleedig behandeld heeft,

(f) Voorrede van P. CAMPER, voor het Tractaat van de ziekten der zwangere vrouwen, door F. MAURICEAU, 1759, bladz. 45.

heeft, voorgeschreeven en aanbevolen (g).

Dat eindlyk het oordeel van den Vroedkundigen daar voornamenlyk te pas koomt, om het juiste oogenblik van het aanleggen der bladen van de tang te bepalen: 't is te wenschen, vooräl wanneer de kleinste *diameter* van het hoofd zich niet aan den doortocht aanbiedt, dat zyne keus tot eene zo lang mooglyke uitstelling overhelte: immers wy zien hier, hoe de natuur, eerst tot kalmte gebracht, zich hersteld, en van haar hinderpalen bevryd, zich zelve volkomen verlost heeft: 't was hier om, dat myn gëerde Leermeester DESTREMAU, door zyn beroemden Schoonvader LEVRET, in de Verloskunde opgekweekt, my meenigmaal verhaald heeft dat deeze groote hervormer der Vroedkunde, zyn leerlingen dikwyls plagt te zeggen, "myn vrienden! ziet hier een uitmuntend middel, maar draagt vooräl zorg het nimmer te misbruiken".

(g) *l'Art des Accouchemens*, par M. BAUDELOQUE, 1781, tom. II, pag. 60.

HET ONDERSCHIED

DER

ZWARTE EN WITTE PEPER,

EN AFBEELDING VAN 'T GEWAS DER

STAARTPEPER,

DOOR

M. HOUTTUN.

De Peperteelt op de voornaamste der Oostindische Eilanden, Java, Sumatra en anderen, zo gemeen als by ons het bouwen van Koorn, en de Peper zelve, zo wel in Oostindiën als in Europa, in zo veel gebruik zynde; was het te verwonderen, dat men, tot heden toe, nog zo weinig zekerheid had, aangaande het weezenlyk verschil van de *zwarte en witte Peper*, als ik by het naauwkeurig nagaan der Autheuren

ren bevond (a). Onder verscheide vraagen, over duisterheeden in de *Natuurlyke Historie*, door my aan den Wel Ed. Gestrengen Heer Mr. J. C. M. RADERMACHER, Raad Extraordinaïr van Neerlandsch Indiën, derhalve voorgesteld, ook dit onderwerp zynde, hadt zyn Wel Ed. de goedheid, van my dien aangaande te berichten:

„ dat op gezegde Eilanden niet dan
 „ zwarte Peper groeit, die men wit
 „ maakt door dezelve in kalkwater te
 „ leggen, of ook, de Peper aan 't ge-
 „ was ryp latende worden, (schryft
 „ zyn Wel Ed.) valt 'er de bast af, en
 „ dit is dan natuurlyke witte Peper”.

Ik heb bevoorens daar omtrent die bedenking gemaakt, hoe de korrel, der witte Peper grooter dan der zwarte zynde, het onwaarschynlyk voorkwam, dat de witte door 't afhaalen der bast, of door pellen, van de zwarte gemaakt zou zyn: doch men ziet uit dit bericht, dat zulks plaats kan hebben; eensdeels, dewyl de zwarte Peper, uit nog onrype korrels bestaande

(a) Zie myne *Natuurl. Historie*, volgens het samenstel van LINNAEUS, II. deel IV. stuk, Ao. 1775, bladz. 68 enz.

de, sterk indroogt; anderdeels, om dat die korrels in de witte Peper meer uitgegroeid, en misfchien ook door de weeking eenigfints uitgezwollen zyn. En hier door wordt buiten twyffel ook veroorzaakt, dat de laatstgemelde in lang zo fcherp niet is van fmaak, als de gewoone zwarte Peper. Dat evenwel dit verfchil in grootte niet altoos plaats heeft, blykt uit de monfters, my daar van door gedagten Wel Ed. Heer toegezonden, van welken ik de eer heb, by deezen, ons Genootfchap aan te bieden; als

- A. Zwarte Peper van Malabar.
- B. Wit.gemaakte Peper van Java.
- C. Natuurlyke witte of geelachtige Peper van Ceylon.

Deeze laatste groeit, zo my berigt wordt, niet dan aan de vaste kust van Indiën en wel op Malabar of ook op Ceylon. Zy is niet minder heet en fcherp van fmaak dan de gewoone zwarte Peper, welke kleiner valt dan deeze Malabaarfche, die wederom grooter is dan de gewoone witgemaakte Peper. Doch het verfchil in grootte is zo aanmerklyk niet, of het kan
zeer

zeer wel afhangen van de verschillendheid van groei. Immers ik vind, dat in sommige jaaren duizend planten wel vyfduizend-, in andere jaaren, wanneer men een slegten oogst heeft, naauwlyks vyfhonderd-pond uitleveren (b). Ook zie ik, in myne overgezondene Peperplanten, dat de korrels aan de eene rist veel grooter dan aan de andere zyn.

't Gewas van de *zwarte*, dat dan het zelfde is als van de *witte Peper*, reeds meer dan twee eeuwen bekend, is rankachtig slingerende, gelyk de Turksche Boonen, en loopt, langs de daar by geplaatste staaken of boomen, ter hoogte van vyftien of twintig voeten op. Het heeft groote, langwerpige ronde, sterk geribde bladen, met dikke steelen, tegenover ieder van welken doorgaans een tros of rist uitschiet als van Aalbessen, het welke de Peperkorrels zyn, die dicht tegen elkander zitten. Zodanig is het reeds in 't Kruidboek van DODONEUS, uit de werken van CLUSIUS, in afbeelding gebragt, met byvoeging van een rist der
wit-

(b) *Verhandel. van 't Bataviaasch Genootschap*, III. deel, Batavia 1781, bladz. 73.

witte Peper, die veel ylder van korrels dan de zwarte zou zyn: hoedanigen de laatstgemelde Kruidkenner by de in pekels ingelegde gemberwortelen hadt gevonden (c). Waarschynlyk is dit ryp geworden Peper geweest, die door de rypwording eenige korrels hadt verlooren, 't welk dan alles opheldert: Ten minsten dat de gewoone witte Peper enkel door bereiding van de zwarte verschille, zyn wy thans uit gemelde berichten verzekerd.

't Gewas van *lange Peper*, is ook door dien beroemden Kruidkenner weerdkundig geworden; gelyk ik bevoorens heb opgemerkt (d). Uit de takken, aan my overgezonden, blykt, dat de beschryving en afbeelding, welke RUMPHIUS daar van geeft, minder voldoet dan die van CLUSIUS, welke in 't Kruidboek van DODONEUS overgenomen is. Waarschynlyk ontstaat zulks uit een weezenlyk verschil in de planten der lange Peper, die op de Molukse en Sundasche Eilanden groeijen: terwyl men ook in Westindien

(c) CLUS *Ext.*, pag. 183.

(d) *Natuurlyke Historie*, als boven, bladz. 76.

diën lange Peper heeft, wier aairen wel een half voet lang zyn. Het blad gelykt naar een piekyzer; doch heeft alleenlyk ééne groote of middelrib, van welke zydeling veele kleine ribbetjes afloopende, zich verder met zeer fyne adertjes door hetzelfde verspreiden: terwyl de bladen der zwarte Peper-planten, overlans met vyf groote ribben doorreegen zyn. Het valt ook veel dunner, zynde tevens bleeker groen en aan de onderzyde witachtig; met veel korter steeltjes, ja somtyds byna ongesteeld en ook wel zilverachtig groen.

In 't werk van WEINMANN is een bystere verwarring ten opzicht van de Peper-planten (e). Noch het loof, noch de vrugten zyn goed afgebeeld. Men vindt 'er, onder den naam van witte Peper, een gewas van Aalbesiën of Wyngaardachtige bladen vertoond, dat waarschyndlyk uit het hoofd gesmeed zal zyn; zo wel als de afbeelding van de *Cubeben* of Staartpeper (f), die geheel valsch is en ook geenzins

X. DEEL.

Q q

met

(e) *Kruidboek*, IV. deel, bl. 814 en 815.

(f) *Kruidboek*, IV. deel, bladz. 440.

met de beschryving strookt. "De vrugt
 „ (zegt men 'er) hangt als trosfen aan
 „ de kelkjes, doch niet als de Druive-
 „ trosfen by een, maar elk korreltje
 „ aan zyn eigen steeltje". Dit is on-
 verstaanbaar. De bladen zouden lang-
 achtig, smal, en van vooren wat stomp
 zyn. Beeter hadt DODONEUS zulks,
 die uit GARDIAS meldt: "dat het gewas
 „ Peper-bladen heeft, doch smaller;
 „ klimmende langs de boomen als Pe-
 „ per". Anderen hadden 'er Myrthe-
 bladen aan gegeven, en het voor een
 foort van Myrthe gehouden; welk
 denkbeeld door CLUSIUS met reeden
 bestreeden wordt.

Voorts zien wy, hoe dit gewas tot
 heden nog zo weinig bekend was, dat
 het van den kundigen GEOFFROY ge-
 zegd werdt, door niemand tot nog
 toe beschreven te zyn (g). Hy merkt
 alleen aan, dat het een klimmende
 plant is, als de winde, de ruuwe Smi-
 lax naby komende: welke plant, vol-
 gens den beroemden P. HERMANNUS,
 op Java *Curanc* genoemd wordt. 't Is
 dan blykbaar, dat de Cubeben op Java
 groeijen en van daar overgebracht wor-
 den,

(g) *Mat. Med.*, tom. II, pag. 376.

den, niet uit Japan, gelyk men by WEINMANN vindt. Anderen hadden zulks reeds opgemerkt (h). LINNAEUS vraagt of het ook een foort van Peper zy (i)? derhalve een gedroogde plant van deezen aart bezittende, welke op Java, by Samarang, door den zeer geleerden Heer THUNBERG, thans Hoogleeraar in de Kruidkunde te Upsal in Sweeden, is verzameld, heb ik nuttig geoordeeld, alhier daar van de afbeelding, ten naauwkeurigsten naar 't voorwerp geteckend, aan 't licht te geeven.

Daar uit blykt, dat de *Cubeben-* of *Staartpeper-plant*, op dergelyke plaatsen als de Peper, doch geenzins, eigenlyk gesproken, aan boomen groeijen, die naar onze Appelboomen gelyken zouden, zo RAY meldt: maar dat dezelve insgelyks rankachtig voorkome. Zy heeft bladen, die zo wel van het blad der zwarte Peper, als der lange Peper, niet alleen door de ribben en aderen, maar ook, door aan

Qq 2

den

(h) *Pomet des Drogues etc.*

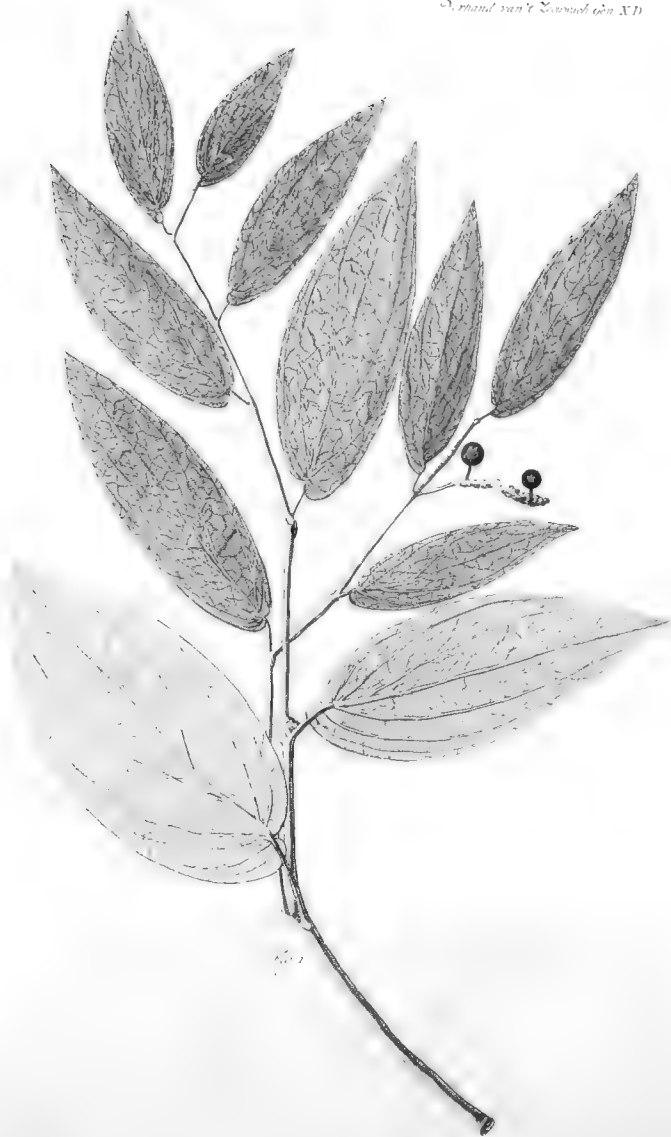
(i) LINNAEUS *Mat. Med.*, pag. 185.

den steel, op eene zonderlinge manier, scheef en krom, geoord te zyn, verschillen. De kleur derzelve is bleeker en komt naast aan die der lange Peper, zo wel als de figuur; alzo zy lang en smal zyn, zeer spits en veelal volkomen lancetvormig. Voorts ziet men hier, van één trosje nog twee besien overgebleeven, wier steeltjes en voetstuk of bedding genoegzaam doen blyken, dat de vrugt byna als druiven aan een tros of rist vergaard moet zyn in dit gewas.

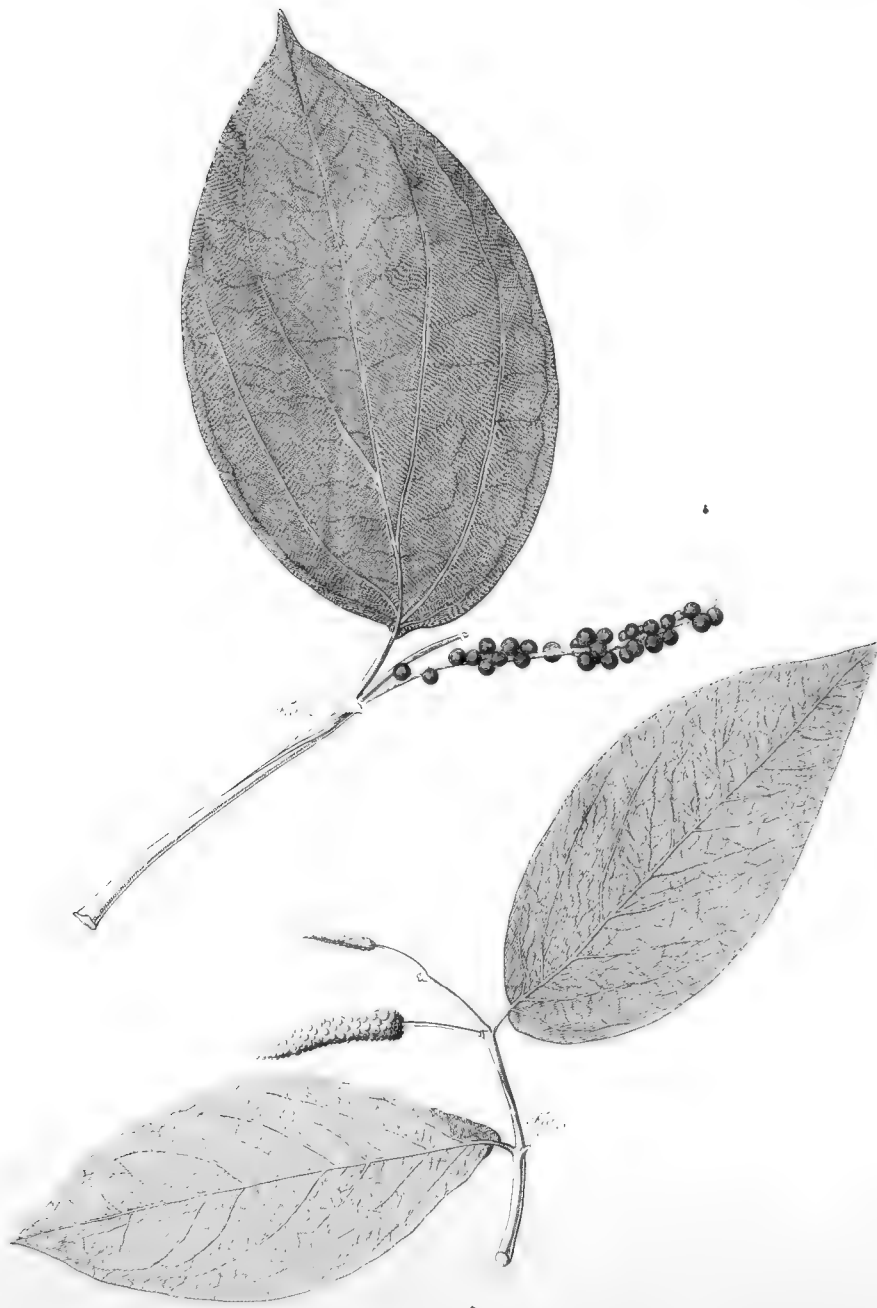
Men heeft dan, in *Fig. 1*, op de nevensgaande Plaat, de afbeelding van mynen tak der *Cubeben*, de bladen veel-ribbig hebbende, gelyk inzonderheid aan de twee ondersten, die van de onderzyde geteekend zyn, blykbaar is. Naar boven worden zy, in dit voorwerp, allengs kleiner en smaller in evenredigheid, zynde allen zonderling sterk gevoed.

In *Fig. 2* is, tot vergelyking, daar nevens gevoegd, een blad met een rist van de *zwarte Peper*, aan den steel zittende, waar uit men ziet, hoe het zelve veel breeder en rondachtiger

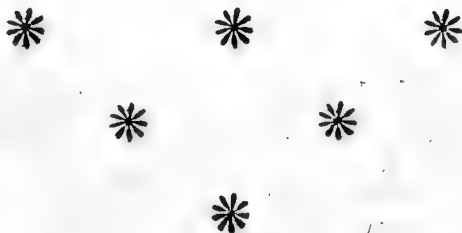

Verhand. van 't Zeeuwsch Gen. X D. bl. 612.

ger is. Van de rist zyn verscheide korrels afgevallen, gelyk menze doorgaans krygt.

In *Fig. 3*, ziet men een takje van de *lange Peper*, met bloem- en vrugt-airen en twee bladen, het onderste van onderen geteekend, om de verdeling en loop der aderen en ribbetjes, van de beide voorigen zeer verschillende, aan te wyzen.

O V E R

I Z A A K

O P

M O R I A,

D O O R

G E R R A R D U S K U I P E R S.

§. I.

De Offerhande van IZAAK, door ABRAHAM, is eene zo aandoenelyke, zo treffende stof, zy verleent, aan de Dichtkonst, zulk eene schoone gelegenheid, om haar roerend vermoogen, ten toon te spreiden, dat het geen wonder is, dezelve, door een aantal Dichters, ten onderwerpe, hunner Zangen, gekooren te zien. En schoon niet allen, eer zy zich aan zodanig eene stof waagden, dagten, aan de wyze les, van HORATIUS:

Su-

*Sumite materiam, vestris qui scribitis aequam
Viribus, et versate diu, quid ferre recusent
Quid valeant humeri;*

zyn 'er echter, die vry gelukkig, in de behandeling, van dit stuk gessaagd zyn. Dan eene zaak is 'er, in welke het my dunkt, dat, *en* zy, *en* de Schrift-verklaarers, van het spoor, der Waarheid en der Natuur, zo wel den Dichter, als den Uitlegger, te bewandelen, zyn afgeweeken; in de voorstelling, naamelyk, van het gedrag door IZAAK, ter dier gelegenheid gehouden. — Hier over wilde ik myne gedagten, thans mededeelen.

§. 2.

Hoe stellen ons, Dichters en Uitleggers, IZAAK op *Moria* voor? in zo ver ik heb kunnen nagaan, meestäl, als eenen jongeling, die met de verheevenste kloekmoedigheid, en de bere-deneerdste bedaardheid, zich aan GOD en aan zynen Vader onderwerpt, en den slag, die hem van het leeven zal berooven, met Mannenmoed afwagt. Onze Nederlandsche Puikdichter, laat hem na het bevel, van zynen Vader

Qq 4

ont-

ontfangen te hebben, zich aldus verklaren:

*Myn Vader, (sprak de Helt) wel aan: ik ben bereidt
Om uwen wil te doen, tot Godt geboorzaambest.
Wel aan, myn Vader, laat de liefde u niet verscbrikken.
Spaar vry uw tranen, 'k zal in weinig oogenblikken
Op starren treden, van dit sterfelyk deel ontlast.
Kom, bind myn voeten; kom, bind bei myn handen vast,
Op dat geen ydle schrik bes offer doe mislukken:
Maar neen, laat my u eerst in bei myn armen drukken.
Vaar wel, myn Vader, zeg myn Moeder ook vaar wel (a).*

Welk eene heldhaftigheid! en hoe schoon is zy voorgesteld! de Schryver der nuttige *Proeven, van Dichtkundige Letteroeffeningen, over den smaak, in de Poëzy, over Abraham den Aartsvader, van ARNOLD HOOGVLIET*, denkt, dat men dees taal wel van IZAAK kon wagten, hy beschouwt hem
 „ als een bedaagden jongeling, in het
 „ geloof van zynen Vader opgevoed,
 „ vol vertrouwen op GOD, gelaten in
 „ lief en leed, om de stem van het
 „ Opperwezen te gehoorzamen, al-
 „ tyd bereid om zich naer den wil
 „ zyns Vaders te schikken, van een
 „ zagten Godvruchtigen inborst, we-
 „ ten-

(a) A. HOOGVLIET *Abraham de Aartsvader*, X. Boek, bl. 238.

„tende, wat onheilen dit leeven ver-
 „zellen, wat eeuwig heil hier namaels
 „volgt”; — Maar hy vindt alleen die
 taal wat fchielyk en bedaard daar IZAÄK
 zo onverwagt, uit den mond zyns Va-
 ders, hoort, dat hy het offer zal moe-
 ten zyn (b).

LAVATER — de gevoel- en smaak-
 volle LAVATER — vermydt dien mis-
 slag van HOOGVLIET wel, en doet
 IZAÄK eerst voorkoomen, als zeer ver-
 baast en verschrikt, over het Godde-
 lyk bevel, maar doet hem daar op,
 met geene mindere kloekmoedigheid
 handelen. *Bind!* laat hy hem zeg-
 gen, *waerdste Vader! bind! en spaer*
my niet. — *Zoo GOD het heeft bevolen,*
zoo vrees ik 't sterven niet! het sterven in
myn Vaders armen! — Ja hy laat hem
 bidden: *Heere! Ontfermer! sterk zyn*
arm en zyn geloof! — Hy laat hem
 roepen: *GOD is geen GOD der doden,*
maer is een GOD der levenden. . . . stoot
toe! (c).

De Heer NIEMYER volgt het zelfde
 Qq 5 spoor,

(b) bladz. 325 en 326.

(c) ABRAHAM en IZAÄK *Godsdienstig schouwspel,*
uit het Hoogduitsch van den Heer J. C. LAVATER,
 bladz. 145, e. v.

spoor, in zyn *Godsdienstig Zangspel*,
zegt IZAAK:

Wel aan, myn Vader! 'k ben bereid.
GOD sterk uw hand, daar hy zyn hulp heeft toegezeid.

en doet 'er by:

*Ik zie gods Engel komen,
Die voor myn ziele waakt.
Geen rampen zal ik schroomen.
Ik kom; — ik kom! — ó Godgezant! (d).*

Dezelve weg is, door meer andere
Dichters, betreden.

§. 3.

De Schryvers, over de gewyde geschiedenis en de Uitleggers, stellen ons IZAAK even zo voor; niet alleen de oude, maar ook de nieuwere, die — zoo ergens in — althans in het geen op gevoel en smaak betrekking heeft, boven hunne voorgangers uitmunten. „IZAAK”, zegt de welspreekende SAURIN, schoon zyne welspreekendheid, my, hier, eenigzins vermoeijend voorkomt,

(d) ABRAHAM op *Moria*, *Godsdienstig zangspel*. *Het Hoogduitsche van den Heere A. H. NIEMEYER vry gevolgd door G. BRENDER à BRANDIS*, bl. 28 en 29.

komt, "de Godvruchtige Zoon, van
 „ eenen Godvruchtigen Vader, be-
 „ rustte in dees redenen, en deelde
 „ zo, in de gehoorzaamheid, van
 „ ABRAHAM. Ons verwonderende,
 „ over de onderwerping des Vaders,
 „ moeten w'ons ook verwonderen,
 „ over die des Zoons. De teêrhar-
 „ tigste aller Vadersen, staat gereed,
 „ om den teêrhartigsten aller Zoonen,
 „ met standvastigheid, den doodsteek
 „ te geeven. De teêrhartigste aller
 „ Zoonen, ontfangt, met standvas-
 „ tigheid, den doodsteek, van den
 „ teêrhartigsten aller Vadersen. Hier
 „ ziet men een dubbel offer, het offer
 „ van IZAÄK, en het offer van ABRA-
 „ HAM. IZAÄK offert GODE, de teder-
 „ heid, welke hy aan ABRAHAM toe-
 „ draagt. Hy ziet, met kloeken
 „ moed, dien arm, van welken hy
 „ niets dan Vaderlyke zorgen te wag-
 „ ten hadt, met een doodelyk mes
 „ gewapend. ABRAHAM offert GODE,
 „ de teederheid, welke hy aan IZAÄK
 „ toedraagt. Dien arm, welken hy
 „ tot niets zou hebben willen gebrui-
 „ ken, dan tot Vaderlyke zorgen,
 „ ten voordeele, van dien Zoon, wa-
 „ pent

„ pent hy, met een doodelyk mes,
 „ en ligt hy op, om hem te doorstee-
 „ ken (e). — Terwyl men zich ver-
 „ wondert”, schryft de Heer MAIZON-
 „ NET, ”over het navolging waardig voor-
 „ beeld, van ABRAHAMS geloof en ge-
 „ hoorzaamheid, moet men de buig-
 „ saamheid, de deugd, de Godsvrucht
 „ van IZAAK niet uit het oog verlie-
 „ zen, die, na dat hy zelve het hout
 „ dat hem verteeren moest gedraagen
 „ heeft, gewilliglyk toestemde, om
 „ door zynen Vader geofferd te wor-
 „ den (f). — IZAAK onderwierp zich”,
 „ leest men, in het fransche Bybelwerk,
 „ van den Eerwaardigen CHAIS, ”met ee-
 „ ne heilige en gewillige onderwerping,
 „ aan de geheimvolle beveelen des
 „ HEEREN. Geen teegenbedenking,
 „ geen weerstand, geen pooging om
 „ te ontsnappen. IZAAK laat zich han-
 „ den en voeten binden, op het hout
 „ des altaars, en door zyne stilheid
 „ door zyne geduld door zyne ge-
 „ hoorzaamheid, voorbeeldt hy aller-
 „ „ tref-

(e) SAURIN *Discours historiques critiques etc.*, T.
 I. disc. XX. pag. 310 et 311.

(f) J. L. MAIZONNET *Histoire du peuple d'Israël*,
 Tom. I. pag. 112.

„treffendst, den geweldigen dood,
 „van GODS eenigen Zoon, ten heil
 „van het menschdom (g). — 'Er is
 „geen twyffel aan”, zeggen onze
 „nieuwste vaderlandsche Bybelverklaa-
 „rers, NAHUYS en KLINKENBERG, ”of
 „ABRAHAM zal zynen Zoon nu zoo-
 „danige onderrichtingen gegeven, en
 „hem dermate overreed hebben, dat
 „hy gereed ware, om zich, met de
 „uiterste bereidwilligheid te laten
 „slachten (h)”. De Edele DE PER-
 „PONCHER schynt van deeze gedachte
 mede niet vreemd te zyn (i), gelyk
 eene zeer groote meenigte andere
 Schryvers, welker woorden ik niet zal
 aanvoeren. — Maar, is deeze zo al-
 gemeene voorstelling, de regte en
 waare? My dunkt — neen!

Het

(g) *La sainte Bible avec un Commentaire litteral*,
 Tom. I. pag. 208.

(h) *De Bybel door beknopte Uitbreidingen en op-
 helderende Aanmerkingen, verklaard door J. VAN
 NUYS KLINKENBERG en GER. JOH. NAHUYS*, I. Deel,
 blad. 138.

(i) In de Aanteekeningen op J. D. MICHAELIS *nieu-
 we Oerzetting des O. T.*, II. Deel II. stuk, bl. 135.
 Aant. 9. Zie verder *de Eng. Godgel. op Gen.
 XXII*, 9. M. HENRY *Lett. en Pract. verkl.*, II.
 Deel, bladz. 264.

§. 4.

Het gewyd gefchied verhaal zelve, meldt niets uitdrukkelyks, omtrent het gemoedsbestaan, van IZAAK. ABRAHAM ontfangt bevel om zynen Zoon te offeren — hy trekt van huis, om dat te volvoeren — beklimt den verschrikkelijken berg — bouwt het outaar — neemt het offer — bindt het — grypt naar het mes — ligt den arm op — gaat zyne vaderlyke handen, met kinder-bloed, bezoedelen — maar de hemeltem: VOLKEREN VADER! VOLKEREN VADER! belet hem. — Ziet daar, alles wat ons MOSES berigt (k). In het kort gefprek, tusfchen ABRAHAM en IZAAK, dat hy in zyn verhaal inlafcht, ligt ook niets, dat ons, of ten voordeele of ten nadeele, der kloekmoedigheid, van den laatften kan doen besluiten. — Het binden van het offer, intusfchen, fchynt, meer onwilligheid, dan gewilligheid, aan te duiden, dan wy weten, wat men hier op zegt, en dringen zulks, daarom, niet aan (l). Maar juist dit ftil-
fwy-

(k) Genef. XXII, 1. e. v.

(l) DE PERPONCHER, a. b.

fwygen, der gefchiedenis, is ons een bewys, teegen de gewoone gedagte. Is IZAAK, in de daad, zoo kloekmoedig geweest, dan moet zyne kloekmoedigheid gesteund hebben, op eene bekendmaaking, van GODS wil, door ABRAHAM, aan hem, doch van deeze wordt niets gemeld; zouden wy nogthans deeze melding niet mogen wagen, indien zy waarlyk hadt plaats gehad? verdiende zy niet zo wel aange-teekend te worden, als het korte gesprek, ons nu medegedeeld? — Is IZAAK, in de daad, zo kloekmoedig geweest, dan was dit iet, der opmerking, der navolging, en dus der beschryving, zeer waardig, vooräl voor MOSES, wiens oogmerk, in het boeken, der aloude gebeurtenissen, byzonder ook dit was: om *Israël* vertrouwen, op den GOD, hunner vaderen, in te boezemen. — Maar meldt deeze hier van niets, hoe veel grond geeft ons dit, om die kloekmoedigheid, van IZAAK, in twyffel te trekken?

§. 5.

Naar de byzondere jaaren, ver-
 scheelt

scheelt ons gemoedsbestaan, in dezelve omstandigheden. — In het zelve geval, waarin wy, als kinderen, vreezen — terugdeinzen — wegloopen; — zieden wy, als jongelingen, van moed, — ylen wy voorwaards; — en blyven wy, als mannen, met bedaardheid staan. — Wisten wy dan, hoe veel jaaren IZAAK hadt, toen zyn vader hem moest offeren, hoe veel zou dit, ter beslissing, deezer zaak, niet toebrengen! — De oorspronkelyke geschiedenis bepaalt wederom nergens iet uitdrukkelyks, op het getuigenis van FLAVIUS JOSEPHUS, die zegt, dat hy *vyf en twintig jaar* oud was, (m) kan men, in eene zaak, welke omtrent twee duizend jaaren, voor zyn tyd voorviel, met geene zekerheid aangaan, het leert ons niets meer, dan, dat dit, in zyn tyd, eene overlevering was. Wat de Rabbynen, die het voor schande hielden, iets niet te weeten, en anderen, naderhand, dien aangaande, hebben voorgesteld, verdient onze aandagt, nog minder(n).

Doch

(m) *Ant. Jud. L. I. c. XIV, p. m. 23.*

(n) Zie SAURIN a. b. pag. 308. CHAIS, *de Engg. Godgel.* over dees Geschiedenis. BUDEI H. E. V. T. Tom. I. pag. 287.

Doch wanneer wy het Mofaifch verhaal, met oplettendheid leezen, zo dunkt my, dat het meer dan waarfchynlyk wordt, dat ISAAK, althans de mannelyke jaaren, niet bereikt hadt. — Niet IZAAK, maar ABRAHAM, draagt het vyer en het offermes — de jonge mogt zich branden, of snyden — best dan, dat die het hout, waar mede hy zich niet kan benadeelen, op den rug torsfe. — Wie ziet, hier in, wie ziet, in de faamspraak, tusfchen hem en ABRAHAM, niet de duidelykfte fpooren, van eenen jongen leeftyd? — *Myn Vader! — zie hier ben ik myn zoon! — zie het vyer en het hout, maar waar is het lam, tot het brandoffer? — God zal zich zelven een lam ten brandoffer voorzien, myn zoon! —* ziet daar het beeld, des onbekommerden kinds! IZAAK heeft den gantschen weg bereist, zonder aan het offerlam te denken, nieuwe boomen — planten — gezigten — vogels — vlinders, hebben al zyne aandagt onleedig gehouden; toen hy reeds beezig is, den berg te beklimmen, om te offeren, toen hy den last, van het offerhout, op deschouderen voeldrukken, eerst

toen, vraagt hy: *waar is het lam?* — ik misgis my zeer, zo dit de handelwys, zoo dit de taal, van eenen nadenkenden leeftyd is, zoo men hier de character-trekken, eens kinds, of ontluikenden jongelings, niet vindt. — En schetst ons het antwoord, van ABRAHAM, niet eenen vader af, die zyn zoon te zwak vindt, om hem de ontdekking, van het treurig geheim, te doen? — Of zal men daaruit, dat IZAAK het hout droeg, moeten opmaaken, dat hy reeds een volwasfe Jongeling of Man was? — Dan! zou niet een aankoomende jongen, stelt hem tusfchen de acht en twaaf jaaren, — wie kan hier juist bepaalen? — zou niet zulk een jongen, die door de verwyvende spyzen, kleeding en zorgen, van laater tyden, niet verfwakt, maar op het veld opgevoed, aan eene arbeidzaame leevenswys gewoon was, zo veel ligt, droeg hout hebben kunnen draagen, als tot de opoffering genoegzaam was? Doch is het nu hoogst waarschyntlyk, dat IZAAK, nog zeer jong was, hoe hoogst onwaarschyntlyk wordt dus zyne voorgewende groote kloekmoedigheid? — Want zyn geloof, gelyk

wy

wy straks zien zullen, moet dan in dien tyd, zeker zeer sterk zyn geweest, maar is 'er eenige reden, om aan IZAAK zulk een sterk geloof toe te kennen? Kunnen wy verwagten, dat die, van langzaamerhand toeneemende hemel-telg, haar volle, haar-meer dan gewoone kragt en wasdom, gehad, en de diepste wortels geschooten zal hebben, in den boezem, eens tederen Jongelings, die zyn leeven, tot nog toe, onder de geduurige bestraa-ling, der gelukszon doorbragt, en die in de school, der beproeving, nog niet geleerd hadt, op den Vaderlyken GOD te betrouwen? Moet men, om, in deezen, zulk eenen buitengewoo-nen trap, van geloof te stellen, geene gantsch buitengewoone werking aan-neemen, waar van men, in de Heilige Schrift, geen gelyk voorbeeld vindt, waar teegen de *Zielkunde* opkomt?

§. 6.

Doch stellen wy, voor een oogen-blik, dat IZAAK waarlyk zo grootmoe-dig den veegen hals voor GOD en voor zyn Vader boog, verheffen wy dan

den Zoon niet, ten kosten des Vaders? Moeten wy dan niet zeggen: dat het geloof van IZAAK, grooter was, dan dat van ABRAHAM? Gewis! — Wie is grooter, de Vader, die zyn Zoon offert, na dat hy, door de bevinding, van byna eene eew, gehoorzaamheid en vertrouwen heeft geleerd, of de Zoon, die veel korter, ja in het geheel byna niet is geoefend, die geen blyken, van GODS trouw, in merkwaardige levens-omstandigheden heeft ondervonden, en zich echter vrywillig liet offeren? — Wie is meerder, de Vader, die, na zelve dat gebod van zynen Schepper ontfangen te hebben, zynen Zoon den doodsteek geeven wil, of de Zoon, die zich kloek, aan GODS gebod onderwerpt, schoon hy 't slegts, door zynen Vader hoort, en dus alle twyffelingen, die daar omtrent ontstaan moesten overwint? — Wie is grooter, de Grys, die zyn Zoon offert, toen de jaaren, het fynste zyner gevoeligheid, reeds hadden begonnen te slyten, of de Zoon, die in het prille, van zyn leven, toen de weereld, nog niets, dan schoonheid en aangenaamheid, voor hem

hem hadt, en de lange jaaren beloo-
vende blos, op zyn kaaken gloeidde,
zich met de uiterste bezadigdheid,
neêrlegt, om zich, door zynen Va-
der, te laten keelen? — Wie staat
niet toe, dat de Zoon den Vader over-
treft, dat zyn geloof, al houdt men
hem niet meer voor een Kind, al is
hy een Man, dat van zynen Vader, te
booven streeft? — Maar wie kan dit
aanneemen? Zou dan IZAAK, in de
Schrift, niet voorgesteld worden, als
de Vader der geloovigen, als uitmun-
tender, dan ABRAHAM? Doch vinden
wy dit ergens? Wordt niet altoos de
Vader, boven den Zoon verheeven?

§. 7.

Verder, hoe vermindert men, door
aan IZAAK zulk eene kloekmoedigheid
toe te schryven, de heldhaftigheid,
de waare grootheid, der daad, van
ABRAHAM? Hoe veel gemakkelyker
moest het hem vallen, den arm op te
heffen, tegen eenen zoon, die voor
den doodsteek niet vreesde, zelf zyn
boezem aanbodt — zynen vader
moed insprak — en tot gehoorzaam-

wen, op GOD hadden uitgemunt; wy ontmoeten daar ook IZAAK, en onder wat tytel, wordt hem dees eer bewezen? is het om zynen heldenmoed, betoond in zich vrywillig te laten offeren? — neen — wy vinden daar van geen woord gemeld, *door het geloove, heeft ISAAK, JACOB en ESAU gezeegend, aangaande toekomstige dingen* (o) — ziet daar zyn eenige tytel; maar hadt hy zich nu zo grootmoedig, in die opoffering gedraagen, zou dan, daar van, niets gemeld zyn? te meer, daar ABRAHAM, in die eer deelt, op grond, van zyn geloof, in die opoffering betoond? (p)

§. 9.

Uit het gezegde, dunkt my, blykt: dat men zich, zonder genoegzaame redenen, IZAAK op *Moria* als eenen kloeken Held heeft geschilderd. — Dan welke mag toch wel de reden zyn, dat men dees gedachte zo algemeen heeft aangenoomen? De grond hier van ligt, onzes erachtens, in de

R r 4 mee-

(o) Vs. 20.

(p) Vs. 17 en 18.

meening, die byna alle uitleggers eige is, en alle Dichters door het hoofd sweefde, dat ISAAKS opoffering, een voorbeeld is geweest, der opoffering, van den MESSIAS, en *deze*, door *die*, zo veel eewen te vooren, wierdt afgeschilderd (q); dewyl men nu wist, dat het doorluchtig tegenbeeld, zich, zonder weerstand, of teegenspraak als een lam, ten slagtoffer geleiden liet, zo meende men daarom, zulks ook van het voorbeeld, om de overeenkomst te treffender te maaken, te moeten stellen. Maar leert ons de H. Schrift ergens, dat IZAAKS opoffering voorbeeldig was? zo ver ik weet — nergens. — Of zal men zeggen: de Schrift leert ons, van de Slagtoffers, in het gemeen, dat zy voorbeeldig zyn geweest? Dan waarom waren zy zulks? was het niet, om dat zy ter schaduwagtige verzoening dienden? doch diende daar toe de opoffering van ISAAK? immers neen, aan dezelve ontbrak dus, juist dat, het welk eene offerhande voorbeeldig maakte. — En staat men al toe, dat IZAAK, in dit geval,

(q) Zie boven §. 3. DE PERPONCHER a. b. bl. 134.

val, een voorbeeld, van den Heil-
Vorst ware, men behoeft hem daarom
nog niet zo kloekmoedig af te maalen,
men kan dan hier, in aanmerking nee-
men, dat voorbeeld en tegenbeeld, in
alles, noch altoos overeenkoomen,
noch overeenkoomen kunnen.

§. 10.

Maar hoe moet men zich IZAAK dan
voorstellen? — Meent men, dat ABRA-
HAM, aan zynen Zoon, GODS bevel,
voor de opoffering, bekend maakte,
dan is het natuurlykst, dat men zich
IZA AK voorstelle, als eenen, die zo
handelt, gelyk elk kind, in zyne
plaats, zou gehandeld hebben; wy
moeten ons hem verbeelden, als: —
gantsch afkeerig van den dood — als
weersporrelig teegen zynen Vader —
als alles doende, wat een mensch —
een jong mensch — een kind — een
eenig kind, doen kan, om zyn lee-
ven — zyn jeugdig leeven, te red-
den — te redden, uit de hand van ee-
nen Vader — van eenen tederlieven-
den Vader, die hem daar van tragt te
berooven. — Dan eens, zal hy, door
R r 5 vrees

vrees gedreeven, al agter uit loopende, den vaderlyken arm hebben zoeken t'ontwyken. — Dan eens zal hy voortgestuwd door eerbied, en liefde — aangevuurd door eene, op ABRAHAMS rollende mannentraanen gegronde, hoop, — zynen Vader te gemoet gevloogen zyn — zyne handen gevat — die gekuscht — met heete kindertraanen besproeid hebben — hy zal zich op de knyen geworpen, al snikkende, om lyfsgenade gesmeekt, of om uitstel verzogt hebben, om nog eerst zyne lieve Moeder — welke hy nu meer dan ooit mischte — te omhelzen, en in haar armen, beveiliging, voor het offermes te zoeken; tot dat ABRAHAM, voor wien, elk woord, elke kusch, elke traan, van zyn' Zoon, een dolk was, die hem het hart doorstak, onder het hoog vloeijen, van een gety, van gemengde aandoeningen, hem vatte, hem bondt, en — hadt GOD het niet verhoed — doorstak.

§. II.

Of moogelyk, komt het, met ABRA-
HAMS

HAMS bedaard en voorzigtig karakter, met het kort antwoord, op de vraag: *waar is 't lam?* en met het verder stilzwygen, der Heilige Schrift, best overeen, als men stelt, dat die geroerde Vader, gelyk OSSIAN, toen men zynen Zoon OSCAR hadt vermoord (r) — geen woord kon voortbrengen, dat hy, verftomd door voorzigtigheid en aandoeningen, zynen IZAAK — die nu, brandde van nieuwsgierigheid, om te weeten, van waar het offer koomen zou, — spoedig opnam, op het outaar bondt, den jongen geen tyd gaf, om zyn vaderhart: door veel jammerklagten te grieven, — *Vader! Vader!* dit was het moogelyk al, dat IZAAK voortbragt, en dat: *Vader! Vader!* was nog te veel, voor ABRAHAM.

§. 12.

Deeze wys van voorstellen, strydt niet, met het verhaal, der Heilige Schrift; is overeenkomstig, met de natuur; doet IZAAK beneden ABRAHAM bly-

(r) *Témora par OSSIAN Fils de FINGAL, Livre I, pag: 39.*

blyven, beneemt niets aan de grootheid, der daad, van deezē; geeft de reden op, waarom nimmer, in het goddelyk woord, gewaagd wordt, van IZAAKS geloof, of moed, op *Moria* betoond; en eindelyk, vergis ik my niet, dan verschaft zy, aan den Dichter, geene mindere gelegenheid, dan de gewoone, om te schilderen en te treffen.

